

ПРЕДГОВОР

Книгата “Албански перспективи” е втори том от поредицата “Спешна антропология” на Международния център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия. Тя е тематично продължение на теренните проучвания върху общностите на албанците на Балканите, които Центърът провежда вече четири години.

Първият том “Албанският национален въпрос и Балканите” съдържа анализите от четири теренни проучвания, проведени през 1999 и 2000 година. Те бяха посветени на кризата в Косово, на войната на НАТО срещу Сърбия и армията на Милошевич, на бежанските лагери в Македония, Албания и Сърбия, на това поразително по своите мащаби разместване на огромни маси от хора, прогонени със сила или от страх, и най-вече на отключването на нови национализми, предредитистки апетити и ксенофобия в балканския регион.

Оказа се, че интересът към теренните дневници на *спешната антропология* е голям не само сред академичната общност, но и сред балканските и европейските политици, сред участниците в международните умиротворителни сили в Косово и Македония, сред политолози и анализатори на балканския регион. Екипът на IMIR беше насърчен да продължи изследванията и да допълни наблюденията си чрез своя интердисциплинарен подход като се концентрира върху културната екология, социалната и политическата антропология на албанците и в другите места, които те обитават на Балканите.

Вторият том “Албански перспективи” съдържа три теренни изследвания от 2001 и 2002 г. в Черна гора, Македония и Гърция като следва вече утвърдения модел на методика и методология на изследване. Разбираемо е, че в Гърция се натъкнахме на различен род проблеми, свързани най-вече с интензивната вълна на икономически имигранти, които в последните 5-10 години търсят своето място в гръцкото общество.

За нашия екип беше интересно да проследим на терен дали се потвърждава теорията на А. Смит за паннационализмите, или за т.нар. предредитистки национализми. През четирите години на пряк досег и активно общуване с албанците в различни балкански държави и области доловихме сред част от албанските лидери (особено в Косово и Македония) формирането на подобни нагласи, както и опити за мобилизация на общностите за тяхната реализация. Това потвърждава идеята на Смит, че “*след независимостта*” движенията, чиито представи за нация остават предимно етнически и генеалогически, ще се стремят да се разширят като включват етнически “родственици”, които живеят извън настоящите граници на “етническата нация”, и техните земи, или като изграждат много по-широка “етническа национална” държава чрез съюз на културно и етнически подобни етнически национални държави”. (Смит, Антъни. Националната идентичност. “Кралица Маб”, С., 2000, с.114.)

В нашите академични усилия намерихме добра подкрепа и съмишленик в лицето на нашия колега Арнолд Вемхорнер, който е регионален директор на бюрото в София на фондация “Фридрих Еберт”. Фондацията подкрепи не само една от нашите теренни експедиции в Македония, но съдейства за организирането на кръгла маса “Албанският национален въпрос и Балканите” през м.юни 2002 г., където да представим нашите резултати.

Кръглата маса събра на едно място представители на албанските общности от различните балкански страни и области, както и представители на народите мнозинства, с които са съграждани, за да говорят за съвместното съжителство, за контактните зони, за противоречията помежду им и перспективите на албанците в краткосрочен и дългосрочен план в региона. Сам по себе си фактът, че тези хора разговаряха в продължение на два дни по темата какво ги свързва и какво ги разделя като се опираха на непредубеденото мнение на страничния наблюдател, беше успех за самите тях.

Предизвикателството за изследователския екип идваше от факта, че дискусиите се базираха върху теренните емпирични данни и анализите на IMIR и на практика това беше аprobация на една чисто академична дейност пред несвързана с науката аудитория, а именно пред обектите на изследването, пред действащите лица в нашите теренни дневници, пред субектите на реалната политика в тази част на Балканите.

Уникалното в този експеримент е, че всъщност таргетните групи, респондентите заедно с представителите на политическите и културните елити на различните общности (някои от които се намират в антагонистични отношения или най-малкото са в опозиция) споделяха помежду си какво приемат и какво отхвърлят от нашите наблюдения, констатации и обобщаващи аналитични текстове.

От академична гледна точка за научния екип това беше един допълнителен, разширен и необичаен вариант на теренно проучване, където беше подложена на изпитание достоверността на нашите научни анализи. Всъщност беше приложен неформално методът на груповото интервю, който още веднъж потвърди високото ниво на точност на метода на спешната антропология.

От политическа и гражданска гледна точка беше по-важно не толкова потвърдението на достоверността на изследването, колкото ползата от него и нивото на *приемливост или на отхвърляне* на нашите изводи от едната и от другата от спорещите страни. Както за нас, така и за колегите ни от Германия, от Великобритания и Турция, които присъстваха на срещата, именно тази умерена и спокойна форма на приемане и отхвърляне, възможността да се проведе на практика политически и мултикултурен дебат без крайности, беше добър знак за бъдещето и възможност за учените да изработят една по-оптимистична прогноза в далечна перспектива.

Що се отнася до метода на *спешната антропология* оценките на нашите респонденти и обектите на нашите теренни проучвания бяха изненадващи за екипа. До този момент материалите и анализите от теренните проучвания бяха получили единствено много висока международна академична оценка. Проф. Зигмунт Бауман през януари 2002 г. в лично писмо до автора предложи своя коментар за изследването: "...Научих от Вашите изводи много, много повече, отколкото от томовете "изкуствена" материя, която беше публикувана след Югославската война...Вие дадохте пример как да се съчетае една пълноценна теренна работа с широка теоретична рамка и великолепа интерпретация..."

Оценката на *хората от терена*, на нашите респонденти имаше различна гледна точка, за която нито ние, нито колегите, които ни рецензираха, бяхме мислили. Те приемаха въодушевено дори нелицеприятните истини и спорните тези, които бяхме отразили в нашите теренни дневници. Най-точно тяхното отношение към нашите проучвания беше формулирано от респондент, който е дървиш в ордена на бекташите: "Вие сте извършили едно изключително дело, защото след 100 години хората, политиците, учените ще могат да прочетат историята на албанците, македонците, сърбите и на Балканите не през погледа на официалната историография, не пречупена през призмата на политическите и международните документи и споразумения, не изкривена от разнородни политически и геополитически доктрини, а историята, каквато я виждат хората, които са я преживели, историята на обикновените хора, които са я изстрадали. Това са запазени за поколенията гласове, които обикновено никой не чува, а в учебниците по история никога не са записани..."

Авторът

PREFACE

The book 'Albanian Prospects' is the second volume of the 'Urgent Anthropology' book series of the International Centre for Minority Studies and Intercultural Relations. It is a thematic continuation of the fieldwork, which the Centre has been conducting for ten years now, and which studies the Albanian communities in the Balkans.

The first volume 'The Albanian National Problem and the Balkans' included the analyses of four field surveys carried out in 1999 and 2000. They were dedicated to the Kosovo crisis, NATO's war against Serbia and Milošević's army, the refugee camps in Macedonia, Albania and Serbia, the amazing in its scales displacement of huge masses of people forcibly chased away or of people who fled for fear, and most of all, to the unlocking of new types of nationalism, irredentist appetites and xenophobia in the Balkan region.

It proved that the field diaries of the urgent anthropology roused great interest not only among the academic community but also among the Balkan and European politicians, the international peace contingents in Kosovo and Macedonia and the political scientists and analysts of the Balkan region. IMIR's team was encouraged to continue with its surveys and complement its observations through an interdisciplinary approach focusing also on the Albanians' cultural ecology, their social and political anthropology in the other Balkan areas where they live as ethnic minorities.

The second book 'Albanian Prospects' consists of three field surveys conducted in 2001 and 2002 in Montenegro, Macedonia and Greece following the already established model of research methods and methodology. It is understandable that in Greece we were faced with different types of problems, consistent most of all with the intensive wave of economic immigrants who were trying to adapt themselves to Greek society during the last five or ten years.

It was interesting for our team to check on the spot whether A. Smith's theory on the '*pan*' nationalisms or the so-called *irredentist* nationalisms would be verified. During the four years of direct contact and active communication with the Albanians in different Balkan countries and provinces we perceived among some of the Albanian leaders (in Kosovo and Macedonia, in particular) the formation of similar attitudes, as well as some attempts to mobilize the communities so that these attitudes could become instrumental in changing the behaviour of these communities. This confirms Smith's idea that '*post-independence* movements whose concept of the nation is basically ethnic and genealogical will seek to expand by including ethnic 'kinsmen' outside the present boundaries of the 'ethno-nation' and the lands they inhabit or by forming a much larger 'ethno-national' state through the union of culturally and ethnically similar ethno-national states.' (Anthony D. Smith, National Identities, 1991, Penguin Group).

In our academic efforts we found an adherent and significant support in the person of our colleague Arnold Wehmhoerner, who is the Regional Representative of the Friedrich-Ebert-Foundation Regional Office in Sofia. The Foundation supported not only one of our field surveys in Macedonia but it also helped us organize a round table on 'The Albanian National Problems and the Balkans' conducted in June 2002 where we presented the results obtained.

The round table brought together representatives of the Albanian communities from different Balkan countries and provinces, as well as representatives of their fellow-citizens from the wider societies in order to talk about mutual co-existence, the contact zones, the contradictions among them, as well as about the Albanians' prospects in the region in a short-term and long-term perspective. The very fact that these people talked for two days on what united and what separated them, leaning on the unbiased opinion of external observers, was a success in itself.

The challenge for the research team came from the fact that the discussions were based on field empirical data and IMIR's analyses and actually this put to the test a purely academic activity in the presence of an audience not connected with science - namely, in the presence of the objects of the research, the personages in our field diaries, and the agents of real politics in this part of the Balkans.

What is unique in this experiment is that the target groups, the respondents along with the representatives of the political and cultural élites of the different communities (some of them being in

antagonistic relations or in opposition at least) discussed in between what they accepted or rejected from our observations, our conclusions and generalizing analytical texts.

From an academic point of view it was an additional, extended and unusual variant of a field survey for our team of scholars where the authenticity of our research analyses was put to the test. In fact, the group interviewing method was informally applied and it proved once again the high precision level of the urgent anthropology method.

From a political and civic point of view it was not so important to verify the authenticity of the research but rather to show its advantage and the level of *acceptability or rejection* of our findings by both arguing parties. For us, as well as for our colleagues from Germany, Great Britain and Turkey who were present at the meeting, this moderate and calm form of acceptability and rejection, the possibility to carry into practice a political and multicultural debate without any extremities, was a good sign for the future and presented an opportunity for the scholars to develop a more optimistic prognosis for the remote future.

As regards the *urgent anthropology* method, the evaluations of our respondents and the objects of our fieldwork were surprising for the team. Till then, fieldwork materials and analyses had only received a very high international academic evaluation. In January 2002, Prof. Zygmunt Bauman in a personal letter to the author of this book gave his comments on the research: ‘...I learned from your findings much, much more than from volumes of superficial stuff that have been published in the aftermath of the Yugoslav war... You have set an example how to wed a most thorough fieldwork with a wide theoretical frame and ingenious interpretation....’

The assessment of the *people from the fieldwork*, i.e. our respondents showed a different standpoint, which neither we, nor our colleagues who were our reviewers had thought about. They accepted enthusiastically even the unpleasant truths and the disputable theses which we had written down in our field diaries. Their attitude towards our researches was formulated most precisely by a respondent who was a dervish from the *Bektashi* order: ‘You have accomplished an exceptional deed, because in one hundred year’s time, people, politicians, scholars will be able to read the history of the Albanians, the Macedonians, the Serbs not through the eyes of the official historiography, not in the light of the political and international documents and agreements, not distorted by various political and geopolitical doctrines, but the history as seen by the people who have gone through it, the history of the common people who have suffered it. These are voices preserved for the generations, which usually nobody hears, nor have they ever been recorded in the history textbooks ...’

The Author

ЧЕРНА ГОРА В ТЪРСЕНЕ НА ИЗГУБЕНАТА ДЪРЖАВНОСТ *Септември-октомври 2001*

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Екипът беше съставен от петима специалисти: историк-балканист, историк-антрополог и лингвист-антрополог, както и традиционните вече журналист-балканист и преводач-медиатор*. Интердисциплинарната подготовка на хората, които събираха теренния материал, позволи въпреки малкия състав да се извърши една голяма по своя обем проучвателна работа. Присъствието на филолога направи възможно експедицията да се сдобие с подробен теренен дневник (архивиран в библиотеката на Центъра), който отразява и част от дискусиите, и евристичните моменти в процеса на изследването.

Теренната работа се проведе от 29 септември до 6 октомври 2001 г., като един от членовете на екипа остана още няколко дни, за да пребивава самостоятелно в различна среда и да попълни някои недостигащи елементи от моментната политическа и обществена картина в Черна гора.

Целта на проекта беше да продължим изследването на албанските общности така, както са дисперсирани в различните балкански и постюгославски републики; да доловим приликите и отликите на албанската общност в Черна гора, съпоставена с общностите в другите балкански страни, както и връзките между тях; да проучим нагласите и перспективите на албанската общност в Черна гора, отношението на черногорците към тях, както и настроението на всички граждани на Черна гора към предстоящия референдум за независимост, а също и спрямо сърбите и Сърбия.

Проучването се проведе в Рожайе, Гусине, Плав, Колашин, Подгорица, Тузи, Цетине, Будва, Улцин, като фактически бяха посетени всички райони и голяма част от селищата, компактно населени с албанци.

Бяха интервюирани над 50 души на възраст между 20 и 80 години, мъже и жени. Респондентите бяха представители на всички етнически групи, населяващи Черна гора - черногорци, албанци, мюсюлмани бошняци, сърби, роми. Сред тях бяха подбрани представители на всички обществени групи - интелектуалци, политици, бизнесмени, работещи в сферата на услугите, безработни, селяни. Сред респондентите бяха проведени интервюта с представителите на основните власти - депутати от всички парламентарно представени партии, съветник на Президента, кметове, профсъюзни лидери.

МОМЕНТНА СНИМКА НА ПОЛИТИЧЕСКИТЕ И ОБЩЕСТВЕНИТЕ НАСТРОЕНИЯ, ИКОНОМИЧЕСКА КОНЮНКТУРА

География и антропология

Черна гора е географски феномен: планинска страна, върху чиято площ се намират повече от 30 върха с височина над 2000 м. Прорязана е от дълбоки каньони и клисури, от които каньонът на р.Тара е най-дълбокият в Европа - 1660 м. В югозападната част на страната пред погледа се открива невероятна природна гледка. Мистичното величие на тази природа е неопишуемо, грандиозната суровост на каменната пустош внушава впечатление, че тук не живеят човешки същества. Всъщност на тази земя живее сравнително плътно коренно население, кораво колкото камъка, което векове неотстъпно и упорито е в схватка с природата (Савов, Г. Черна гора. Великотърновски университет, 1999, с.1).

Това са причините през периода XV-XIX в. османската власт да присъства само номинално в Черна гора. Цялата област се обявява за султански хас*, а населението - за султански поданици, за да не е необходимо присъствие на османски служители, гарнизони, които да държат в подчинение местните жители, както и да прехвърлят от Мала Азия феодали в "Стара Черна гора, която е цялата от камък... Тук трева расте до 10 сантиметра, докато човешкият ръст достига до два метра...".

В Черна гора само 4,5% от общата площ е обработваема земя, а 38% са гори.

През 1991 г. ООН обявява Черна гора за *екологична държава*.

Тези романтични географски бележки са необходими, за да внесат известна яснота в особеностите на темперамента и миогледа на местните хора, както и да обяснят наличието на добро съжителство между черногорците и албанците.

Високите планини са създали поразително близък културно-исторически опит и обществен модел в народи, които етнически, морфологически, а и религиозно са различни. Между планините на Черна гора и Северна Албания е трудно да се прокара граница, също както е трудно да бъдат противопоставени двете планински култури, които и до днес пазят патриархално-клановия характер на обществата си, помнят традиционното право, законите на честта и кръвното отмъщение. Семейно-родовите връзки, чувството за солидарност, култът към храбростта и оръжията са все още добре запазени. Според респонденти бошняци "черногорците и албанците една майка ги е раждала." Тази

сравнителна оценка може да се чуе не само в Черна гора, но и в Санджак, Сърбия. Понякога добавят към това сравнение и сицилианците с ироничен намек за водещата им роля в черната икономика.

Във всеки случай черногорците са единодушни в оценката си, че в тяхната страна не са възможни конфликти и въоръжени сблъсъци с албанското малцинство. На първо място респондентите от всички обществени слоеве изтъкват близостта в културата и менталитета на двете планински общности, историческият факт, че между албанците и черногорците никога не е имало противоречия и съперничества.

Респондент партиен деец на една от черногорските партии казва следното: “Има много общи неща между Кануна на Лека Дукагини и Бърджанския черногорски закон. И двете традиции се основават на силното родово начало”. В Черна гора до края на XVIII в. е съществувало кръвното отмъщение и според думите на партиен активист от Социалистическата народна партия по същото време действа и Закон на Петър Петрович. “Все пак черногорците са по-фини от албанците”, твърди респондент черногорец от Улцин.

Сред албанците католици, потвърждават други респонденти, и до днес има старейшини, които са начело на фисовете* и чиято дума е решаваща при възникването на семейни и родови конфликти, т.е. които изпълняват правораздавателни функции, опирайки се на традициите.

Всъщност основната културно-историческа разлика с общността на албанците е, че още от втората половина на XVIII в. в Черна гора започва да се създава надплеменна държавна власт, която предприема драстични мерки, за да изкорени кръвното отмъщение. Племенните водачи и черногорските митрополити си дават сметка, че разприте между племената и многобройните жертви на кръвното отмъщение изтощават страната и отварят път на османските наказателни акции. През 1796 г. свиканата в Цетине скупщина приема специална прокламация за съвместни политически и военни действия на всички черногорски и бърдски племена. Този акт, известен под името *стега*, въвежда политически правила, въз основа на които се създава висш орган *кулук* от представители на всички племена (около 50 души), за да изпълнява функциите на най-висша съдебна и изпълнителна власт. През 1803 г. скупщината приема и първия черногорски закон, който предвижда смъртно наказание за кръвно отмъщение.

Независимо от тези различия респондентите и от двете общности намират близостта между двата етноса за преобладаваща, а на второ място подкрепят твърденията си с демографската ситуация: “малкият процент на албанското малцинство не позволява те да имат големи претенции”.

Впрочем това, че са малко като численост на територията на Черна гора, е аргумент и за албанците: “Какви претенции можем да имаме, та ние сме толкова малко - само седем процента! В Македония са близо половината от населението, а в Косово бяха 90%...”

Черногорците съставляват 62% от 620 000 население, а албанците са 7%. Според преброяването от 1991 г. мюсюлманите-бошняци съставляват 15%, сърбите са 9%, хърватите 1%, а самоопределилите се като югославяни са 4%.

В историите и анекдотите, които “другите” разказват за черногорците, преобладава темата за мързела на черногорците и за тяхната юначност и сила. Впрочем съвременните черногорци съчетават в себе си традиционните ценности и модерното поведение, а що се отнася до техния външен мезокефален вид, те създават впечатление за физическа сила и красота, макар да са изключително високи само около 20% от мъжете - над 1,90 м, а жените - над 1,75 м.

В едно високопланинско курортно селище срещаме българка, която живее от няколко години в Черна гора, омъжена за местен. Веднага я питаме: “Наистина ли са мързеливи черногорците, както се говори в многобройните вицове за тях?” Нашата сънародничка със смях ни разказва нов виц: “Черногорците си слагат стол до леглото, за да могат да си починат веднага, след като станат от сън”.

Цялата патриархално-семејствена и приятелска тъкан на обществото в Черна гора става видима, когато изследователите започват интервютата с респондентите в тази страна. На практика там е възможно да се осъществят срещи и разговори на всички йерархични и социални нива, стига учените предварително да са препоръчани от авторитетна фигура или да са им подадени съответните ключови имена. Още по-впечатляващ е фактът, че в столицата Подгорица, а и в другите градове никой от жителите не знае разположението и имената на улиците. Те са нещо напълно ненужно във

всекидневието на черногорците и вероятно единственото им предназначение е да внушават чувство за ред и да улесняват държавната администрация и данъчните власти.

Когато издирваме определен адрес, срещаме пълната безпомощност на местните хора, дори на пътните полицаи. Случва се около нашия екип да се съберат няколко минувачи, които трескаво да се разпитват за търсената улица, като всеки предлага различна посока, а понякога се оказва, че дискусиата се провежда на самата издирвана улица.

Нашият екип с изненада установява, че това незнание напълно се компенсира, когато съобщаваме на случайно спрения минувач “кого търсим”. Получаваме следния отговор: “Така кажете, че търсите X, Y или Z, ето - първо направо, после наляво и малко по-нататък ще видите сградата. Там живее/работи X. Защо питате за някакви улици...” Тъй като са извънредно дружелюбни, местните хора често ни отвеждат направо до търсения от нас човек.

Също така съвършено изчистена е политическата тъкан на републиката. Респонденти от различни обществени и социални групи нееднократно ни разясняваха второстепенната роля на идеологията и политическите платформи за партийните пристрастия и електоралната подкрепа: “В Черна гора личността доминира, не е толкова важна партията, а човекът, който е неин лидер. Не мога да твърдя, че съм привърженик на ДПС (Демократична партия на социалистите), но харесвам и абсолютно поддържам лидера на тази партия - Джуканович”. Подобни са и пристрастията сред албанците - те предпочитат да говорят за Ферхад Диноша, а не за ДСА (Демократичен съюз на албанците), или за Мехмед Барди, а не за партии.

След няколко дни на проучвания разбрахме, че тази патриархалност и атмосфера на приятелска грижа е втъкана във всички сфери на политическия, икономическия и обществения живот. Битова престъпност в обичайния смисъл - дребни кражби, откраднати автомобили, изнасилвания, побой - е много рядко явление в Черна гора. Хората се познават помежду си и простъпките не могат да останат скрити, никой не се решава да извърши деяние, което може да го подложи на остракизма и презрението на роднини, приятели, пък и на обществото. Безпокойството ни, че сме отседнали в хотел, разположен в отдалечена крепост от XV в. и изглеждащ като кула на висок връх, а колата ни остава без наблюдение, предизвиква недоумение и присмех в притежателя на хотела: “Можете да оставите колата си отключена. Никой няма да я докосне, защото знаят, че е на моя паркинг, вие сте мои гости и колата, и всичко в нея е неприкосновено...”

В красив крайморски град имаме възможността да наблюдаваме типичната атмосфера на житейска симбиоза между модерните бизнес отношения и традиционната йерархична подчиненост на всяка дейност. Рано сутрин преди зазоряване многобройни моторни лодки и яхти се движат на пръв поглед хаотично в различни посоки - едни от тях разнасят товари с неизвестен произход, а другите, естествено, са лодките на рибарите, които се завръщат към брега. Лодките със стока се разтоварват по тъмно - или когато настъпи нощта, или далеч преди изгрев.

Що се отнася до рибарите, те отнасят своя улов най-напред пред хотелския ресторант на най-уважаваната в Стария град личност. Готвачът внимателно преглежда улова и отделя най-едриите и най-качествените екземпляри за кухнята. Още там, на същото място, по-дребни собственици на ресторанти, както и уважавани жители на стария квартал също в някакъв вътрешен йерархичен ред подбират от улова. Онова, което остане от рибата, е за пазара или за малките павилioni и кръчми.

Впрочем албанците жители на крайморския град живеят добре, заможно и с удоволствие се вживяват във външната и демонстративната страна на своето битие. Рано сутринта от терасата на крепостта имаме възможност да наблюдаваме как мъжете отиват към кафенетата в центъра на града. Черни копринени панталони, бели памучни ризи, вратовръзки, черни бомбета и черни очила. Когато шапките се повдигат за поздрав, се виждат блестящите от гел грижливо сресани коси. Сякаш холивудски герои от гангстерски филми са се заселили в този град. Нашият екип, впечатлен, си поставя задачата, да се запознае с един от тези герои и да гостува в дома му. Доста разочаровашо прекарване от интелектуална и научна гледна точка, но безкрайно впечатляващо и изискано като естетика на интериора и природния пейзаж.

Патриархалната солидарност пронизва тъканта на цялото общество и по някакъв странен начин придава мекота и благоприличие на мафиотските структури и на контрабандната икономика. Навсякъде на Балканите нашият екип се сблъсква с механизмите на черната икономика, на трафика на оръжие, жени, наркотици, но единствено в Черна гора разбираме, че тя може да бъде моделирана от предмодерните традиции и патриархалните нрави така, че да бъде социално насочена и с грижа за обществените интереси. С хумор веднага парафразираме, че клишетото за *социализъм с човешко лице* от периода на тоталитарните режими в Централна и Югоизточна Европа, се е превъплътило в Черна гора в *контрабандна икономика с човешко лице*.

В Черна гора контрабандните цигари се продават на дребно от най-нуждаещите: учениците, студентите и пенсионерите, за да имат допълнителен приход. Почти недопустимо е хора в трудоспособна възраст да заемат тази пазарна ниша.

Проценти от незаконните сделки се заделят за наука и култура. Невъзможно е популярните личности от интелектуалния елит на Черна гора да бъдат въввлечени в разговор и провокирани към критики за съществуващата всеобхватна система на черна икономика и контрабанда. Респонденти художници, академици, писатели са лаконични, че са чували за шверц на най-високо ниво, но не знаят дали това отговаря на истината. Предполагат, че е възможно това да са политически инсинуации, които целят дискредитирането на един или друг политик, и най-вече на общонародния стремеж към независимост.

Външният наблюдател остава с впечатлението, че не съществуват конкурентни битки за изместване от печелившите дейности на черната икономика. Като че ли всички се подчиняват на някакви невидими, но строги правила, йерархичност в разпределението на икономическите сфери, на печалбите и на лицата, ангажирани с всички съпътстващи дейности - от най-ниското до най-високото ниво. Очевидно е, че съществуват определени регламенти, които никой не се опитва да нарушава, и това, заедно с отсъствието на видима бедност, създава чувството за спокойна обществена атмосфера в малката република.

Според респондент от Съюза на свободните синдикати официалната безработица в Черна гора надхвърля 28%, но е обществена тайна, че близо 80 000 души работят в сянка. Според данните на синдикатите средната заплата в Черна гора е 210 германски марки, а 80 марки е минималната работна заплата. За нормален живот според стандартите на черногорците са необходими 500 марки, за добър живот са необходими 1000 марки, а с 2000 марки семейството може да има отличен живот. В Черна гора има 80 хиляди пенсионери, а средната пенсия е 80 марки. За съпоставка синдикалистите ни обясняват, че за 2 хляба и 2 литра мляко дневно са необходими 110 марки месечно. Ние обаче не срещнахме изпаднали пенсионери, нито ровещи в кофите за смет, което е често срещана гледка в другите източноевропейски страни. Социалната черна икономика очевидно изпълнява своите обществени ангажменти.

На нашето учудване, че “не виждаме бедност в Черна гора?”, отговорът на респонденти синдикалисти и обикновени граждани е: “Правителството е обявило мерки за борба с паралелната икономика, но без особен успех. Години наред Черна гора е развивала и поддържала икономиката си благодарение на контрабандата. Именно шверцът поддържа сравнително добър стандарт на живота у нас. Вярно е, че някои натрупаха милиони от това, но под една или друга форма има за всички черногорци”.

Всъщност според официалните данни 60% от БВП се изразходва за социални нужди, но досега правителствата нямат куража да намалят тези разходи.

Шверцът се възприема от всички като бизнес без каквато и да било пейоративна оценка. Всъщност съвсем не би било пресилено, ако се каже, че *контрабандата е национална икономика в Черна гора*. Във времето, когато Черна гора попада под ударите на първата вълна от санкции, които прекъсват легалния стокооборот с Албания например, бизнесмените от двете страни веднага се мобилизират, за да защитят своя интерес. Стоките се транспортират нелегално с всички възможни средства - с дървени лодки и моторници по езерото Шкодра, с товарни животни през планините, през река Бояна близо до делтата ѝ в Адриатическо море. Легендите говорят, че по време на най-строгите санкции срещу пренасянето на гориво то е прекарвано дори през тръбопровод под езерото или че “трафикантите разполагаха със собствен петролопровод по дъното на реката”.

Респондентите не отричат, нито потвърждават, но и не осъждат предположенията, че правителството на Черна гора директно се финансира от контрабандистките кланове.

По време на нашата експедиция в Черна гора обществото се занимава със скандалната цигарена афера, огласена от хърватския в. “Национал”. Задаваме въпрос на респондент журналист, бивш шеф на финансовата полиция на Черна гора до 1997 г.: “За какви печалби става дума в тази афера, в която е замесено името на президента Джуќанович?” Отговор: “Трудно е да се каже, но става дума за стотици милиони долари. По време на санкциите имаше контрабанда на бензин, цигари, оръжие. М. Булатович искаше да прекрати това и нареди преминаване към легална търговия, но на това се противопоставиха цигарените босове”. Въпрос: “Прекратен ли е шверцът на цигари сега, особено след разкритията на в. “Национал”?” Отговор: “Контрабанда има всекидневно. Контрабандата е национална икономика и тази психология е опасна. Няма алтернатива”. Хората, които са запознати с тази сфера на дейност, казват, че “от един ТИР може да се изкара до половин милион германски марки, ако стоката мине през всички препятствия и се пласира на подходящото място в подходящия момент”.

Задаваме въпрос на депутат от Скупщината на Черна гора: “Имате ли намерение да предприемете законодателни мерки, за да прекратите контрабандния трафик и черната икономика?” Отговор: “Това е безкрайно сложен проблем. По-скоро трябва да намерим форма да легализираме всички тези дейности. Ако тръгнем на война срещу контрабандната търговия при абсолютно неработещата икономика на Черна гора, това означава да работим срещу народа, да го осъдим на бедност, а ние сме избрани от този народ”.

Респондент депутат в Скупщината предлага политическа версия за обвиненията срещу висши черногорски политици, че ръководят контрабандата или че се облагодетелстват от нея: “Всичко това се използва във вреда на референдума. Има три основни атаки: срещу Джуќанович, който е символ на борбата за независимост, срещу външния министър Луковец, който е на прочерногорски позиции, и срещу полицията, изиграла важна роля като противотежест на огромния натиск на ЮНА”.

В Черна гора близо до границата със Сърбия се намира най-големият пазар на крадени коли в района на Югославия, който се ползва от много други страни в региона. Тук се предлагат коли от Западна Европа на по-ниски цени от пазарните. Възможностите са разнообразни: може да се купи кола за 800-1000 марки, но също така мерцедеси и беемве от най-новите модели за около 20 000 марки. Властите не контролират произхода на колите, а автоканалджиите имат своята философия, че няма потърпевши в този бизнес, защото застрахователните компании в Европа обезщетяват собствениците, а стандартът в региона се повишава.

Контрабандата или като цяло черната икономика в Черна гора се е издигнала до висотата на наука и се е превърнала в доста убедителна житейска философия и практика. През 2001 г. официалната статистика признава, че 40% от цялата икономическа активност в Черна гора се пада на черната икономика, а неофициалните експерти смятат, че всъщност този процент в определени периоди е два пъти по-висок.

След терористичните актове на 11 септември единствената суровина, която Черна гора предлага на световните пазари, загуби своята добра цена. Кризата, която обхвана най-големия потребител на алуминий - самолетостроенето, чувствително намали поръчките към алуминиевия завод в Подгорица, дори някои вече сключени сделки са спрени.

Надеждите на черногорците за икономически просперитет са свързани най-вече с туризма. Природните дадености на страната крият големи възможности в тази сфера - от ски курорти и алпинизъм до лечебни бани и луксозни морски круизи. Най-богати на перспективи са курортите по адриатическото крайбрежие. Там наред с добре запазените исторически и културни паметници все още функционират хотелски комплекси и вили, останали от времето на титовата партийна върхушка. Вече поохтели, мегаломански, с мраморни фоайета и екзотична растителност и с много неизползвани площи и възможности. Засега обаче тази стопанска перспектива остава мираж главно поради слабата инфраструктура, недостатъчния и неудобен транспорт, неадекватните цени на стоките и услугите. Адриатическото крайбрежие е привлекателно главно за албанските туристи от Косово и Албания. Те са привлечени от възможността да пребивават в луксозен курорт, където същевременно се чувстват сред свои поради факта, че голяма част от местните жители са албанци. Едновременно с

това мястото е подходящо с удоволствие да се пилеят всякакви незаконно спечелени пари, без страх, че пътят на парите може да бъде проследен от някого. Има известна тръпка и във възможността да се разполагаш в места, които са били любимите за отпих на бившата сръбска номенклатура. Респондент от Албания потвърди, че сред неговите сънародници през летния сезон на 2001 г. е било извънредно престижно да се похвалиш, че си летувал в адриатическите курорти на Черна гора. Според местните власти, туристическите агенции и анкетиранияте хотелиери и ресторантьори около 100 хиляди туристи от Албания и Косово са летували през сезон 2001 г. в адриатическите курорти.

Политика и обществени нагласи

Днес най-актуалният въпрос в Черна гора е този за референдума за независимост. Всички анкетирани са категорични, че референдум ще има. Очакванията са, че през пролетта на следващата година той трябва да бъде насрочен и проведен.

Според управляващата коалиция референдумът е най-легитимният път за тестване на политическата воля на населението и за конституционализиране на Черна гора като самостоятелна държава.

Представители на черногорския интелектуален елит в столицата Подгорица са толкова сигурни в положителните резултати от референдума, че дори ни канят на 12 юли 2002 г. (националният празник на Черна гора) да пием по чаша шампанско за “възстановяване на една стара и горда държавност - на Република Черна гора”.

През последните три-четири години управляващите в Подгорица провеждат политика на крайно отчуждаване от Сърбия и бойкотиране на всички федеративни институции. Една от причините за това е желанието за дистанциране от политиката на Слободан Милошевич, която доведе до войни, жертви и икономически санкции срещу Югославия. Другата причина е свързана със стремежа за възстановяване на загубената преди около 80 години самостоятелна държавност. Целенасочената сръбска политика и пропаганда са довели до специфично двойствено самосъзнание като сръби-черногорци, т.е. сръби от Черна гора. С разпадането на Югославия през 90-те години започва обратен процес на търсене и възстановяване на собствено черногорска национална идентичност, различна от сръбската. Привличат се и се излагат множество исторически аргументи. По думите на двама академици от Дукленската академия на науките и изкуствата и писатели от местния Пенклуб, както и на творци от Асоциацията на художниците на Черна гора, “те са за абсолютна независимост, тъй като Черна гора има държавна традиция, по-стара и по-дълготрайна от тази на сърбите. Близо 900 години Черна гора е била независима държава”.

Интелектуалците изтъкват тезата, че включването на Черна гора в Югославия не е било обединение, а окупация, придружена с извънредни насилия от страна на сърбите срещу местната съпротива, които са довели до над 7000 жертви в периода между 1919 и 1927 г. Членовете на Дукленската академия на науките и изкуствата подчертаха, че едва през последните три години е възможно за тези събития да се говори истината съвсем открито.

Те смятат, че е била изпусната удобна ситуация за провеждането на референдума през април-май-юни 2001 г., когато по техни данни над 62% от населението са щели да гласуват в полза на отделянето на Черна гора от федерацията. По техните думи “драматизмът около референдума е сръбска пропаганда и под натиска на международната общност той бил отложен”.

Някои от черногорските интелектуалци сочат дори географски фактори, които да защитят идеята за независимата държава: “В културен смисъл Черна гора и Сърбия са неестествен съюз. Територията на Сърбия принадлежи към Дунавска Европа, а на Черна гора - към Средиземноморска Европа. Културно близки държави като Чехия и Словакия, Русия и Украйна се разделят, а какво остава за тези, чиито основни елементи принадлежат към различни културни масиви?”

Радикалните настроения на черногорските интелектуалци имат своята най-ярка изява в резолюцията на местния Пенклуб, където с най-остри думи се атакува “агресивния великостърбизъм”. В края на този текст интелектуалците заключават: “Ние поддържаме референдума. Но в този случай жребият трябва да бъде ясен и точен и да отразява дългосрочните интереси на Черна гора. За нас има

само два избора - Черна гора като суверенна и модерна държава или Черна гора като сръбска провинция”.

Острите антисръбски настроения, както и засилените нагласи за независимост се потвърдиха и от интервюта с депутатите от Черногорския парламент, както и с респонденти от Съюза на свободните синдикати. Съществува консенсус за необходимостта от провеждането на референдум и пълно дистанциране от великосръбската асимилационна политика. Преобладаващата част от политиците напомнят, че “сърбите са поробители, че през 1918 г. сърбите ликвидираха автокефалната Черногорска православна църква и я присъединиха към Сръбската патриаршия”.

Някои интелектуалци са убедени, че от голяма важност за бъдещето на републиката е федералното правителство да предаде част от властта, свързана с взимането на решения за развитието на Черна гора. Респондент художник, запален привърженик на Джуќанович, твърди: “Сега всички си прехвърлят отговорността. Когато вината е в черногорския политик, той си измива ръцете с колегата си от Сърбия. Или пристигат сръбски политици и като се представят за радатели за черногорската независимост преследват свои интереси, включително и в трафиците. Ако сме самостоятелни, ще знаем кой какво прави в тази страна и виновните ще носят своята отговорност”.

По въпроса за независимостта черногорското общество е разделено, за разлика от политическия и културния елит. “Интегрисите”, които в момента са доста по-малко от 40% от населението, желаят Черна гора да остане във федерацията. Най-често те изтъкват традиционните исторически връзки между черногорци и сърби, които били особено силни през последните 80 години в рамките на Югославия. Неколкостотин черногорци живеят в Сърбия, а процентът на смесените бракове между сърби и черногорци е най-голям в рамките на бивша Югославия. Като аргумент се сочат също слабите икономически възможности на Черна гора да съществува като самостоятелна държава, както и албанският фактор, който би могъл в някакъв момент да дестабилизира малката република. Основен изразител на желаещите да се запази федерацията е опозиционната коалиция “За Югославия”. Тяхната позиция също подкрепя провеждането на референдум, желаят обаче предефиниране на отношенията между Сърбия и Черна гора, но в рамките на федерацията.

Управляващата коалиция смята, че сръбско-черногорската федерация има фундаментален дефект. Депутатите от мнозинството казват, че “проблемът не е в политиката на Милошевич, а в самата конструкция. С излизането на четири от републиките от федерацията е нарушен балансът. От едната страна стоят 650 хиляди черногорци, а от другата - 10 милиона сърби. При такава конструкция е невъзможно Черна гора да бъде равноправна - доминацията на Сърбия е безспорна”.

Опасенията от граждански размирици по време и след референдума вече не са актуални. Имали са своите основания по време на управлението на Слободан Милошевич. Днес обстановката е значително по-спокойна, населението е все по-близо до консенсус за възстановяване на независимостта и липсват условия, които да доведат до крайно радикализиране на черногорското общество. От своя страна в Сърбия и за сръбското общество отделянето на Черна гора се приема като вътрешночерногорски въпрос. Разбира се, респондентите сърби често със сарказъм предричат крах на черногорската икономика след евентуална раздяла. Агресията обаче се изключва на всички обществени нива. Всеобщо е мнението както на политическите анализатори, така и на обикновените хора в Белград, че “след толкова войни хората и в Сърбия, и в Черна гора са узрели за “нежна раздяла” по модела на Чехия и Словакия”.

От всички многобройни разговори, които проведохме по темата за независимостта и предстоящия референдум, установихме, че преобладаващата част от черногорците, без разлика какъв е образователният и социалният им статус, имат държавнотворчески идеал в лицето на Словения. Радетелите за независима Република Черна гора привиждат едно чудесно бъдеще за своята държава по модела на Словения. Тези респонденти обикновено отхвърлят опитите ни да предложим едно обективно сравняване на геополитическите и икономическите дадености на двете малки републики, отговорът обикновено е: “Тези неща се компенсират. Те имат едно, а ние имаме друго. Те имат едни съседи, ние пък други”.

АЛБАНСКИЯТ ФАКТОР В ЧЕРНА ГОРА И МЕЖДУЕТНИЧЕСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ

Албанците и техните перспективи

Албанците в Черна гора са около 45 000 според експертите и близо 40 000 според преброяването от 1991 г. Преобладаващо населяват източните и югоизточните райони на страната, като в определени населени места са концентрирани и съставляват мнозинството от населението: в общините Плав и Гусине са около 20% и са мюсюлмани по вероизповедание, в Тузи, южно от Подгорица, съставляват около 90% от населението и са разпределени приблизително 1:1 мюсюлмани и католици. В столицата Подгорица също живеят значителен брой албанци - мюсюлмани и католици. Следващите значителни концентрации са на Адриатика - в Улцин са около 85% от населението, в Бар - над 40%. Статистиката няма данни за разделението на албанците по религиозен признак, но според експерти като съветника на Президента по етническите проблеми все пак значително повече са албанците мюсюлмани.

Според респондентите албанците са религиозно индиферентни и поради това между тях няма особени различия, породени от конфесионалната им принадлежност. Смесените бракове между мюсюлмани и католици са нещо обичайно, критериите, по които бащите одобряват избора на децата си, са принадлежността към определена фамилия и имотното състояние. Взаимоотношенията в семействата са подчинени на строгите патриархални норми и безспорния авторитет на бащата или на най-възрастния мъж. Младите знаят Кануна на Лека Дукагини повърхностно, но често се подчиняват на правилата, без да съзнават, че са част от Кануна. По-старото поколение уважава Кануна и го спазва.

Модернизацията и икономическата миграция, които са разкъсали големите фисове, че дори и по-малките нуклеарни семейства, колкото и да е странно, но не са разрушили семейните връзки и патриархалните правила. В Плав и Гусине, в Тузи също, срещаме млади мъже, които са останали единствени представители на семействата си в Черна гора. Родителите им, многобройните им братя и сестри със своите съпрузи и деца са в САЩ или в Западна Европа. По някакви вътрешни правила младите мъже стоят в родните си места най-често безработни и се грижат за фамилната къща и земята.

От разговорите с респонденти в Гусине оставаме с впечатлението, че обикновено това са най-малките синове в семейството. Многобройните родини изпращат редовно валута и поради това младите мъже (между 20 и 28-годишни) са добре облечени, седят в кафенето и се чудят как да убиват времето. Всичките са неженени, защото според традицията родителите трябва да изберат или одобрят бъдещите им съпруги, а те са далече. За външния наблюдател тази ситуация изглежда твърде потискаща за млади и енергични мъже, които освен това са и образовани. Всичките ни събеседници имат завършено средно образование, а един от тях е завършил през 1992 г. журналистика в Прищина. Именно от този висшист за първи път научаваме, че в Черна гора не се признават дипломите, получени в Прищинския университет, и е невъзможно да намериш работа с диплома от там. В следващите дни доста често чувахме това оплакване от албанците и този факт потвърдиха от Съюза на свободните синдикати.

На въпроса къде са близките им респондентът журналист разказа, че 17 души от неговото семейство са от 1968 г. в Ню Йорк. Оттам подхващаме темата за терористичните атаки от 11 септември. Оказва се, че цялата емиграция от Гусине е в САЩ и градът е прекарал тревожна нощ пред телевизорите и радиоапаратите, а сетне и в усилия да установят телефонна връзка с роднините си. Един от нашите събеседници има двама братя, които живеят в Манхатън, а друг от тях има 7 сестри също някъде в Ню Йорк. Независимо от това, че са се страхували за близките си, отказват да дадат оценка на случилото се.

Променяме темата и мъжете отговарят на нашите въпроси защо трябва да живеят далеч от семействата си, в самота и без работа: "какво ви задържа тук?" С удоволствие разказват за своето родно място: "Тук сме от времената на древна Илирия. В Гусине и околните села в момента живеем около 4000 души потомци на илирите". Препоръчват ни да прочетем книгата на Едит Дърям, която очевидно ценят изключително високо, защото е написала патриотична история на албанците и от нея може да се научи, че през XVII в. Гусине е бил център на търговията между Шкодра, Улцин и Нови

пазар. “Необходимо е да сме тук, за да поддържаме къщите, да строим дори нови и по-големи на своята земя, защото рано или късно всички ще се върнат.”

В следващите дни, когато разговаряме с албанци в Тузи и на други места, разбираме, че това е обмислена вътрешнообщностна стратегия - онези представители на родовете, които са останали в Черна гора, изпълняват мисия - те пазят земята, отказват да я продават, независимо от цената, която им се предлага, поддържат къщите, строят нови и очакват “завръщането”. Край Тузи разпитваме за инцидент, свързан с черногорци, които пристигнали да купуват земя като терен за строежи, но били прогонени с пушки. Респондент местен полицаи албанец отговоря съвсем откровенно: “Наистина беше заради земята, разберете, не можем да продаваме земя - ще се върнат роднините ни и трябва да има терени за техните къщи”.

Размишляваме дали това е някаква нова митология за завръщането. Изпълнени сме със съмнения, че хора, които от 20-30 години живеят в Ню Йорк или другаде в САЩ, биха се върнали. Вероятно земята и новите къщи се пазят за “други свои”, ако някой ден решат да дойдат. Например в Улцин научаваме, че албанци от Косово купуват интензивно къщи - говори се за около 3000 души, които са купили имоти по крайбрежието. Респондентка от Тузи ни казва: “Слухове са, че купуват къщи в Бар, косоварите предпочитат Улцин и там изкупуват къщите”.

Голям брой албански бежанци от Косово са били настанени в Черна гора по време на кризата и бомбардировките на НАТО, но веднага след изтеглянето на сръбската армия и разполагането на КФОР те се завръщат в Косово. Слуховете говорят, че около 20 000 от тези бежанци са останали незаконно или при роднини да пребивават в Черна гора, но местните респонденти албанци и черногорци отричат това. Представители на институциите също потвърждават, че бежанците са напуснали. В Черна гора са останали само бежанците роми и сърби. Твърди се, че броят на останалите в Черна гора косовари е незначителен.

В действителност обаче реалното присъствие на албанци от Косово и Албания е значително по-голямо, макар трудно да може да се обхване поради неговата подвижност и неустановен статут.

Сред редките представители на политическия елит, които се безпокоят от албанския фактор и го съобщават открито, е респондент, представител на СМП (Социалистическа народна партия). На нашия въпрос: “Възможно ли е повторение на македонския сценарий в Черна гора?” той отговаря: “Възможно е. Албанците са убедени, че ще осъществят всички национални права по-лесно в независима Черна гора, отколкото във ФРЮ, и ще подкрепят референдума. Едновременно с това тече процес на скрито етническо прочистване - от края на юни до края на август албанците са купили 3000 имота по адриатическото крайбрежие”. Същият политик твърди, че през септември гражданите, които подкрепят независимостта на Черна гора, са спаднали с 10% (от 62 на 52 %), защото силно са обезпокоени от актове на насилия, извършвани от хора, които идват от Косово.

На всички респонденти задаваме въпроса дали наистина съществува албанска *армия за освобождение на Плав и Гусине*, тъй като подобни информации имаше в международните медии и това бе една от причините да започнем нашето проучване. Никой от нашите събеседници не потвърждава наличието на такава армия, но предлагат версии - безпокоят се от това, че албанците купуват имоти и отказват продаването им; от всекидневното прехвърляне на косовари през границата; разпространено е убеждението, че като се възползват от туристическия сезон и от нелегалните възможности за престой в републиката съществува едно постоянно присъствие на 15 000-20 000 албанци от Косово.

Нашите млади приятели албанци в Гусине силно се безпокоят, когато им задаваме въпроса за армията за освобождение, искат уверения, че не ги провокираме умишлено, че няма да пострадат заради разговора с нас. Разговорът ни става нервен, напрегнат и изпълнен с подозрителност. Един от тях дори си тръгва демонстративно. Респондентите: “Ние имаме повече права от братята ни в Македония. Искаме по мирен начин да постигнем своето. Имаме две, дори вече три албански партии и искаме чрез тях да решаваме проблемите”. Реплика на нашия екип: “Когато бяхме в Тетово в края на 90-те години всички ни уверяваха, че живеят мирно, че имат своите политически партии и представители, че искат само повече права, без каквито и да било сепаратистки тенденции, а сетне се сбиха непримиримо и на практика обособиха чисто албански територии”. Отговориха ни с мрачен хумор: “Било е военна тайна, затова не са ви казали, че ще се бият!” Риторичен въпрос от наша

страна, който остава без отговор: “И вие ли пазите военна тайна по въпроса за *армията за освобождение на Плав и Гусине* и въобще за бъдещите ви проекти?”

Албанците в Черна гора от всички региони потвърждават, че спазват Кануна, но преди 30 години враждуващите родове са се помирили по решение на старейшините и оттогава няма случаи на кръвно отмъщение. Единствено в Тузи ни разказват за съвсем скорошен (през 2001 г.) случай на убийство поради кръвно отмъщение. Враждата датира отпреди 22 години и убийството, което сложило край на тази вражда, е извършено в САЩ.

Определено в Гусине и Плав, може би поради това, че са съвсем близо до границата с Косово и със Северна Албания, албанците са по-затворени, по-нервни, чувства се нещо недоизказано и напрегнато като тетива. Всъщност всички те са от една и съща високопланинска област Малесия, както и албанците в Тузи. Наричат себе си *малисори*, т.е. планинци. Всички ни убеждават, че живеят много добре с мюсюлманите бошняци и с черногорците и са във всичко заедно. Когато ги питаме обаче защо се събират именно в това кафене, отговарят ни откровено: “Защото го държи наш - албанец”.

Питаме нашата сънародничка как усеща тя нещата със съвместното съжителството между черногорците и албанците: “Албанците тук са като в Македония. Живее им се мирно и тихо, но ако някой дойде и каже “хайде!” - ще тръгнат. Съвършено дезинтегрирани са от черногорското общество, макар никой да не го формулира и признава, само ракията си пият понякога заедно”. По въпроса за референдума албанците не дават еднозначен отговор. Проспериращите албанци от крайбрежието са категорични, че ще участват в референдума и са за абсолютна независимост на Черна гора. Очакват още по-добри възможности за бизнес и особено за туризма. Те са най-спокойни, отворени и отхвърлят всякакви варианти за сепаратизъм, за вражда, за каквито и да било междуетнически противоречия, които биха навредили на бизнеса.

Отговорът на респондентите от Плав и Гусине е в техния мрачен и дистанциран стил: “На нас ни е все едно дали Черна гора ще остане във федерацията или ще бъде независима. Няма да гласуваме, а черногорците - както искат. Ние бихме гласували само ако става дума за специален статут на селищата с албанско население”.

В Тузи пък албанците са раздвоени - от една страна, струва им се, че е чудесно да живеят в независима Черна гора, а от друга, имат своите опасения: “Това означава, че ще бъдем отделени от Косово с държавна граница. Ако това се случи, ние тук сме малко, ще ни асимилират, а това е лошо”. Въпрос: “Ако албанците от Косово и от Македония се обединят...?” Отговор: “Питате за Велика Албания, но това означава много кръв да се пролее, не, не искаме този вариант...”

Всички са единодушни само за едно - че отделянето на Черна гора зависи от решенията на Великите сили и НАТО.

Другите етнически и религиозни общности

Според преброяването от 1991 г. *сърбите* в Черна гора са около 9% от населението. Разбира се, това е въпрос на самоопределение и в този процент са включени не само преселници от Сърбия в различни периоди от историята, но и черногорци със сръбско национално самосъзнание. В Черна гора живеят също сръбски бежанци от Косово и от Босна, които водят мизерно съществуване в хотелски и други обществени сгради, приспособени в нещо средно между общежития и типични бежански лагери.

Във високопланинския ски курорт Колашин разговаряме с бежанци от Косово. Оставили са там къщите и покъщнината си и са намерили подслон при роднини в този град, живеят и под наем, понякога цели семейства в една стая. Не виждат никаква перспектива да се върнат по домовете си в Косово, защото техните апартаменти или къщи са вече заети от албанци. Те живеят в същата безперспективност, както и бежанците, които интервюираме вече две години в Сърбия.

Мюсюлманите, част от които вече търсят нова идентификация като бошняци, съставляват 15% от населението. Преобладаващо населяват северните и северозападните райони на Черна гора - общините Плевля, Биело поле, Беране, Рожайе, където са мнозинство. Всъщност етнонимът бошняци като равнозначен на мюсюлмани се използва основно от интелектуалците, политическия елит и доста по-рядко сред обикновените хора. Тази идентификация с мюсюлманите в Босна започва веднага след войната и с нея се самоопределя част от мюсюлманското население в Сърбия и Черна гора, като този

процес е най-избистрен в областта Санджак в Сърбия. Голяма част от младежите мюсюлмани предпочитат да учат в университетите в Сараево. Връзките между мюсюлманите в Черна гора, тези в Санджак и бошняците в Босна са много тесни и сред елитите съвсем определено са модерни тезите за общия етнически и културен генезис. Част от мюсюлманите, които живеят в селища с преобладаващо албанско население, например по крайбрежието или в Рожайе, знаят и албански език, срещат се и смесени бракове.

Това не означава идилично съвместно съжителство. Доста са затворени едни към други, но не проявяват външна агресивност. Мюсюлманите респонденти признават, че силно се безпокоят албанците да не предизвикат сблъсъци чрез сепаратистки искания, както в Македония. По тази причина те имат еднозначно отношение към референдума за независимост - ще гласуват за запазване на федерацията. Убедени са, че това би попречило на албанците да налагат искания със сила или да откъсват територии. И на второ място те се страхуват от факта, че държавна граница ще ги раздели и те ще живеят откъснати от роднините и близките си в Санджак. Това, че областта, която населяват компактно, е разполовена административно между Сърбия и Черна гора, ги прави автоматично привърженици на съхраняването на някаква форма на съюз между двете републики.

Политическите представители на мюсюлманите, както и онези от тях, които участват в местните власти, не желаят съвсем открито да декларират, че са за запазване на федерацията със Сърбия, но за външния наблюдател е съвсем ясно, че вътрешно и скрито те са против разделянето. Респондент общински кмет в началото ни казва със заобикалки: "Аз самият, както и нашата партия, съм за самостоятелна Черна гора, но все пак мисля, че Сърбия и Черна гора са доста свързани политически, икономически, исторически. Може би все пак по-здравомислещо е да направим някаква хлабава конфедерация. Всеки да си знае къщата, икономическите интереси..., но заедно". Към края на разговора той все пак примирено споделя: "Да ви кажа честно, аз бях против това и Югославия да се разпадне. В крайна сметка, както решат международните фактори, така ще стане".

*Ромите и египтяните**, които бяха прогонени от Косово и са намерили убежище в Черна гора, са близо 8000. Прави впечатление, че те са в по-добро състояние, отколкото ромите бежанци в Сърбия. Дали се дължи на по-систематизирани и щедри помощи от международните хуманитарни организации, или на "социалната" черна икономика, или пък на огромния процент (60%) от БВП на Черна гора, който се изразходва за социални дейности, но в Черна гора не се натрапват драматични и фрапиращи картини на мизерия на ромите. Всъщност срещат се просещи и скитащи роми, но те присъстват някак си ненатрапчиво.

Никой от респондентите от другите етнически малцинства или сред черногорците не спомена в Черна гора да има тежък проблем с местните роми или пък с придошлите от Косово. В столицата Подгорица забелязахме сдържано, но толерантно отношение на гражданите към скитащите ромски хлапета и просещите майки. Това спокойствие вероятно е привидно, защото е очевидно, че децата на бежанците не посещават училище, че в общата висока безработица е невъзможно да се намери поминък за ромите, вероятно те са изпаднали и извън здравната система на републиката. Това със сигурност е още един от скритите проблеми в Черна гора, който рано или късно ще излезе с целия си драматизъм на повърхността.

АЛБАНЦИТЕ В ЧЕРНА ГОРА В КОНТЕКСТА НА АЛБАНСКИЯ НАЦИОНАЛЕН ВЪПРОС И РАЗМИШЛЕНИЯТА НА ЕДИН КОМАНДИР ОТ АОК

*Албанските политици и възгледите им
за интеграционните процеси*

При нашите интервюта по повод черногорската независимост многократно чуваме една и съща реплика от жени, мъже, политици и обикновени хора: "Всеки трябва да е стопанин в къщата си, или всеки трябва да си знае къщата..."

Кодът на този рефрен е скрит в географията. В планините на Черна гора много рядко се срещат села в обичайния смисъл на тази дума. Съществуват разпръснати къщи в планината, често построени на недостъпни височини или все пак близо до пътя, но винаги уединени и поне от няколко страни обезопасени като крепости. Рядко се срещат две или три къщи, групирани в близост една до друга. Ясно е, че стопанинът на подобен дом сам е господар на всички и на всичко. Невъзможно е да си представим, че главата на семейството, който се грижи и носи отговорността за прехраната и оцеляването на цялата фамилия, би допуснал представител на властта (например данъчен чиновник) в непристъпния си дом. Още по-трудно е да си представим как се разбира идеята за интеграция в черногорското общество, когато неговият фундамент е в културата и способността да живееш и просперираш сам или с подкрепата на рода и нуклеарното семейство, в най-добрия случай съвместно с доверените съседи и приятели (наричат се *братства* сред черногорците и *влезнии* сред албанците).

Очевидно е, че хората, които живеят извън градовете в планините, са независими и биха искали сами да управляват живота си. Това е характерно не само за албанците, но в същата степен и за черногорците. Поради това никога не разбираме крие ли се някакво двусмислие в тази реплика, когато я чуваме от албанците. Дали това се отнася за независимостта на Черна гора или за повече независимост на албанците в републиката.

Някои от респондентите албанци признават, че съществува дистанцираност в отношенията им с черногорците: “Черногорците не ни обичат. Особено след войната в Босна и Косово се прекъснаха много приятелства, защото отношенията се изпълниха с подозрения”.

Търсим отговор на въпросите си при албанските политици. В Парламента на Черна гора, който се състои от 77 депутати, има двама албански парламентаристи. Един от депутатите, член на ДСЧГ (Демократичен съюз в Черна гора), по времето на СФРЮ е лежал две години в затвор - за иредентизъм. Той е един от инициаторите и авторите на *Меморандум за специален статут на етническите албанци в Черна гора*, който е приет през 1992 г. и в който се поставя искане за директни културни, образователни и икономически връзки на албанците с тяхната *родина майка* (има се предвид Албания), както и с всички други *албански територии* в бивша Югославия.

Като привърженик на радикалните искания той отговаря на въпроса ни “какъв статут трябва да получат албанците в републиката?": “В местата, където албанците са автохтонни, те трябва сами да решават съдбата си, да имат развито локално самоуправление с териториална автономност. Имаме 5 хиляди хотела по Адриатика, които са управлявани от централната власт”. Реплика от нас: “Най-люксоznите хотели в Улцин са албанска собственост, стопанисването на плажовете - също, от какво сте недоволен?” Отговор: “Това са албанци, които са верни на партията на власт. И Милошевич е имал албанци (има предвид колаборационисти - *бел. на авт.*). Истината е, че по всякакъв начин се опитват да ни омаловажат - в парламента нашите предложения не се разглеждат, сред директорите на бордовете всички са членове на ДПС (партията на Джуканович), в противен случай не биха могли да заемат тези постове. В Съвета за правосъдие, който избира съдиите, няма нито един албанец. В повечето съдилища няма нито един албанец, нито във Върховния съд, нито в Стопанския съд, в самия Улцин и председателят на съда, и прокурорът не са албанци. По перфиден начин ние, албанците, сме маргинализирани”.

На нашите въпроси за степента на интеграция на албанците в Черна гора, получаваме съвсем ясна позиция: “Албанците в Черна гора са част от албанския народ. Проблемите на албанците тук са същите като проблемите на всички албанци, които са извън държавата майка. В Югославия не се създава една албанска република, макар албанците да са субект, който е специфичен по култура и език, но са разпръснати и поделени из републиките”.

Напрежението в разговора се засилва, когато нашият интервюирац задава въпроса: “Има ли опасност от македонски сценарий за Черна гора? Албанците да започнат да искат правата си с оръжие?” Отговор: “Въпросът ви не е добър, въпросът е дали албанците имат изобщо права в Черна гора, в Македония. Опасен е този, който не дава права, а не този, който търси права”.

Друг парламентарист от ДСА (Демократичен съюз на албанците) твърди, че нито едно правителство, което няма проект за ясно отношение към малцинствените народи, не може да бъде успешно. Лидерите на ДСА изискват ясна платформа в това отношение и, разбира се, нейното осъществяване, като са убедени, че по този начин ще защитят не само интереса на албанците, но и

общия интерес на Черна гора: “Неща като пропорционална застъпеност, двукамарен парламент и право на използване на вето на малцинството могат да изглеждат еретични, но бързо ще видим, че те са насъщно потребни на Черна гора заради нейната стабилност, мир и просперитет”.

В Черна гора съществува и нова трета албанска партия - ПДП (Партия за демократичен просперитет). Тя се опитва да се наложи като гражданска партия, в противовес на другите две албански партии, които са изградили вече образа на националистически. Лидерите на новата партия обвиняват местните чиновници в Улцин, както и представителите на ДСЧГ в злоупотреби на местно ниво. Особено скандални са обвиненията за злоупотреби с фондовете на ЕС за компенсация на семействата, приели бежанци от Косово.

Привържениците на новата партия са по-компромисно настроени в името на доброто съжителство, но по отношение на албанския език и неговата употреба имат единомислие с другите партии: “На локално ниво албанците имат право на превод в институциите, но в Скупщината - не. Дискусиите би трябвало да се водят и на албански език с превод”. Представителите на ПДП като цяло са за една по умерена линия на искания на албанците в Черна гора, за сътрудничество с общонационалните черногорски партии и за независимост на републиката.

Очевидно, че е много трудно да се направи достоверна прогноза за перспективите на черногорските албанци в цялостния контекст на Балканите. Твърде различни са настроенятия им - според общината, която населяват, противоречиви са и позициите на техните партийни водачи. Има и съвсем обективни противоречия в албанската общност, предизвикани от сблъсъка на икономически и властови интереси. На местата, където албанците биха искали да живеят както досега, без напрежение и в мир, за да продължат успешния си бизнес, политиките се борят за преразпределение на икономическите ниши и са склонни към авантюризм и създаване на огнища на напрежение. Другаде, където хората се чувстват притиснати от безработицата, а са и в близост до границите с Косово и Северна Албания, желанието им е за повече близост и обединение със сънародниците от съседните държави. Някои пък просто живеят в напрегнато очакване да се случи нещо, за да определят своята позиция и да заемат полагащото им се място.

Точно когато нашият екип се намира в затруднение да направи реалистична прогноза, ние срещаме нашия нов респондент - командир и дългогодишен боец от АОК. Той ни помага да попълним липсите в нашата моментна картина на албанските перспективи в Черна гора и на Балканите. Поради това намираме за необходимо да приложим подробно, макар и не изцяло, нашите разговори с този респондент, когото ще наричаме в текста така, както се обръщаме към него по време на нашите контакти - *Команданте Дж.*

Разказите и размишленията на един уморен командир от АОК

Команданте Дж. е на 34 години, родом от малко селце близо до Дреница, област Косово. Принадлежи към големия фис Тачи. Той е слаб, жилав и изглежда доста състарен. По-късно, когато вечеряме заедно, разбираме, че партизанските години и напрежението в горите на Косово, месеците в затвора са съсипали стомаха му - храни се без апетит, едва отпива от чашата, бои се от криза. Има невероятно изострени рефлексии - в късната вечер той усеща, че го наблюдаваме от терасата на крепостта, оглежда се във всички посоки и внезапно изчезва безшумен и пъргав като горски хищник.

Нашият респондент има пет сестри и двама братя. По този повод размишлява, че раждаемостта сред албанците в Косово е спаднала и сега младите не искат да имат повече от 2-3, най-много 4 деца. Той самият се е оженил преди една година, като сам е избрал жена си - 30-годишна, завършила икономическо образование. Имат дъщеря и Команданте планира още една дъщеря и двама сина. Нашият приятел бил оженен от родителите си през 1993 г. за жена, която те са му посочили и която са договорили с нейните родители, както повелява Кануна. Оженили се в Германия и бракът траял пет години като безкраен кошмар. Разказва с тъга, че няма нищо по-страшно от този обичай, който може да те събере с жена, с която да живееш като с враг, от която трябва да криеш всичко...

Върнал се в Косово и се развел. Родителите отново се опитали да му намерят съпруга, но този път се възпротивил. При скитанията си в Косово случайно срещнал жената, в която се влюбил и която е

негова съпруга сега. Вярва, че Бог му е помогнал в момент, когато се е чувствал много зле. Трудно му е да отговори на нашия въпрос кой Бог, защото е мюсюлманин, но много се е уповавал на Библията, която детайлно е прочел, докато е бил в Германия.

Все пак се подчинил на традицията и поискал разрешение за новия си брак, както повелява Кануна, от родителите на първата си жена. Неговите родители му простили развода и приели новата му жена, а, от своя страна, родителите на бившата му жена дали своята благословия да се ожени повторно. Брачният му пръстен е като на истински боец патриот - красив двуглав орел с разперени криле.

Команданте Дж. е работил 15 години в Германия, но се завръща в Косово веднага, когато започва създаването на АОК: "Това беше най-важният момент в живота ми, когато влязох в АОК и воювах за свобода и независимост". Воюва в Джаковица, Призрен, Прешево, Буяновац, стигнал е до Куманово.

Началото е поставено от няколко младежи, които дават клетва да отмъстят за 30 убити от фиса Бериша. Много бързо към тях започват да се присъединяват радикално настроени албанци не само от Косово, но от Македония, Албания и Черна гора. През 1999 г. АОК наброява 10 000 бойци, които са разпределени на 4 групи по 2500 човека и които действат в различни оперативни зони. Генерал на тяхната оперативна зона и на тяхната част е около 50-годишен, умен и добър офицер, родом от Дебър, Македония.

Нашият Команданте е командвал 100 човека и на нашия въпрос как е бил определен за командващ на рота от 100 бойци, отговаря: "Е, не всичко мога да ви кажа. Това е военна тайна". В АОК освен албанци са воювали офицери от Словения, Италия, Русия. Един от най-добрите снайперисти бил германец наемник. Специален отряд от снайперисти жени, албанки от Македония, се прочул със смелостта си. След това се върнали в Македония и някои от тях се омъжили.

Разказва ни подробно за войната - бил е раняван в крака от шрапнел. Разчитали са на полеви болници, тежко ранените прехвърляли с хеликоптери в Албания, в Елшар, близо до Кукас, а най-тежките случаи - в Тирана. Признава, че по време на войната са загинали повече цивилни, а АОК е дала малко жертви. Според Команданте от неговата част от 2500 души са убити 100 човека. "Впрочем сърбите загубиха 1500 бойци", допълва той за сравнение. Във връзка с жертвите нашият респондент коментира: "На предстоящите избори ще спечели Ругова, защото всички, които са загубили близки във войната, намират за виновен Хашим Тачи".

На въпроса ни как точно семействата са решавали своето участие, дава за пример своето: "Ние сме трима братя, но само аз бях боец, другите двама участваха във финансирането и закупуването на оръжие. Всяка фамилия решава според възможностите си - повече бойци или повече данък, или доброволни дарения. Всички участват". Питаме за революционния данък: "Колко е облагането за свободата и от всички ли се събира - например от турците, бошняците и ромите събира ли се?" Команданте Дж.: "Данъкът за свободата е 3% от доходите и е задължителен за всички албанци, независимо какви са размерите на доходите им. Събира се само от албанците навсякъде по света".

След разформироването на АОК нашият респондент се включва в логистичната подкрепа на въоръжените групи в Прешево и Буяновац. Заловен е от войниците на КФОР и престоява няколко месеца във военния арест в германската зона. Прави любопитен коментар, че е щастлив, че не е бил задържан в американския арест, където са го изпратили първоначално. Когато разбрали, че говори немски, веднага го прехвърлили. Тъй като сме изненадани от коментара му за разликата между затворите, допълва: "В американския арест 1 ден се равнява на 1 месец. Обработват те психически, докато си кажеш всичко. А германците са културна нация - всичко е чисто, прилично и спокойно".

Задаваме му въпроса дали е участвал и в сблъсъците на територията на Македония. Самият той не е участвал, защото командирите са решили, че е добре да стои при съпругата си след като е младоженец. От неговите 100 бойци повечето се явили като доброволци за Македония, но не всички са били прехвърлени през границата, защото е имало специален подбор, а и преминаването било затруднено от КФОР, извършвало се нелегално: "Преди американците ни казваха на границата с Македония "моля, заповядайте, минавайте", а след падането на Милошевич вече не ни пускаха свободно в Македония".

С горчивина говори за политиката: ”Войната в някакъв смисъл е търговия, пазарлък. Всичките, които са при нас в Косово и в Македония (има предвид военните - бел. на авт.), имат свои интереси. Поради това няма да има скоро решение за статута на Косово, нито пък за проблемите в Македония. Вече не се интересувам от политика - тя е пълна лъжа. Искам да си вадя хляба, защото мисля, че с принуда нищо не може да се постигне”. Въпреки това казва, че е готов отново да се бие, ако бъде призован за това, защото е боец и командир: ”Видял съм с очите си какво значи война и категорично съм за мирни решения. Който не е видял, нищо не знае. Но обикновено именно онези, които не са виждали война, те вземат решенията и ние се подчиняваме”.

Питаме го какво мисли за ситуацията в Македония. Става ясно, че вярва напълно в пропагандните тези на албанските идеолози: ”Македония не съществува вече като държава. Границата трябва да е между България и Косово. Какво представлява всъщност Македония според статистиката - един милион албанци, другите са торбешки, а тези, които се наричат македонци, са българи”. Допълва за по-красноречиво: ”След време българо-албанската граница ще минава през албанската Стара чаршия в Скопие и по р.Вардар...”

Въпрос от екипа: ”Възможно ли е в Черна гора да се случи същото, както в Македония?” Отговорът на Команданте Дж. е следният: ”Възможно е, макар да е известно, че тука албанците имат повече права. Но подобен вариант не трябва да се изключва. Докато не се обединим в една държава всички албанци от Косово и Македония, няма да има мир на Балканите. Когато стане обединението, ще има по-добри възможности и за българите, и за гърците - за икономика, за търговия. Когато се извърши обединението на албанците в една обща държава, Призрен ще бъде център, столица. Така е било преди много години - и *Призренската лига*, и въобще всичко най-важно в живота на албанците е започвало от Призрен”. Въпрос: ”А албанците в Гърция броят ли се в това обединение?” Команданте Дж.: ”Около 200 000 албанци в Гърция също се включват в обединението. Когато става дума за обединението на албанците, както в Македония и Косово се борихме за мирно обединение, така ще опитаме и в Гърция, а ако не стане мирно, ще воюваме пак”. Интервюиращ: ”Гърция ще ви затрудни, няма да е лесно да воювате с гърците”. Отговор: ”Сърбите са истински войници, след като тях победихме, гърците са извънредно лесни за преодоляване”. Коментар на нашия екип: ”Едва ли НАТО и САЩ в този случай биха били на ваша страна. Няма да можете да разчитате на подкрепа”. Отговор: ”Вече е късно. Ние нямаме нужда от подкрепа. Ние сме в състояние да се справим сами с последващите битки. Имаме всичко - пари, оръжия, канали, военни лазарети, бойци и стратегии в Европа, които да решават събитията”.

Разговорът, естествено, стига до деликатния момент ”кой взема решенията, кой подготвя стратегията и тактиката на общоалбанските перспективи”. Въпрос от интервюиращия: ”Кой всъщност би взел решение, за да започне нова офанзива в Македония или да се започнат сблъсъци в Черна гора например? Това известните политически лидери ли са или пък някои старейшини на фисове, които се намират в сянка?” Отговорът на Команданте Дж.: ”Ако зависи от албанците, от обикновените хора, война няма да има. Хората искат да работят и предпочитат мира. Но други решават. Тези решения не се вземат от Тачи, или пък от Ругова, нито пък от македонските албански лидери. Важните решения за бъдещето се вземат отвън. Съществува тайна албанска организация в Западна Европа - те са мозъкът на албанското национално възраждане и обединение. Ако някой носи вина за жертвите, това са те, а не Тачи, който само изпълнява заповеди, нито пък старейшините, които нямат власт при вземането на политически решения. По време на войната Тачи беше фиктивно командир, друг командваше реално”. Въпрос: ”Кой? Кой са те?” Отговор: ”Военна тайна.”

Ние обаче сме много настойчиви и предлагаме различни варианти. Обясняваме на нашия респондент, че за учените е извънредно важно да знаят истината за събитията, предлагаме му да напише мемоари, за да остави за поколенията разказ как се случва историята. Той отстъпва и казва: ”Аз не мога да напиша, но разказвам на вас, а вие ще запишете събитията”. Връща се към нашия настойчив въпрос: ”В началото само четирима са организаторите и идейните подбудители на албанската съпротива - в Германия и Швейцария. Свързват се с онези около 30-40 младежи, желаещи отмъщение в Косово, които се обвързват с *беса* (клетва на честта). Сетне от четирима тези идейни водачи стават осем и не са старейшини, а просто по-възрастни хора от емигрантите. В някакъв момент този стратегически щаб в Западна Европа нараства до 15 души, които обикновено са в пълна

нелегалност, разпръснати в различни градове и държави. Никой не ги е виждал и никой не знае кои са точно и къде се намират в даден момент”.

Нашият въпрос е: “Все пак какво значение ли нямат старейшините в процеса на вземане на решения?” Команданте Дж.: “Тяхната дума се слуша, когато става дума за изискванията и спазването на традицията, но във военната организация те нямат думата”. Нашият респондент се вглежда във фотос на корицата на едно списание, което някой от нас държи, и казва: “Това е командир Х. Познавам го, воювали сме заедно, а сега той участва в боевете в Македония”.

Размишлява за събитията в Македония: “Ние сме толкова задължени на нашите братя в Македония, че никога не можем да им се отплатим. Бяхме длъжни да участваме с въоръжени отряди, както те го правеха няколко години за нас. Подкрепяха ни с оръжие, храни и облекла, освен с жива сила. Разоръжаването, което направиха НАТО в Македония, е само символичен акт. Албанците имат много повече оръжие, отколкото е събрано, а и не биха предали действащото оръжие”.

На раздяла Команданте Дж. се уговаря с нас, че ще напишем книгата си съвсем точно, че ще запазим дискретност по някои въпроси и подчертава: “Запомнете, докато не се обединят албанците, война ще има на Балканите, ще има и АОК”.

ИЗВОДИ

Отново в стила на спешната антропология целта на нашия дневник е да предложи моментната картина на състоянието на обществото в Черна гора, както и на албанските перспективи на Балканите, без да натрапва коментар и препоръки. Ще изведем само две теми като заключение, които са очертани достатъчно плътно в хода на теренните интервюта.

Най-актуалният политически въпрос в Черна гора е този за провеждането на референдум за независимост. Необходимостта от провеждането му е консенсусна тема за цялото общество и за всички политически субекти. Всички са единодушни, че какъвто и да е резултатът, референдумът ще даде една по-голяма яснота на държавния статут на републиката и в най-лошия случай ще разхлаби окончателно съюзните връзки със Сърбия. Бъдещето във всички случаи ще бъде на повече независимост, без оглед на това дали е рационално от гледна точка на сигурността и икономическото развитие.

Несъмнено е, че албанските перспективи за национално възраждане и обединение се формират, разпространяват и реализират стратегически и тактически от външни (извън територията на Балканите) центрове. С оглед на това, макар в черногорското общество да са съвсем слаби опасенията от “албанския фактор”, от евентуални напрежения или сблъсъци, те в никакъв случай не могат да бъдат изключени. Трябва да се има предвид, че радикализацията на черногорските албанци е напълно възможна и лесна, както поради географското разположение, така и поради доста широкото разпространение навсякъде сред албанските общности на Балканите и по света на *идеологията, митологията и стратегията на албанското национално обединение*.

MONTENEGRO IN SEARCH OF THE LOST STATEHOOD *September - October 2001*

METHODOLOGY OF THE RESEARCH

The team consisted of five scholars: a historian - specialist in Balkan studies, a historian-anthropologist and a linguist-anthropologist, as well as the invariably present journalist - specialist in Balkan issues, and a mediator-interpreter*. Though small in number the interdisciplinary preparation of the people who gathered the field material allowed them to carry out a significant research activity in terms of scope. The philologist's presence made it possible for the expedition to keep a detailed field diary, which is now kept in the Center's library and which reflects parts of the discussions and the heuristic moments during the research process.

The fieldwork was conducted from May 29th till October 6th 2001. However, one of the team members remained for a few more days alone in a different environment in order to complete the picture of the current political and social situation in Montenegro with some missing elements.

The aim of the survey was to continue the study of the Albanian communities dispersed in the different Balkan and post-Yugoslav republics; to try to perceive the similarities and the differences in the Albanian community in Montenegro and compare it with the communities in the other Balkan countries; to investigate the relations between these communities; to study the attitudes and the prospects of the Albanian community in Montenegro, the attitude of the Montenegrin society towards the representatives of that community and the dispositions of all Montenegrins towards the forthcoming referendum for independence, as well as towards the Serbs and Serbia.

The survey was carried out in Roñaje, Gusinje, Kolašin, Podgorica, Tuzi, Cetinje, Budva, and Ulcinj, which means that all regions and a great part of the settlements densely populated by Albanians have been visited.

Over 50 persons, men and women, between the age of 20 and 80, were interviewed. The respondents represented all the ethnic groups in Montenegro, i.e. Montenegrins, Albanians, Muslims-Bošniaks, Serbs and Roma. Representatives of all social groups were selected among them - intellectuals, politicians, businessmen, people working in the service sector, unemployed, peasants, etc. Representatives of the basic authorities were selected among the interviewed respondents, i.e. deputies from all parliamentary represented parties, an advisor to the President, mayors, and trade union leaders.

SNAPSHOT OF THE POLITICAL AND SOCIAL ATTITUDES. ECONOMIC CONJUNCTURE

Geography and anthropology

Montenegro is a geographical phenomenon. It is a mountainous country with more than 30 peaks towering 2000 meters above sea level. It is intersected by deep canyons and gorges, the canyon on the Tara river being the deepest in Europe - 1660 meters. A glorious landscape opens before the eyes in the southwestern part of the country. The mystic grandeur of nature is beyond description, the imposing sternness of the stone wilderness inspires the feeling that there are no human beings living there. Actually, this land is inhabited by a compact native population, as hard as the stone, which, for centuries, has been constantly and tenaciously fighting nature. (G.Savov. Montenegro, the University of Veliko Tirnovo, 1999, p.1).

These are the reasons why during the 15th -19th centuries the Ottoman Empire was only nominally present in Montenegro. The whole region was proclaimed a Sultan *hass**, people were declared Sultan subjects so that it was not necessary to have Ottoman officers and garrisons to keep the local population in subjection, or to transfer feudals from Asia Minor to 'Old Montenegro which is all of stone The grass here grows up to 10 cm (.394 inch), while man's height reaches two meters ...'

Only 4,5 % of the total area in Montenegro is arable land and 38% is covered by forests.

In 1991 the U.N. proclaimed Montenegro an *ecological state*.

These romantic geographical notes are relevant to a clearer understanding of specificities of the local people's temperament and world view, as well as to explain the good existence between Montenegrins and Albanians.

The high mountains have created an amazingly close cultural and historical experience and a social model among peoples who are different in terms of ethnicity, morphology and religion. It is difficult to draw a border between the mountains of Montenegro and North Albania, as it is difficult to juxtapose the two mountainous cultures which keep the patriarchal-clan character of their societies even to this day and which remember the traditional law, the laws of honour and the vendetta. Generic and family relations, the sense of solidarity and the cult of bravery and arms have been still well preserved. According to respondents-Boľniaks 'one mother gave birth to Montenegrins and Albanians'. This comparative evaluation can be heard not only in Montenegro but also in Sandhak, Serbia. Sometimes they add to this comparison the Sicilians, too, alluding ironically to their leading role on the grey market.

Montenegrins are unanimous in their assessment that conflicts and armed clashes with the Albanian minority are not possible in their country. In the first place, respondents from all social layers point out the close culture and mentality of the two mountainous communities and the historical fact that there had never been contradictions and rivalries between Albanians and Montenegrins. A respondent, the leader of one of the Montenegrin parties said: 'There are many common things between the *Kanun* of Leka Dukagjin and the *Brda* Montenegrin law. Both traditions are based on the strong tribal principle'. Until the end of the 18th century the blood feud existed in Old Montenegro and according to the words of a functionary from the Socialist People's Party, the Law of Peter Petrovic was in force at the same time. 'Anyway, Montenegrins are more cultivated than the Albanians', a respondent Montenegrin from Ulcinj claimed.

According to other respondents even today there are Elders among the Albanians-Catholics who are at the head of the *fis** and they have the last word in resolving family and tribal conflicts, i.e. they administer justice leaning on traditions.

In fact, the basic cultural and historical difference from the Albanian community is that already during the second half of the 18th century, an overtribal state authority was set up in Montenegro, which undertook drastic measures to eradicate the vendetta. The tribal leaders and the Montenegrin Metropolitans were quite aware that the brawls among tribes and the multiple victims of the vendetta exhausted the country and opened the way for the Ottoman punitive drives. In 1796 the Skupshtina that was convened in Cetinje adopted a special proclamation for joint political and military actions of all Montenegrin and *Brda* tribes. This act, known as *Stega* introduced some political rules on the basis of which a supreme body *kuluk* was established comprising representatives of all tribes (about 50 people) in order to perform the functions of a supreme judicial and executive power. In 1803 the Skupshtina adopted the first Montenegrin law which provided for the death penalty for vendetta.

Regardless of these differences, respondents from both communities stated that intimacy between the two ethnoses did really exist and, secondly, they substantiated their statements with the demographic situation: 'the small percentage of the Albanian minority would prevent them from having big claims'.

However, the fact that the number of the Albanians living on the territory of Montenegro is small, is an argument for the Albanians, too: 'What claims could we have, we are so few - 7% only! In Macedonia we represent almost half of the population and in Kosovo we were 90%...'

The Montenegrins comprise 62% out of a total population of 620 000 and the Albanians are 7%. According to the 1991 census the Muslims-Boľniaks comprise 15%, the Serbs are 9%, the Croats - 1%, and those who self-identified as Yugoslavs are 4%.

The stories and jokes which 'the others' tell about the Montenegrins abound in tales of Montenegrin laziness, bravery and strength. Today's Montenegrins combine in themselves traditional values and modern behaviour, but as regards their outer mesocephalous appearance they really create an impression of physical strength and beauty, though only 20% of the men are extremely tall - over 1,90 meters, and the percentage of women who are over 1,75 meters is almost the same.

We met a Bulgarian woman in a highland resort settlement who had been living in Montenegro for several years after she married a local man. We immediately asked her, 'Are Montenegrins really so lazy as they say in the numerous jokes about them?'. Our compatriot burst into laughter telling us a new joke: 'Montenegrins usually place a chair by their bed so that they could have a rest right after they wake up'.

The whole patriarchal-family and friendly fabric of Montenegro's society becomes apparent when researchers start interviewing the respondents in this country. Practically, it is possible to hold meetings and have talks on all hierarchical and social levels provided the scholars have been recommended in

advance by an authoritative person or have been given the respective key names. Still more impressive is the fact that in Podgorica, Montenegro's capital, as well as in the other towns not a single citizen knows the location or the name of the streets. These things are quite useless in the Montenegrins' everyday life and probably their only purpose is to suggest a sense of order and to facilitate the state administration and tax authorities.

When we tried to find a street address we were faced with the entire helplessness of the local people and even of the traffic policemen. There were cases when our team was surrounded by several passers-by who were hectically asking themselves about a certain street and each one suggested a different direction; sometimes it turned out that the discussion was taking place in the very street we were looking for.

Our team was surprised to find out that this ignorance was entirely compensated when we told the casual passer-by 'who we were looking for'. We got the following answer: 'Well, why didn't you tell me that you were looking for X, Y or Z., look, first you go straight, then to the left and a little further you'll see the building. X lives/works hereabouts. Why were you asking me about street names...?' As the local people are quite friendly, quite often they took us straight to the person we were looking for.

The Republic's political fabric is perfectly clear, too. Respondents from different public and social groups explained to us over and over again the secondary role which ideology and political platforms play for determining party bias and the electoral support: 'It is the personality that dominates in Montenegro, the party is not so important, it's the person who is its leader that is important. Strictly speaking I am not an adherent of the DPS (Democratic Party of Socialists) but I like the leader of this party, Djukanovic, and I support him.' Similar are the partialities among Albanians - they prefer to speak about Ferhat Dinosa rather than about the ADU (Albanian Democratic Union) or about Mehmed Bardhi rather than about parties.

After several days of investigation we understood that this patriarchal nature and friendly atmosphere had penetrated all spheres of the political, economic and social life. Daily crimes are a very rare phenomenon in Montenegro, i.e. petty thefts, stolen cars, rapes, beatings. People know each other and their offences cannot remain hidden. Nobody would dare to commit a crime that would put him under the ostracism and contempt of relatives and friends and even of society. Our uneasiness to be accommodated in a hotel towering on a high peak in a 15th century remote fortress and to leave our car without keeping a watch on it, provoked the hotel owner's bewilderment and ridicule: 'You can leave your car unlocked. Nobody will touch it because they know that it is in my parking lot. You are my guests and the car with all its belongings is inviolable...'

In a beautiful seaside town we had the chance to observe the typical atmosphere of life symbiosis between modern business relations and the traditional hierarchical subjection to any activity. Early in the morning, at daybreak, one can see numerous motor boats and yachts moving chaotically in different directions - some of them deliver goods of unclear origin, and the others, of course, belong to the fishermen sailing coastwards. Boats are unloaded at dark - either when night falls or before sunrise.

As regards the fishermen, they bring their catch first in front of the hotel restaurant belonging to the most respected person in the old town. The cook examines the fish very carefully and selects the biggest and of best quality pieces. On the same spot, some petty restaurant owners, as well as some respected citizens of the old residential quarter, also pick out some fish from the catch following an internal hierarchical order. What is left from the fish goes to the market or to the small stalls and pubs.

By the way, the Albanian citizens of the seaside town live well, in easy circumstances, and they are pleased to demonstrate the external and ostentatious side of their lifestyle. Early in the morning, we could watch from the fortress terrace men going to the cafés in the town's center, dressed in black silk trousers, white cotton shirts, with neckties, black bowler hats and black sunglasses. When they raised their hats in greeting one could see carefully combed hairs shining with gel. As if the Hollywood heroes from some gangster films had settled in this town. We were quite impressed and decided to get acquainted with one of these heroes and to visit him at his home. It was a very disappointing visit from an intellectual and scientific point of view but extremely impressing and exquisite in terms of the aesthetics of the interior and the natural scenery!

Economy

Patriarchal solidarity pierces the fabric of the entire society and in some strange way it adds gentleness and decency to the Mafioso structures and the economy of smuggling. Everywhere in the Balkans our team encountered the mechanisms of the grey economy, the illegal arms trade, trafficking in women and drugs but it was only in Montenegro that we understood this country could be moulded by pre-modern traditions and patriarchal customs in such a way as to become socially targeted towards people's interests. With a sense of humour, we immediately paraphrased the cliché of *socialism with a human face* from the period of the totalitarian regimes in Central and Southeastern Europe into *economy of smuggling with a human face*.

In Montenegro cigarettes are sold at retail prices by the poorest, i.e. schoolchildren, students and pensioners who thus get some additional income. It is almost inadmissible for people in their active age to occupy this market niche.

Some shares of the profits from illegal transactions are allocated to science and culture. It is impossible for the prominent people of Montenegro's intellectual élite to get involved in talks and incited to criticism against the existing all-embracing system of shadow economy and smuggling. Respondents artists, academicians and writers were laconic saying that they had heard of *shverts* on the highest level but they were not sure if these were the realities. They thought these could be political insinuations aiming to discredit some politicians and above all, the nation-wide striving for independence.

The external observer got the impression that there were not any competitive battles for ousting the profiteers of the shadow economy. As if all people obeyed some invisible but strict rules, i.e. there seemed to exist hierarchy in the distribution of the economic spheres, of the profits and the persons involved in all accompanying activities - from the lowest to the highest level. It is obvious that there exist some regulations, which no one tries to violate and this, along with the lack of apparent poverty, creates the feeling of a calm social atmosphere in the small Republic.

According to a respondent from the Union of the Free Syndicates the formal unemployment rate in Montenegro exceeds 28%, but it is an open secret that about 80 000 people are working in the shadow economy. According to syndicates' data the average salary in Montenegro is 210 DM and 80 DM is the minimum monthly salary. To lead a normal life, according to Montenegrins' standards, people need 500 DM monthly, to lead a good life they need 1000 DM, and 2000 DM are enough for a family to lead a splendid life. There are 80 thousand pensioners, the average pension being 80 DM. Just by comparison the syndicalists told us they needed 110 DM monthly to buy two loaves of bread and two liters of milk daily. However, we did not see any down-and-outs pensioners searching in the garbage containers, which is a frequent sight in the other East European countries. The social shadow economy obviously meets its public commitments.

To our question 'why don't we see any poverty in Montenegro' we got the following answer of respondents syndicalists and ordinary citizens: 'The Government has taken measures to combat the parallel economy but they came to no results. For years on end Montenegro has developed and maintained its economy thanks to smuggling. It is namely the *shverts* that maintains a comparatively good living standard in our country. It is true that some people have become millionaires out of this activity but, in one form or another, there is enough for all Montenegrins.'

According to official data 60% of the GDP is spent on social needs but so far, no governments had the courage to decrease these expenses.

Shverts is perceived by all as business without any pejorative meaning. Actually, it would not be far-fetched to say *that smuggling is the national economy in Montenegro*. At the time when Montenegro fell under the blows of the first wave of sanctions that stopped the legal turnover with Albania for example, the businessmen from both countries pulled themselves together in order to defend their interests. Goods are transported illegally by all possible means - by dinghies and motor boats on Lake Skadar, by pack animals across the mountains, as well as across the Bojana river near its delta in the Adriatic Sea. There are stories telling that at the time of the most severe sanctions against the fuel transportation, fuel was carried through a pipeline built under the lake, or, that 'traffickers had their own pipe-line along the river bed.'

Respondents neither rejected nor confirmed, nor did they deny the speculations, that Montenegro's Government was directly financed by the smuggling clans.

During our fieldwork the Montenegrin society was preoccupied with the scandalous cigarette affair, the Croatian 'Nazional' daily reported. We asked a respondent journalist, former chief of Montenegro's financial police until 1997: 'What are the profits of this shady deal where President Djukanovic's name has been involved?' Answer: 'It's difficult to say but there's some talk about hundreds of millions of dollars. During the sanctions they smuggled petrol, cigarettes, arms. M. Bulatovic wanted to stop this and he ordered to switch over to legal trade, but the cigarette bosses were against it'. Question: 'Has the *shverts* of cigarettes been stopped now, after the disclosures made by Nazional newspaper?' Answer: 'There is smuggling every day. Smuggling is a national economy and this psychology is dangerous. There is no alternative'. People who are aware of this sphere of activity said that 'one can earn up to half a million DM from one international transport truck (TIR) if only the goods can be skipped through all obstacles and are traded off in the right place at the right moment.'

We put another question to a member of Parliament from the Montenegro's Skupshtina: 'Do you intend to undertake some legislative measures in order to stop the trafficking and the shadow economy?' Answer: 'This is an extremely complicated problem. We'd rather find a way to legalize all these activities. If we go to war against the smuggling with Montenegro's completely non-working economy, it means that we shall act against the people, we shall doom them to poverty but we are elected by these people.'

A respondent M.P. from the Skupshtina suggested a political version of the accusations against top Montenegrin politicians that they were running the smuggling activities or were benefiting from them: 'All this is used to the referendum's detriment. There are three basic attacks - against Djukanovic who is a symbol of the struggle for independence, against the foreign minister Lukovec who takes pro-Montenegrin stand and against the police which played an important role as a counterbalance to the extreme pressure of the Yugoslavian National Army.'

The biggest market for stolen cars in the Yugoslavian region is located in Montenegro near the Yugoslavian border and it has been used by many countries from this region. Cars from Western Europe are offered for sale here at prices lower than the market ones. Opportunities are various: one can buy a car for 800-1000 DM, as well as brand new makes of Mercedes and BMW for about 20 000 DM. Authorities do not exercise any control on the cars' origin and the car traffickers have their own philosophy that there are no victims of this business because the insurance companies in Europe compensate the car owners for their losses, while the living standard in the region is rising.

Smuggling, or the shadow economy as a whole, has risen to the height of a science and has turned into a very convincing life philosophy and practice. In 2001 official statistics claimed that 40% of the entire economic activity in Montenegro is due to the shadow economy and according to unofficial experts this percentage was twice higher during certain periods.

After the terrorist attacks on September 11, the only raw material which Montenegro used to sell on the world markets lost its good price. The crisis which affected the greatest consumer of aluminium, i.e. the aircraft industry, significantly decreased the orders to the aluminium plants in Podgorica, and some of the already concluded transactions have been cancelled.

Montenegrins' hopes for an economic prosperity are connected most of all with tourism. The country's natural capacities afford splendid opportunities in this sphere - from ski resorts and alpinism to mineral spas and luxurious sea cruises. Most promising are the resorts along the Adriatic coast. There, along with the well preserved historical and cultural monuments, still functioning are hotel complexes and villas from the time of Tito's party ruling clique - already ramshackle, megalomaniacal, with marble foyers, exotic verdure and ample unused areas. However, this economic prospect remains a mirage for the time being basically because of the poor infrastructure, the insufficient and uncomfortable transport and the exorbitant prices of goods and services. The Adriatic coastline attracts mainly Albanian tourists from Kosovo and Albania. Here they have the chance to stay in a luxurious resort and at the same time, they feel among their own people as a great part of the local citizens are Albanians. Meanwhile, this place is appropriate to freely spend the illegally earned money, without the fear that someone could track out the route of this money. There is a certain thrill in the possibility to settle down in areas that used to be the favourite rest and recreation places of the former Serbian nomenklatura. A respondent from Albania confirmed that it was quite prestigious among his compatriots during the summer of 2001 to boast about having spent the summer in Montenegro's Adriatic resorts. According to the local authorities, the tourist

agencies and the hotel and restaurant owners, about 100 thousand tourists from Albania and Kosovo spent the Summer of 2001 in the Adriatic resorts.

Policy and social attitudes

Today the most topical issue in Montenegro is the referendum for independence. All interviewees were absolutely convinced that a referendum would be held. Their expectations were that next spring they should set the date for the referendum.

According to the ruling coalition the referendum is the most legitimate way for testing the political will of the population and for Montenegro becoming an independent state.

Some representatives of the Montenegrin intellectual ĩlite in Podgorica were so sure in the referendum positive results that they even invited us on July 12, 2002 (Montenegro's national holiday) to have a glass of champagne to 'the restoration of an old and proud statehood - the Republic of Montenegro.'

During the past 3-4 years the ruling authorities in Podgorica pursued a policy of extreme alienation from Serbia and of boycotting all federative institutions. One of the reasons for this was their desire to break with Slobodan Milošević's policy which led to wars, casualties and economic sanctions against Yugoslavia. The other reason was their ambition to restore the independent state system lost some 80 years ago.

The carefully pursued Serbian policy and propaganda have formed in people a specific split self-consciousness of Serbian-Montenegrins, i.e. Serbs from Montenegro. With Yugoslavia's disintegration during the 90s there started a reverse process of searching and restoring one's own Montenegrin national identity different from the Serbian one. A lot of historical arguments have been adduced. According to two academicians from the Duklja Academy of Sciences and Arts, writers of the local P.E.N. Center, as well as some authors from the Association of Fine Artists of Montenegro 'these people are for an absolute independence because Montenegro has a state tradition that is older and more lasting than that of the Serbs. Montenegro was an independent state almost 900 years.'

Intellectuals brought forward the thesis that Montenegro's inclusion in Yugoslavia was not a unification but an occupation accompanied by extreme violence exerted by the Serbs against the local resistance which led to over 7000 casualties in the 1919 - 1927 period. The members of the Duklja Academy of Sciences and Arts said that only in the last three years people started telling the truth about these events quite openly.

They claimed that an opportunity had been missed to conduct the referendum in May-June 2001 when, according to their data, over 62% of the population would have voted in favour of Montenegro's secession from the Federation. In their words, 'the dramatic tension about the referendum is a Serbian propaganda and the referendum was postponed under the pressure of the international community'.

Some Montenegrin intellectuals adduced even arguments in support of the idea for an independent state: 'In terms of culture Montenegro and Serbia are an artificial union. Serbia's territory belongs to Danubian Europe and Montenegro's - to Mediterranean Europe. Countries with close cultures like the Czech Republic, Russia and the Ukraine have separated, to say nothing of those whose basic elements belong to different cultural massifs.'

The radical dispositions of the Montenegrin intellectuals have been most clearly manifested in the resolution of the local P.E.N. Center where 'the aggressive Pan-Serbianism' has been attacked with the harshest words. The intellectuals conclude the resolution saying: 'We support the referendum. But in that case, the result must be clear and precise and must reflect Montenegro's long-term interests. We have two alternatives only: Montenegro - a sovereign and modern state or Montenegro - a Serbian province.'

The interviews with the Montenegrin members of Parliament and respondents from the Union of the Free Syndicates confirmed the sharp anti-Serbian feelings, as well as the strong attitudes towards independence. There exists a consensus on the necessity to carry out a referendum and a complete non-compliance with the Pan-Serbian assimilation policy. The prevailing part of the politicians say that 'Serbs are oppressors and that in 1918 they liquidated the Autocephalous Montenegrin Orthodox Church annexing it to the Serbian Patriarchate'.

Some intellectuals are convinced that the federal government should hand over part of its decision-making powers concerning Montenegro's development as it is of vital importance for the future of the Republic. A respondent artist, who was Djukanovic's keen follower, claimed, 'Now all are shifting the responsibility. When the blame falls on a Montenegrin politician, he washes his hands with his Serbian colleague. Or else, when Serbian politicians come here and claim to be the champions of Montenegrin independence they pursue their own interests, trafficking included. If we are independent we shall know who is who in this country and the culprits will assume responsibility for what they have done'.

Unlike the political and cultural elite, Montenegrin society is separated as regards the issue of independence. The 'integrists' who are now less than 40% of the population wish Montenegro to remain in the Federation. Most often, they emphasize the traditional historical relations between Montenegrins and Serbs, which were very strong during the past 80 years within the boundaries of Yugoslavia. A few hundred Montenegrins live in Serbia and the percentage of the mixed marriages between Serbs and Montenegrins is the highest within the framework of former Yugoslavia. The argument they adduce is Montenegro's poor economic potential to exist as an independent state, as well as the Albanian factor that could destabilize the small republic at any moment. The 'For Yugoslavia' opposition coalition has become the basic mouthpiece of those who want to preserve the Federation. Their position is also in support of the referendum; however, they wish that the relations between Serbia and Montenegro were redefined within the framework of the Federation.

According to the opinion of the ruling coalition the Serbo-Montenegrin Federation has a fundamental defect. Members of Parliament from the majority claimed that 'the problem was not in Milošević's policy but in the construction itself. The balance was upset after the four republics left the Federation. There are 650 thousand Montenegrins on the one side and 10 million Serbs on the other. With such a construction, it is impossible for Montenegro to enjoy equal rights - Serbia's domination is indisputable.'

The fears of civil clashes during and after the referendum are not topical any more. They had grounds during Slobodan Milošević's rule. Today the situation is much calmer, the population is closer to reaching consensus on the restoration of independence and there are no circumstances that could lead to an extreme radicalization of the Montenegrin society. Serbia and the Serbian society accept Montenegro's secession as an internal Montenegrin issue. Of course, respondents Serbs very often predicted with sarcasm the collapse of the Montenegrin economy after a possible parting. Aggression, however, is excluded on all social levels. It is the general feeling of both the political analysts and the common people in Belgrade that 'after so many wars people in Serbia and Montenegro have matured for 'a gentle parting' on the model of the Czech Republic and Slovakia.'

After all the talks on the topic of independence and the forthcoming referendum, we found out that the ideal of the prevailing part of the Montenegrins, irrespective of their educational and social status, was the state-foundation ideal of Slovenia. The supporters of the independent Republic of Montenegro see a wonderful future for their state on the model of Slovenia. These respondents usually rejected our attempts to make an objective comparison of the geopolitical and economic realities between the two small republics. Their usual answer was: 'These things get compensated. They have one thing, we have another. They have some neighbours, but we have others.'

THE ALBANIAN FACTOR IN MONTENEGRO AND THE INTERETHNIC RELATIONS

Albanians and their prospects

According to experts Albanians in Montenegro are about 45 000 and according to the 1991 census they are around 40 000. They inhabit the eastern and southeastern regions of the country being concentrated in definite settlements and constituting the majority of the population there: they comprise 20% of the population in Plav and Gusinje and practice the Muslim religion; in Tuzi, south of Podgorica they comprise about 90% of the population where the ratio between Muslims and Catholics is 1:1. A great number of Albanians live in Podgorica - both Muslims and Catholics. Other large groups of Albanians live on the Adriatic coast - in Ulcinj - comprising about 85% of the population and in Bar - over 40%. There

are no statistical data on the Albanians' religious division, and yet, according to some experts, like the advisor to the President on ethnic issues, the number of the Muslim Albanians is much higher.

According to some respondents Albanians are indifferent to religions and for this reason, there are no special differences between them on the basis of their confessional affiliation. Mixed marriages between Muslims and Catholics are a common occurrence, and the criteria which fathers follow when approving their children's choice include affiliation to a certain family and property status. Family interrelations are subjected to strict patriarchal standards and the indisputable authority of the father or the oldest man. Young people have slight knowledge of the *Kanun* of Leka Dukagjin but they often obey rules without knowing that these rules are part of the *Kanun*. The older generation respects the *Kanun* and observes its rules.

Modernization and economic migration that have torn apart the big *fis* and even the smaller nucleus families, strange as it may sound, have not destroyed family relations and patriarchal rules. In Plav, Gusinje and Tuzi, we met young men who had remained the sole representatives of their families in Montenegro. Their parents, numerous brothers and sisters with their spouses and children have settled in the USA or Western Europe. Keeping to some internal rules, young men have remained in their native places, usually unemployed, to take care of the family house and the land. From our talks with the respondents in Gusinje we got the impression that usually they were the youngest sons in the family. Their numerous relatives send them money regularly and that is why the young men between the age of 20 and 28 are well dressed. They stay for hours in the caffè wondering how to beguile the time. They all are single because, according to tradition, parents must choose or approve their future wives but they are far away... To the external observer, this situation seems rather depressing, as these men are young and energetic, and moreover, educated. All our interlocutors had secondary education and one of them had graduated in Journalism in Priština in 1992. It was namely from this university graduate that we learned, for the first time, that in Montenegro they did not acknowledge the diplomas obtained from the University of Priština and it was impossible for a graduate from this University to find a job in Montenegro. The next days we heard this complaint again and again and this fact was also confirmed by the Union of Free Syndicates.

To our question where his relatives were, the respondent journalist answered that 17 people of his family had been living in New York since 1968. Thus inevitably we started talking about the terrorist attacks on September 11. It turned out that the whole emigration from Gusinje was in the USA and the people in the town had spent an anxious night sitting in front of their TVs and radio sets, their anxiety continued while making efforts to get in touch with their relatives. One of our respondents had two brothers living in Manhattan and another one - seven sisters living also somewhere in New York. Though they had fears for their relatives they refused to make any comments upon this tragedy.

We changed the topic so that the men could answer our questions why they were living far from their families, lonely and jobless. 'What keeps you here?' we asked. They were glad to tell us about their native place: 'We have been living here ever since the days of ancient Illyria. About 4 000 people, Illyrians' descendants, are living now in Gusinje and the neighbouring villages.'

They recommended us to read Edit Durham's book which they obviously appreciated highly because she wrote a patriotic history of the Albanians. One could learn from it that during the 17th century Gusinje had been a center of commerce between Skodra, Ulcinj and Novi Pazar. 'We must be here to keep our houses, even to build new and bigger ones on our land because, sooner or later, everybody will come back.'

The next days when we spoke with Albanians in Tuzi and in some other places, we understood that this had been a premeditated inter-community strategy - those representatives of the clans who had remained in Montenegro were fulfilling a mission: they guarded the land, they refused to sell it regardless of the price offered, they kept the houses, built new ones and expected 'the return'. Near Tuzi we asked about an incident with Montenegrins who came there to buy land as a construction ground but they were driven away with guns. An Albanian respondent, a local policeman, answered quite frankly, 'This was really because of the land, let's get it straight, we can't sell land - our relatives will come back and there should be ground for their houses.'

We wondered whether this was a new myth of the 'return'. We were filled with doubts that people who had been living for 20-30 years in New York or somewhere else in the USA would come back. Probably the land and the new houses were kept for some 'other own people' if they decided to come here some time or

other. In Ulcinj, for example, we understood that Albanians from Kosovo were fervently buying houses - there is talk about 3 000 people who have bought properties along the coastline. A respondent woman from Tuzi said, 'Rumours are spread that Kosovars buy houses in Bar, but actually they prefer Ulcinj and that's where they buy up the houses.'

A great number of Albanian refugees from Kosovo were accommodated in Montenegro during the crisis and NATO's air raids but right after the withdrawal of the Serbian Army and the settling of KFOR, they went back to Kosovo. We heard rumours that about 20 thousand of these refugees had remained illegally in Montenegro or were living with relatives but the local respondents Albanians and Montenegrins denied these rumours. Representatives of the administration also claimed that the refugees had left. Only Roma and Serbs refugees had remained in Montenegro. They also claimed that the number of Kosovars that remained in Montenegro was quite small.

In fact, however, the real presence of Albanians from Kosovo and Albania is much greater though it is difficult to measure it because of their mobility and unclear status.

Among the rare representatives of the political elite, who are anxious about the Albanian factor, and declare it openly, there was a respondent representative of the Socialist People's Party (SPP). To our question 'is it possible that the Macedonian scenario be repeated in Montenegro, too?', he answered, 'Yes, it is possible. Albanians are convinced that they will enjoy all national rights more easily in independent Montenegro than in the FRY and they will support the referendum. At the same time, there is an ongoing process of hidden ethnic cleansing - from the end of June till the end of August Albanians have bought 3 000 estates along the Adriatic coast.' The same politician claimed that in September the number of citizens who supported Montenegro's independence had decreased by 10% (from 62% to 52%) because they were strongly worried by the acts of violence committed by people coming from Kosovo.

We asked all respondents 'whether there really existed an Albanian *Army for the Liberation of Plav and Gusinje*?' as such information had appeared in the international media and this was one of the reasons to start our investigation. No one of our interlocutors confirmed the presence of such an army but they suggested some versions - concern about Albanians' purchasing estates, as well as their refusal to offer them for sale, the everyday crossing of the border by Kosovars, and the conviction that because of the tourist season and the illegal opportunities to stay in the Republic, there is a constant presence of 15-20 000 Albanians from Kosovo.

Our young Albanian friends from Gusinje got anxious when we asked them about the army for liberation, they wanted to make sure that we were not deliberately provoking them and that nothing will happen to them after talking with us. The conversation got nervous, tense and filled with suspicion. One of them even left as a sign of protest. Respondents: 'We have more rights than our brothers in Macedonia. We want to achieve our purpose peacefully. We have two, even three Albanian parties and we want to solve our problems through them.' A retort from our team: 'When we were in Tetovo in the end of the 90s, people convinced us that they were living peacefully, that they had their political parties and representatives, that they wanted more rights without any separatist tendencies but later they started a relentless fight and, practically, they set up pure Albanian territories.' They answered with a bitter humour: 'It must have been a military secret, that is why they didn't tell you they were going to fight!' A rhetorical question on our side, which remained without answer: 'Are you also keeping a military secret *on the Army for the Liberation of Plav and Gusinje* and on your whatever future projects?'

Albanians from all Montenegro's regions claimed that they observed the *Kanun* but 30 years ago the feuding clans buried the hatchet on the Elders' decision and since then there were no cases of vendetta. It was only in Tuzi where they told us about a quite recent case of murder (in 2001) because of vendetta. The hostility goes back to 1980 and the murder, which put an end to this feud, was committed in the USA.

The Albanians in Gusinje and Plav, probably because they are quite close to the border with Kosovo and North Albania, are more reticent and more nervous, and there is something half-expressed and strained in their talk like a taut wire. In fact, they all come from one and the same highland region - Malesja like the Albanians in Tuzi. They call themselves *maliso*, i.e. highlanders. They all convinced us that they were living very well with the Muslim-Bošnjaks and the Montenegrins and they were hand in hand with them in everything. But when we asked them why they met only in this café, they answered frankly, 'Because it is kept by one of us - an Albanian'.

We asked our fellow-countrywoman how she felt about the mutual co-habitation between Montenegrins and Albanians: 'Albanians here are like Albanians in Macedonia. They want to live peacefully and quietly but if someone comes and tells them 'come on!' - they'll go. They are not integrated into the Montenegrin society though nobody acknowledges this fact, they only drink their 'rakia' (brandy) sometimes together.'

Albanians did not give any definite answer to the referendum question. The prospering Albanians from the coastline answered flatly that they would participate in the referendum voting for Montenegro's absolute independence. They expected better opportunities for business and tourism in particular. They were the calmest people, open-minded and rejected any ideas of separatism, hostility, or any interethnic contradictions that could harm business.

The respondents from Plav and Gusinje answered in their gloomy and reserved manner: 'It's all the same to me whether Montenegro will stay in the Federation or will become independent. We are not going to vote and the Montenegrins - let them do what they like. We would go to the polls only if they support a special status of the settlements inhabited by Albanian population.'

In Tuzi Albanians are divided - on the one hand, they think that it would be wonderful to live in independent Montenegro, and on the other - they have their fears: 'This means that we shall be separated from Kosovo by a state border. If this happens, they will assimilate us because we are small in number and this is bad...' Question: 'What if Albanians from Kosovo and Macedonia unite...?' Answer: 'You ask about Great Albania but this means to shed much blood, no, we don't want such a scenario...'

All are unanimous about one thing only - Montenegro's secession depends on the decisions of the Great Powers and NATO.

The other ethnic and religious communities

According to the 1991 census *Serbs* in Montenegro are about 9% of the population. Of course, this is a question of self-identification and this percentage includes not only migrants from Serbia during different periods of history, but also Montenegrins with Serbian national self-consciousness. Serbian refugees from Kosovo and Bosnia are also living in Montenegro, they lead a miserable life in hotels or other communal buildings adapted to something similar to hostels, and in typical refugee camps.

We spoke with refugees from Kosovo in the highland ski-resort of Колашин. They had left their houses and furniture and had found shelter with their relatives in this town. Some of them had rented rooms and not infrequently big families lived in one room only. They have no hopes to go back to their homes in Kosovo because their houses or flats have already been occupied by Albanians. Future prospects for them are just as bleak as the prospects for the refugees in Serbia whom we have been interviewing for two years now.

Muslims, part of whom are already seeking their new identification as Вољниаks, comprise 15% of the population. They inhabit the northern and north-western regions of Montenegro, i.e. the municipalities of Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, and Roñaje where they are the majority. In fact, the Вољниаks *ethnonym* as synonymous to Muslims, is basically used by the intellectuals, the political elite and rarely by the common people. This identification with the Muslims in Bosnia started right after the war and some of the Muslim population in Serbia and Montenegro self-identify as such, the process being most clearly observed in Sandhak region, Serbia. A great part of the Muslim youths prefer to study at the universities of Sarajevo. The relations among Muslims in Montenegro and in Sandhak and the Вољниаks in Bosnia are very close and the idea of the common ethnic and cultural genesis is of present interest among the elites. Some of the Muslims who live in settlements with prevailing Albanian population, i.e. along the coastline or in Roñaje, speak Albanian; there is a number of mixed marriages there.

This does not mean an idyllic co-existence. They are very reserved but they do not manifest any external aggressiveness. Muslim respondents acknowledged that they had strong concerns that Albanians might provoke clashes through separatist demands as they did in Macedonia. For this reason they have a definite opinion on the referendum for independence - they will vote for preserving the Federation. They are convinced that this would prevent the Albanians from forcibly imposing their demands or seceding territories. And second, they are afraid of the fact that they will be separated from their relatives and

friends in Sandžak by a state border. The fact that the region, which they compactly inhabit, could be administratively divided between Serbia and Montenegro, turns them automatically into supporters of the preservation of some form of a union between the two republics.

The political representatives of the Muslims, as well as those of them who participated in the local authorities did not want to declare openly that they were for preserving the federation with Serbia. However, for the external observer it was quite clear that inwardly and secretly they were against the separation. A respondent municipal mayor told us in a roundabout manner: 'I, myself, as well as the members of our party, are in favour of an independent Montenegro but, nevertheless, I think that politically, economically and historically Serbia and Montenegro are strongly bound. Perhaps, it is more sensible to set up a loose confederation. Everyone should know his place, his economic interests..., but together.' Still, toward the end of the conversation he resignedly said, 'Frankly speaking, I was against Yugoslavia's disintegration, too. In the long run, whatever the international factors decide, that will be.'

*Roma and Egyptians** who took refuge in Montenegro after they were driven away from Kosovo are about 8 000. One gets the impression that they are in a better state than the Roma refugees in Serbia. Whether due to this is the more systematic and ample benefits from the international humanitarian organizations or to the 'social' grey economy, or else, to the great percentage (60%) of Montenegro's GDP that is spent on social activities, there are no dramatic and striking pictures of Roma living in misery in Montenegro. There are, however, some begging and wandering Roma but their presence is somehow inconspicuous.

None of the respondents from the other ethnic minorities or among the Montenegrins mentioned any grave problem with the local Roma or with the newcomers from Kosovo. In the capital we noticed the restrained but tolerable attitude of the citizens towards the wandering Roma kids and their begging mothers. This calmness was probably ostensible, because it was obvious that refugees' children did not go to school, that it was impossible for the Roma to find jobs in the context of total high unemployment rates, and most probably they had already dropped out of the republic's healthcare system. This, certainly, will be another hidden problem for Montenegro, which sooner or later will surface with its dramatic tension.

ALBANIANS IN MONTENEGRO IN THE CONTEXT OF THE ALBANIAN NATIONAL PROBLEM AND THE SPECULATIONS OF A KLA COMMANDER

The Albanian politicians and their views on the integration processes

During our interviews on Montenegro's independence we heard many times one and the same reply by women, men, politicians and the common people: 'Everybody should be a master in his own house or everybody must know his own place...'

The code of this refrain is hidden in geography. Villages, in the true sense of the word, can be seen very rarely in the mountains of Montenegro. There are scattered houses in the mountain, often built amidst inaccessible heights, or else, near the road but always secluded and safeguarded by nature at least from several directions like fortresses. One can see very rarely two or three houses grouped in close proximity. It is obvious that the landlord of such a house is the only master of everybody and of everything. It is impossible to imagine that the head of the household who cares and bears the responsibility for the subsistence and survival of the whole family would allow a representative of the authority (e.g. a tax collector) to enter his inaccessible home. It is still more difficult to understand the idea of integration in the Montenegrin society when its fundament lies in the culture and capabilities to live and prosper alone or with the support of the clan and the nucleus family, and most of all, jointly with the trusted neighbours and friends (called *brotherhoods* among the Montenegrins and *vlaznja* among the Albanians).

It is obvious that people who live out of the cities, in the highlands, are independent and they would like to manage their lives alone. This is typical not only of the Albanians but, to the same extent, of the Montenegrins as well. That is why we never understood if there was any ambiguity in this remark when we heard it from Albanians - whether this referred to Montenegro's independence or to greater independence for the Albanians in the republic.

Some of the respondents Albanians acknowledged that there was some coolness in their relations with the Montenegrins: 'Montenegrins don't like us. Especially after the war in Bosnia and Kosovo, many friendships were interrupted, because we were deeply suspicious of one another.'

We tried to find an answer to our questions with the Albanian politicians. There are two Albanian parliamentarians in Montenegro's Parliament, which consists of 77 members of Parliament. One of the parliamentarians, a member of the Democratic Alliance for Montenegro had spent two years in prison for irredentism during the time of the Socialist FRY. He was one of the initiators and authors of the *Memorandum for a special status of the ethnic Albanians in Montenegro*, adopted in 1992, where demands for direct cultural, educational and economic relations of Albanians with their *motherland* (i.e. Albania), as well as with all other *Albanian territories* in former Yugoslavia, were put to the fore.

To our question 'what status should the Albanians get in the Republic?', he answered as a supporter of the radical demands: 'In places where Albanians are autochthonous they must decide their fate alone, they must have a developed local self-government with territorial autonomy. We have five thousand hotels along the Adriatic coast that are managed by the central government.' Another question: 'The most luxurious hotels in Ulcinj belong to Albanians, beaches are run by them, too - what are you dissatisfied with, then?' Answer: 'These are Albanians who are loyal to the ruling party. Milošević also had Albanians (he had in mind some collaborationists - *author's note*). The truth is that they are trying to belittle us by all means - they do not discuss our proposals in Parliament, members of the DPS (Djukanovic's party) are on the boards of directors, otherwise they could not occupy these positions. There is not a single Albanian in the Council of Justice, which elects the judges. There is not a single Albanian in most of the courts, nor in the Supreme Court and in Ulcinj itself, neither the Chief Justice of the Court, nor the Prosecutor are Albanians. We, Albanians, have been marginalized in a perfidious manner.'

To our questions about the Albanians' degree of integration in Montenegro we received quite a clear answer: 'Albanians in Montenegro are part of the Albanian people. The problems of the Albanians here are the same as the problems of all other Albanians who are out of their mother country. It's not an Albanian Republic that is being set up in Yugoslavia though Albanians are a specific entity in terms of culture and language, scattered and parceled among all the republics.'

The suspense grew when the interviewer asked the next question: 'Is there any danger of a Macedonian scenario for Montenegro? Is it possible for the Albanians to start demanding their rights arms in hand?' Answer: 'This is not a good question, the question should be if Albanians have any rights at all in Montenegro and in Macedonia. A dangerous man is the one who does not give rights and not the one who seeks rights.'

Another parliamentarian from the ADU (Albanian Democratic Union) claimed that no Government, which did not have a programme for a clear attitude towards the minorities, could be successful. The ADU leaders required a clear platform and its implementation in this respect. They were convinced that in this way they would protect not only the Albanians' interests but Montenegro's general interest, as well: 'Such things as proportional representation, a two-chamber Parliament and the right of veto on the part of the minority, might look heretic but we shall soon realize that they are urgently needed by Montenegro for the sake of its stability, peace and prosperity.'

There exists also a third, new Albanian party in Montenegro, i.e. Party for Democratic Prosperity (PDP), which is trying to establish its reputation as a civil party in contrast to the other two Albanian parties, which have already made their image of nationalistic parties. The leaders of the new party accused the local officials in Ulcinj, as well as the representatives of the Democratic Alliance for Montenegro in misappropriation of the EU funds granted in return to families that had accepted refugees from Kosovo.

The supporters of the new party were more inclined to make compromises in the name of the good co-habitation but as regards the Albanian language and its usage they were unanimous with the other parties: 'On a local level, Albanians have the right to interpretation in the institutions, but not in the Skupstina.

Discussions should be led in Albanian, too, with interpreting.' PDP representatives, as a whole, are for a more moderate line of Albanians' demands in Montenegro, for co-operation with the all-national Montenegrin parties and for the republic's independence.

Obviously, it is very difficult to make a reliable prognosis on the prospects of the Montenegrin Albanians within the entire Balkan context. Quite different are their dispositions depending on the region they inhabit; the positions of their party leaders are also contradictory. There are quite objective contradictions in the Albanian community caused by the clash between economic and power interests. In some places, where Albanians would like to live as they are living now, with no tension and in peace in order to continue their successful business, politicians fight for the redistribution of the economic niches and they are inclined to take risks and create spots of tension. In other places, where people are strongly hit by unemployment and live close to the border with Kosovo and North Albania, their desire is for closer relations and unification with their compatriots from the neighbouring countries. Others simply live in tense expectations for something to happen in order to define their position and to take their due place.

When our team was in a difficult position to make of long standing prognosis, we met our new respondent, a commander and a KLA warrior who helped us fit the missing pieces together in our snapshot of the Albanian prospects in Montenegro and in the Balkans. That is why we think it is worth describing in detail, though not fully, our talks with this respondent whom we shall further call the way we addressed him during our contacts - *Commandante G.*

*The stories and speculations
of a worn-out KLA commander*

Commandante G. is 34 years old, born in a small village near Drenica, Kosovo region. He belongs to the big Taqi *fis*. He is thin, wiry and looks prematurely old. Later, when we had dinner together, we realized that the guerrilla period, the tension in Kosovo's forests and the months spent in prison had spoilt his stomach - he was a poor eater, hardly took a sip of his glass, fearing a crisis. He had extremely keen reflexes - in the late evening he sensed we were watching him from the fortress terrace, he looked around on all sides and suddenly disappeared, noiseless and quick as a wild beast.

Our respondent has five sisters and two brothers and in this connection he speculated that birth rate among Albanians had decreased and today young people did not want to have more than 2-3 children, or 4 at the worst. He himself married a year ago and had chosen his wife alone - a 30 year old, university graduate in economics. They have a daughter but *Commandante G.* plans on having another daughter and two sons. In 1993 our friend was married to a woman chosen by his parents and negotiated with her parents, as the *Kanun* prescribes. They married in Germany and their marriage lasted for five years as an endless nightmare. He spoke with bitterness that there was nothing more terrible than this custom - to marry a woman and to live with her as with an enemy, keeping her in the dark about everything ...

Then he went back to Kosovo and got divorced. His parents tried again to find him a wife but this time he opposed them. While roaming Kosovo he happened to meet the woman whom he fell in love with and who became his wife. He believed that God helped him at a moment when he was in the worst possible shape. It was difficult for him to answer our question 'which God' because he was a Muslim but he had placed his faith in the Bible, which he read in details while he was in Germany.

Nevertheless, he obeyed the tradition and asked permission for his new marriage from his first wife's parents as the *Kanun* prescribes. His parents forgave him the divorce and accepted his new wife, and his former wife's parents, on their part, gave their blessing to him to marry for the second time. His wedding ring was just like the ring of a genuine soldier-patriot - a nice two-headed eagle with outspread wings.

Commandante G. had worked in Germany for 15 years but he came back to Kosovo immediately after they started to form the KLA: 'The most important moment in my life was when I entered KLA and fought for freedom and independence.' He fought in Djakovica, Prishtine, Prešev, Bujanovac, and reached Kumanovo.

The beginning was laid by several youths who took an oath to take revenge for 30 casualties from the Berisha *fis*. Very quickly, some radically-minded Albanians not only from Kosovo but also from Macedonia, Albania and Montenegro started joining them. In 1999 KLA numbered 10 000 men split into

four groups, each consisting of 2 500 soldiers who acted in different zones of operation. A man about 50 was the General of their zone of operation and of their unit - a good and clever officer who was born in Debar, Macedonia.

Our *Commandante* had commanded 100 men and to our question who had assigned him to command a company of 100 soldiers, he answered, 'Well, I can't tell you everything. This is a military secret'. Besides Albanians, officers from Slovenia, Italy and Russia fought in the KLA, too. One of the best snipers was a German mercenary. A special detachment of women snipers, Albanians from Macedonia, became famous for their boldness. Then, they went back to Macedonia and some of them got married.

He told us stories about the war in detail - how he had been wounded in the leg by a shrapnel. They relied on field hospitals and the badly wounded were transported by helicopters to Albania, in Elshar near Cucas, but the most serious cases were sent to Tirana. He acknowledged that during the war many civilian people died, while KLA suffered a few casualties only. According to *Commandante G.* 100 men were killed from his unit out of 2 500 soldiers. 'By the way, the Serbs lost 1 500 soldiers', he added just for comparison. As regards the casualties our respondent commented: 'Rugova will win the forthcoming elections because those who lost their relatives in the war blamed Hashim Taqi for that.'

To our question how families made their decisions to participate, he gave his family as an example: 'We are three brothers, but only I was a soldier, the other two took part in the funding and purchasing of weapon. Each family decides according to what they could afford - more soldiers, or a higher tax, or else, voluntary donations. Everybody takes part.' We asked about the revolutionary tax: 'How much is the tax on freedom and is it collected from everyone - e.g., do they collect it from the Turks, Вољниакs and Roma?' *Commandante G.*: 'The tax for freedom is 3% of the income and is a must for all Albanians regardless of the income size - it is collected from Albanians only, who live all over the world.'

After the KLA disbanded our respondent joined the logistic support for the armed groups in Preļevo and Bujanovac. He was caught by KFOR soldiers and spent some months in the military prison in the German zone. He made some curious comments how happy he was because they did not keep him in the American prison where he was initially sent to. When they understood that he spoke German, they transferred him immediately. Since we were surprised at his comments on the difference between prisons, he added, 'In the American prison, one day equals one month. They brainwash you psychically until they get everything out of you. Whereas the Germans are a cultured nation - everything is clean, decent and quiet.'

We asked him whether he had participated in the clashes in Macedonia. He, himself, did not take part because his commanders decided that it would be nice to stay with his wife as he was a newly-married man. Most of his 100 soldiers volunteered for Macedonia but not all of them were transferred across the border because there was a special selection, yet the crossing was hampered by KFOR since it was done illegally: 'Before the Americans said, 'come on, please, you may go', but after Милољевиќ's fall they wouldn't let us easily to Macedonia.'

With a touch of bitterness he spoke about politics: 'In a sense, the war is sort of a business, bargaining... All those who are with us in Kosovo and Macedonia (he meant the military - *author's note*) have their own interests. That is the reason why there will not be a solution on the Kosovo status soon, nor yet will the problems in Macedonia be solved. I am not interested in politics any more - it is all vanity. I want to make my living because I think that nothing can be gained under compulsion.' Nevertheless, he said he was ready to fight again if summoned because he was a soldier and a commander: 'I've seen with my eyes what the war means and I am definitely for peaceful solutions. He who has not seen it, knows nothing. But usually those who have never seen a war make the decisions and we just obey.'

We asked him what he thought of the situation in Macedonia. It became clear that he fully trusted the propaganda theses of the Albanian ideologists: 'Macedonia does not exist as a state any more. The border should be between Bulgaria and Kosovo. What is Macedonia, in fact, according to statistics - one million Albanians, the others are *torbesh*, and those who call themselves Macedonians are actually Bulgarians'. To be more eloquent, he added: 'After some time the Bulgarian-Albanian border will cross the Albanian Old Bazaar in Skopje and will run along the Vardar river...'

A question from the team: 'Is it possible that what happened in Macedonia will happen in Montenegro, too?' *Commandante G.*'s answer was the following: 'Yes, it's possible though it is known that Albanians

here have more rights. Such a variant, however, should not be excluded. There will be no peace in the Balkans unless all Albanians from Kosovo and Macedonia unite in one state. When the unification takes place there will be better opportunities for both Bulgarians and Greeks - for business and trading. When Albanians unite in one common state Prizren will be the center, the capital, as it was many years ago - the *Prizren League*, as well as the most important things in the Albanians' life started from Prizren.' Question: 'Are the Albanians in Greece included in this unification?' *Commandante G.*: 'About 200 000 Albanians in Greece have been included in the unification. Speaking of the Albanians' unification - we shall try to do things in Greece the way we fought for a peaceful unification in Macedonia and Kosovo and if unification can't be achieved peacefully, we shall be at war again.' Interviewer: 'Greece will make things difficult for you, it won't be easy to wage war against the Greeks'. Answer: 'Serbs are real soldiers, but after we defeated them, the Greeks are quite easy to overcome'. Comments from our team: 'It is hardly likely for NATO and the USA to side with you in this case. You will not be able to rely on any support.' Answer: 'It's too late. We don't need any support. We are able to manage alone with the coming battles. We have everything - money, weapons, channels, military infirmaries, soldiers and strategists in Europe to decide the outcome of events.'

The talk naturally comes to the tricky question 'who makes the decisions and who develops the strategy and tactics of the all-Albanian prospects.' Question of the interviewer: 'Who actually would take a decision to launch a new offensive in Macedonia, or to provoke clashes, let's say, in Montenegro? Are these the famous political leaders or some *fis* Elders who stay in the shadow?' *Commandante G.*'s answer: 'If it depends on the Albanians, on the common people, there will not be a war. People want to work and they prefer peace. But others decide. These decisions are made neither by Taqi, nor by Rugova, nor by the Macedonian Albanian leaders. The important decisions for the future are taken from abroad. There exists a secret Albanian organization in Western Europe - they are the brains of the Albanian national revival and unification. If someone is guilty for the casualties, that's they but not Taqi who only fulfills orders, nor the Elders who have no power in making political decisions. During the war Taqi was a fictitious commander, but actually another person was commanding'. Question: 'Who? Who are they?' Answer: 'A military secret.'

We were, however, very persistent and made a few suggestions. We explained to our respondent that it was extremely important for the scholars to know the truth about the events, we offered him to write memoirs for the future generations telling them how history is made. Finally, he gave in saying, 'I cannot write but I am telling you, so that you will make a record of the events'. He returned to our pressing question: 'In the beginning the organizers and the ideological instigators of the Albanian resistance were only four people - in Germany and in Switzerland. They got in touch with those 30-40 youths longing for revenge in Kosovo who committed themselves by taking the *besa* (an oath of honour). Then these four ideological leaders became eight and they were not Elders but just some elderly people among the emigrants. At some point in time, this strategic headquarters in Western Europe reached 15 people who worked usually clandestinely, scattered in different cities and countries. Nobody has ever seen them and nobody knows who exactly they are or where they are situated at a given moment.'

Our next question is: 'Still, aren't the Elders of any importance when decisions are made?' *Commandante G.*: 'Their word carries weight when speaking of the requirements and observing the tradition, but they have no voice in the military organization'. Our respondent stared at a photo on the front page of a magazine that one of us was holding and said, 'This is commander X. I know him, we fought together and now he is fighting in Macedonia'.

He speculated on the events in Macedonia: 'We are obliged so much to our brothers in Macedonia that we shall never be able to repay them. We had to participate with armed detachments as they did it for us for several years. Besides living force, they supported us with arms, food and clothes. The disarmament, conducted by NATO in Macedonia, was a symbolic act only. Albanians have much more weaponry than they have collected, moreover, they would not hand over the operative weapons.'

On parting we came to an agreement with *Commandante G.* that we should write our book and the story will be accurately told: 'Remember, unless the Albanians unite there will be war in the Balkans, there will be KLA, too', *Commandante G.* said.

CONCLUSIONS

Again in the style of urgent anthropology, the aim of our diary is to present a snapshot of Montenegro's society status, as well as the Albanian prospects in the Balkans without imposing any comments and recommendations. As a conclusion, we shall focus on two topics only that were studied quite closely during the field interviews.

The referendum for independence is the most topical political issue in Montenegro. It is a consensual issue for the entire society and for all political subjects that the referendum is inevitable. All are unanimous that whatever the result is, the referendum will give a greater clarity of the republic's status and at worst, it will loosen, once and for all, the union relations with Serbia. In any case, this will be a future of greater independence irrespective whether it is reasonable in terms of security and economic development.

Undoubtedly, the Albanian prospects for national revival and unification have been strategically and tactically formed, spread and implemented by external centers (outside the Balkans). The fears of 'the Albanian factor', of possible tensions or conflicts - though quite feeble among the Montenegrin society - should not be excluded. It must be taken into consideration that radicalization of the Montenegrin Albanians is quite possible and easy because of the geographical location and the widespread *ideology, mythology and strategy of the Albanian national unification* among the Albanian communities in the Balkans and in the world.

МАКЕДОНИЈА - ЕДНА ГОДИНА СЛЕД ЕТНИЧЕСКИЯ КОНФЛИКТ. РАЗПАДАНЕ НА ОБЩЕСТВЕНАТА ТЪКАН.

Март 2002

МЕТОДОЛОГИЈА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Екипът беше съставен от шест души с интердисциплинарна подготовка и собствен подход към терена и респондентите: историк-балканист, етнолог-антрополог, историк-антрополог, филолог-ориенталист, журналист, преводач-медиатор*. Изследователите работиха заедно и индивидуално с хора от различни социални и възрастови групи и в различни населени места.

Изследването се проведе от 18 до 23 март 2002 г. с любезната подкрепа на фондация "Фридрих Еберт" като пореден етап от тригодишния изследователски цикъл на ИМИР, посветен на кризата в бивша Югославия, съдбата и перспективите на Македония, Косово, Сърбия, Албания и Черна гора в контекста на албанския национален въпрос. Учените използваха метода на антропологическите беседи, както и адаптирана и авторизирана система от въпроси за полустандартизирани социологически интервюта и наблюдения. В хода на експедицията беше изготвян контентанализ на всекидневната и седмичната преса, на някои ТВ и радио-предавания. Систематизирани бяха и данни от архивите на някои общински служби.

Целта на изследването беше да се направи моментна снимка на обществената и политическата ситуация в Македония, също така - на психологическото състояние на двете големи етнически общности: на македонците и на албанците.

Екипът фокусира вниманието си върху вътрешнообщностните отношения, политическите съперничества и противоречия, както и върху различните, понякога взаимно изключващи се визии за бъдещето на Македония.

Както винаги и това изследване сондира стереотипите и нагласите по отношение на участието и ролята на външните фактори за протичането на конфликта, неговото локализиране и прекратяване,

както и ролята на Европейския съюз и САЩ в настоящия момент и реализирането на Охридското споразумение.

Проучването се проведе в Тетово, Гостивар, Скопие, Куманово, Велес, Струмица, с командири от Армията за национално освобождение (АНО) направихме интервюта в мотел в с. Речица, Тетовско.

Респондентите бяха около 50 души на възраст между 20 и 60 години, мъже и жени с различно образование. Сред социалните групи преобладаваха представителите на политическия елит, политолози и експерти, журналисти, военни и полицаи. Както винаги разговори бяха проведени със случайно избрани хора: граждани, селяни, работници, заети в сферата на обслужването и търговията, чиновници.

Психологически характеристики на македонската и албанската общност

През юни 1999 г., непосредствено след края на бомбардировките на НАТО, в поредния анализ след теренно проучване в бежанските лагери в Македония, акцентирахме върху “впечатляващото разминаване в емоционалните и психологическите нагласи на двете големи етнически общности – македонците и албанците”*. През 2002 г. като резултат от етническият конфликт, който сбъдна най-лошите очаквания на македонците, психологическите и емоционалните дистанции между двете общности са придобили драматични измерения.

Македонците като жертви. Преобладаващата част от македонците живеят с катастрофично съзнание, трупат страх, подозрителност, омраза. Чувстват се обречени и безперспективни като личности, като семейство, като нация и държава. На тази почва покълват нови митове за извънредната жестокост на албанците, както и всяващият демографски ужас мит за управляваната и безпрецедентна албанска раждаемост.

Както може да се очаква, тези слухове са най-разпространени в етнически чистите региони, отдалечени от селищата с албанско население, често на места, където хората не само не са съжителствали с албанци, но дори не познават такива. Респондентка млада жена от Струмица споделя, че когато мъжете им, които са в запасните полицейски формирования на “Лъвовете”, се връщат от Западна Македония в почивка, разказват потресаващи неща за жертви македонци, които са малтретирани по най-жесток начин. Когато вижда в очите ни недоверието към страховитите разкази, тя се опитва да ни убеди, че телевизията също е излъчвала многократно подобни кадри.

В един от югоизточните градове на Македония нашият екип влиза във всички възможни магазини за сувенири, книжарници и търсим знамето на Република Македония. Не намираме никъде, но това ни дава възможност за интересни беседи с хората в тези магазини, които варират от пълно отчаяние пред мрачните перспективи за държавата им до горчива самопрония: “Защо ви е македонско знаме, братя българи, изчакайте малко и такова знаме изобщо няма да съществува, защото няма да има и държава Македония” или “Да си бяхте купили шиптарско знаме, щеше да е по-умно от ваша страна”, или “Ние търсим българското знаме, а вие сте тръгнали да търсите македонско...” Най-накрая след голямо упорство, след като сме обиколили старателно целия град, в малка и уютна книжарница се оплакваме на продавачката, че усилията ни да намерим флаг са били безплодни. Смутената от липсата на патриотизъм в нейния град продавачка отива зад щанда и изважда “Карта на Македонија” безупречно отпечатана по програма на Македонските народници, подготвена през 1913 г. от Павле Чуповски, която олицетворява представите за Велика Македония.

Запасното полицейско формирование “Лъвовете” е еманация на дълбоката депресивност на македонското общество. Това са мъже между 30- и 50-годишна възраст, доброволци, които са облечени в маскировъчни облекла, въоръжени с автомати “Калашников” и с неизвестно количество муниции и по-дребно оръжие. Македонското правителство е намерило средства, за да плаща на тези бойци по 500 евро на месец, чрез което постига многостранен ефект. От една страна, намалява напрежението от високата близо 45% безработица в страната, от друга, има на разположение агресивно настроени въоръжени отряди, които са готови да нарушават закона, когато това се наложи. Според респондент военен наблюдател “те наброяват около 1600 души, като са формирани на общински принцип – Куманово, Гостивар, Кичево, Тетово...” Задаваме въпроси на нашия събеседник,

вещ във военните дела: “Наистина ли България е предоставила дефектни муниции на македонската армия, тъй като в разговорите македонците непрекъснато ни упрекуват?” Изслушваме с интерес военен коментар на събитията от нашия респондент: “Много слаба армия - за 50 убити от терористите изстреляха тонове заряди, вероятно на всеки убит боец от албанците се падат по тон муниции. Албанците им показаха какво е военно изкуство - надвиха тяхната гордост “Тигрите”, плениха 5 - 6 бетеера, 2 - 3 танка. Така че не вярвайте на упреците, че било нередовно оръжието им.”

На външен вид “Лъвовете” са представители на типична деморализирана, бита армия. Разпасани, брадясали и дъхачи на алкохол. Формированиите са съставени от по 10 души, които дежурят по 12 часа в денонощието на стратегически пътища и обекти, в селищата със смесено население.

В Струмица се возим на такси и превъзбуденият шофьор, след като отговаря със закани на всичките ни въпроси относно албанците, превключва на тема политика. На нашия въпрос “коя партия ще спечели изборите през есента?”, получаваме отговор: “Не се съмнявайте, че това ще бъде ВМРО-ДПМНЕ на Люпчо - патриотите.” Скептицизъм от страна на пътниците: “Много е компрометирана партията, пък и самият премиер, заради корупцията, заради отстъпките в Охридското споразумение”. Отговор: “Това е без значение. Македонците знаят кои са истинските патриоти в тази страна. “Лъвовете” ще се намесят и всички ще разберат каква бюлетина трябва да пуснат в урните”, обобщава заканително нашият събеседник.

Намерението на “Лъвовете” да подпомогнат със сила предстоящите избори се потвърждава и от самите тях. Нашите респонденти “Лъвове” ни канят на масата си, където пият непосредствено преди да отидат на пост, където ще продължат да пият, защото всеки от отряда носи пластмасово шише от 250 милилитра, за да дегустират взаимно домашните си ракии... А на другия ден след дежурството - бира... И така ден след ден, месец след месец, без да се стигне до пълно изтрезняване. Преизпълнени са с агресия, размахват заредените автомати, без да са спуснали предпазителите, и люто се заканват “да разкажат играта на албанците”. Любимите теми за разговор са “белите робини, включително българки, които най-предателски проституират при албанците, защото онези са богати”, техните собствени сексуални постижения и мечтания и, разбира се, героичните разкази за това как са се сражавали миналата пролет и през лятото срещу албанците.

Особено се сприятеляваме с един от тях, за да разберем, че под хипертрофираните форми на мачизъм, зад непрекъснатите псувни се крие един безкрайно уплашен мъж, който се съмнява, че е способен да защити семейството си, по-голямата си сестра, родното си място. В желанието си да ни обясни по-добре сложната ситуация в Македония и в родното си Куманово той сравнява: “В града има само четири черкви и много албанци. Те са като турците за българите”. Учен от екипа протестира: “Ние се разбираме много добре с нашите турци в България”. Респондентът се замисля и констатира: “Вярно е, когато бях в Германия, се запознах с ваши турци. Питах го, а той каза: “Аз съм български турчин”. Български! Майка му стара, а нашите: “Албанец!” и не признават нищо друго”. Толкова дълбоко е оскърбен от всичко, което се случва в Македония, че предпочита да връща разговора към битките през миналото лято - той е воювал при Ваксинци.

Най-мрачни и озлобени са полицейските патрули в Тетово. Когато опитваме да разговаряме с тях, заплашително ни прогонват, още повече, че вече са разбрали нашата посока - беќташийското текке. То беше център на миналогодишните престрелки - ту щаб на АНО, ту координационен център на македонската армия и полиция. Макар отдавна в теккето да е единствено неговият шейх и приближените му дервиши, митовете разгласяват, че то продължава да бъде гнездо на терористи.

Задаваме въпрос на министър (македонец): “Лъвовете” са опасни със своята деморализация, пиянство и едновременно с това са въоръжени. Те са опасни за мира. Ще ги разпуснете ли, както иска международната общност?” Отговор: “Македония нищо няма да съкращава. Македонските сили за сигурност “Лъвовете” не са създадени за театрални представления, а във време, когато на Македония трябваше помощ и собствена сила. Те помогнаха да защитим македонския суверенитет”. Въпрос към заместник-министър (албанец): “Разговаряхме със запасните полицаи и те заплашват, “чакайте и ще видите, май-юни започваме реванша!” Вие, управляващите, не можете да разчитате на случайността да не изгърми това оръжие?” Отговор: “Ние създадохме отделни въоръжени единици, които да служат на държавата, а излиза, че по някакъв начин те представляват заплаха за всички граждани. Всеки ден има сведения за отделни случаи на агресия, на убити македонци, на малтретиранни албанци. Хората са

уплашени и не смеят да работят на полето, а сега е пролет. По-далеч сме от войната, отколкото през миналата година, но все още не сме толкова далече, че да няма опасност от нова война”.

В Куманово има 750 разселени лица - православни македонци и сърби, които живеят в три хотела в града. В хотел “Кристал” живеят 162 души, почти всички сърби от с. Матейче са в този хотел. Те са напуснали къщите си на 3 май 2001 г. и няма къде да се върнат, защото домовете им са разрушени. В хотела получават безплатна храна, но не и парична помощ. Респондентка млада жена: “За нас няма никаква надежда, продадена държава. Полицията ни казва, че не са в състояние да ни осигурят защита. Държавата не се интересува от нас”. Възрастна жена се намесва: “Българите са наши, трябва на тях да разчитаме...” Млад мъж респондент я прекъсва: “Българите искат половин Македония...” Възрастната жена започва да разказва как през 1941 г. е започнала и две години е учила български в училище: “По-добре българите да ни вземат, а не албанците...” Респондент разказва: “Живеехме доста добре заедно с албанците, уважавахме се. Като станаха събитията в Косово, моят съсед магазинерът Фаруш ми каза: “Ако стане нещо и в Македония, ти ще бъдеш на своята страна, а аз - на моята”.

Отново се завързва спор сред бежанците сърби, кой би могъл да помогне: “САЩ подкрепят албанците, има огромен натиск от Вашингтон над правителството. Но българите знаят как да се оправят албанците така, че за 24 часа шиптарите да си отидат в Албания...” Млад сърбин респондент се намесва: “Македония трябва да получи помощ от Сърбия, а не от България”. Ядосани респонденти го прекъсват: “Млад си още, за да даваш акъл. Шиптарите знаят само какво е български кътек...”

Жените пазят снимки на къщите си, на православната черква в селото, на която се вижда графит “УЧК”. Къщите им са били унищожени на 21 септември, сега там има смесени патрули, но хората коментират: “Марионетки, кукли на конци. Стоят само на главната улица, а в махалите не смеят да пристъпят. За нас няма повече живот там. Разрушили са и надгробните плочи - останали са само 10, а бяха 2000 надгробия на предците ни”. Жените започват да оплакват унищожаването на надгробните плочи, те са символ - православието е заличено от селото. Респондент от бежанците, който е ходил до селото заедно с представители на ОССЕ: “12-15-годишни шиптари, деца, ми подвикваха: хайде, нямаш повече работа тук, отивай си! А църквата почерняла от огъня, вътре нищо не е останало!”

Разселените лица, загубили всякаква надежда за завръщане в родните домове, с нескрит гняв обсъждат корупцията на правителството и участието в незаконни сделки на премиера и неговото семейство.

Сегрегацията. Разделението и мълчаливото противопоставяне на двете общности най-ясно може да се почувства в столицата Скопие. На левия бряг на река Вардар са разположени албанските квартали, а на десния - македонските. От едната страна на моста се говори предимно на македонски, от другата - на албански. Прави ни впечатление, че тук много повече отколкото в Тетово албанските жени са облечени строго по мюсюлманските обичаи - дълги сиви манта и забрадени. Задаваме въпрос на един от албанските политици: “Това противоречи на логиката, в столичния град жените да са облечени много по-консервативно, отколкото в провинциалното Тетово или Гостивар, където срещаме и доста модерно облечени жени?”. Отговор: “В Западната част на Македония вече не се води битка за надмощие. Ние, албанците, спечелихме и това е очевидно за всеки. Сега се води борба за културно и политическо надмощие в Скопие, това изисква демонстративност и жените участват по своему чрез традиционното облекло”.

Вечерно време Скопие прилича на мъртъв град - животът замира, по централните улици хората са малко, старата чаршия е безлюдна. Празни са ресторантите и кафенетата. И албанците, и македонците са по домовете си, защото се страхуват. Фрустрирано е цялото население на столицата поради това, че чувства проблемите неразрешени окончателно. Нещо предстои да се случва и то е извън контрола на гражданите. Това лишава жителите на града от възможността да мислят за бъдещето. Македонците чувстват, че губят държавността, че са победени, че Охридският документ е предателство на националните интереси. Респондент албански политик обобщава: “Сред македонците има вътрешна нагласа за повторна битка, за да излязат като победители. И все пак аз съм оптимист, защото сравнявам степените на вътрешна и междуобщностна омраза на територията на бивша Югославия и съм убеден, че в Македония тя е много по-слаба и тези настроения са временни”.

Политолог македонец споделя с нас: “Ако искаме да сме обективни, фрустрация има не само у македонците, които са гневни, че не им позволиха да се разправят с албанците. Провокирани са и по-

радикално мислещите албанци, защото смятат, че са пропуснали един добър шанс Македония да бъде провъзгласена за двунационална държава”.

Нашият екип обаче не забеляза елементи на фрустрация сред албанците. Точно обратното, при тях са налице всички елементи, които характеризират един национален подем - ентузиазъм и радостно очакване на бъдещето. За разлика от Скопие, където животът е притихнал, защото се изживява и от двете страни като основната сцена, средоточие на политическите, идеологическите и културните съперничества, където са представителите на международната общност, техните посланици, посредници и въобще онези, които взимат решенията и предreshават бъдещето, в провинциалните селища с преобладаващо албанско население кипи живот. През целия ден и до късно през нощта, свършено нетипично за провинциалните нрави, в градовете е оживено, ресторантите и кафенетата са пълни, весели и шумни групи младежи се разхождат по главната улица и пълният дискотеките.

Разпитваме двама респонденти албанци от Гостивар, които обслужват модерно кафене в центъра на града, което нощем работи като дискотека. От тях получаваме потвърждение на нашите наблюдения: в цялата всекидневна и битова инфраструктура в Македония съществува сегрегация, независимо от факта, че този термин не се споменава никъде и от никого. Въпрос: “Пълният ли се дискотеките вечер и колко са в града?” Отговор: “В града има две дискотеки - нашата и македонската. Тяхната обаче напоследък не работи, затвориха. Няма настроение да се забавляват, а и родителите не ги пускат.” Въпрос: “Нима не се събирате заедно в дискотеките? Сега, когато тяхната не работи, младежите македонци не идват ли във вашата дискотека?” Отговор: “Ние от време навреме ходехме в тяхната дискотека, но те никога не идваха в нашата. И сега не идват. И ние вече не ходим в тяхната”.

По силата на този емоционален възрожденски дух, който се усеща най-отчетливо в Тетово, забелязваме една впечатляваща промяна в града - заработили са 5 книжарници. Ние сме развълнувани, защото през 1999 г. доста учудени отбелязахме факта, че в този град не функционира нито една книжарница. Втурваме се по новата следа.

В центъра на Тетово книжарницата на площада е пълна почти единствено с литература на албански език, сред която преобладават специализираните теологични текстове, посветени на исляма, тълкувания на коранически текстове, шериатски догматични послания и т.н. Сред тази доста специализирана литература съзираме Кануна на Лека Дукагини в превод на македонски език. Книгата е издадена през 1994 г., но ние я виждаме за първи път в книжарница. Нашият интерес към това издание впечатлява двамата младежи-книжари и те гордо ни опаковат два екземпляра и заявяват, че това е подарък от книжарницата заради проявения интерес именно към това четиво. Тъй като се оплакваме, че търсим белетристика и поезия от албански автори, но на македонски език, те ни упътват към другите книжарници.

Намираме улица, на която една до друга съжителстват две книжарници - едната е албанска и се казва “Рилинджия” (Възраждане!) и македонска, която се казва “Култура”. Влизаме в македонската книжарница и питаме: “Имате ли албански автори, белетристика и поезия на македонски език?” Любезните лица на книжарите се изпъват и жената строго ни казва: “Тук няма албански автори, при нас има само македонска, сръбска и европейска литература”. Ние шумно съжаляваме и се оплакваме, че никъде не можем да намерим това, което търсим. Книжарите мрачно допълват: “Ами защо не влязохте в съседната книжарница, тя е албанска”. В съседната книжарница е толкова бедно откъм литература и всичката е само на албански език, така че не намираме нищо подходящо. Установяваме само едно - сегрегацията е очебийна и демонстративна. По-късно човек от екипа се връща в македонската книжарница и прави задълбочени разговори с респондентите от книжарницата: работят за 20 евро на месец и се чувстват обидени от живота и бедността, от лошата съдба на Македония. Респондентът споделя драматично с нашия учен: “Македония е мед и кръв”.

Изповед на двама респонденти македонци от Тетово: “Такситата - техни, лъскавите коли и джиповете - техни, ей на тази чаршия само тази книжарница е македонска, всичко друго е албанско! Набучили знамена по 2 метра, училища имат, на албански учат, университети имат, местно самоуправление имат. Цял свят се хвърли да ги защитава, да плаче за тях. А разрушените македонски села, а убитите? Сега им дадох амнистия на албанците, които участваха миналата година във войната, връщат ги на работните места и ще им плащат за времето, когато са били в гората, а не на работа. А нас ни задължават да ги посрещаме. Може би трябва и да им благодарим! Ние сме малцинство в

собствената си държава. Няма работа, няма пари. Единственият изход е да си в шверца, но албанците държат и шверца - всичките са в него. Раждат много, религията им е такава и политиката. В моето село албанците са се увеличили два пъти. Моите връстници се ожениха на 17 години, на 34 бяха дядовци. Сметни - за сто години те произвеждат шест поколения, а ние - три. Прави си сметка!" Въпрос: "Живеете от векове заедно, какво толкова ви разделя?" Изповедта продължава: "Заедно живеем, да, но аз знам какво ми мисли той. А аз какво? И аз му мисля същото! Но те си помагат, а ние - не. В разрушените села... само гледаме някой да не изплува. Завиждаме си".

Сегрегацията е и в университетите в Тетово. Бившият незаконен албански университет е вече легален, но продължава да набира студенти единствено сред албанците. Ректорът е далеч от всякакъв академизъм радикал и според респондентите македонци и албанци "нивото на образованието е като в селско начално училище, че и по-лошо". Албанците в Тетово се гордеят с Югоизточноевропейския университет, който беше създаден с посредничеството на Ван дер Стул и се финансира от ЕС. В него се преподава на албански, на македонски и на английски език. Респонденти младежи ни показват кампуса, който е на изхода на града и прилича по-скоро на младежки летен лагер от сглобени къщички, боядисани в светли тонове. Разказват ни, че бараките са били построени за няколко седмици под контрола и с помощта на международните сили с идеята, че когато тази ябълка на раздора - образованието на албанците - бъде премахната, може би ще настъпи помирение. Засега това е още един сегрегационен обект и нищо повече.

Във всекидневното най-очевидна е сегрегацията в ресторантите, кафенетата, сладкарниците и в магазините, местата, с които хората имат постоянен досег. Особено тъжна е картината сред децата и младежите, защото по-големите, които вече имат разрешение от родителите си да се събират навън с приятели и да посещават заведения, определено го правят по етнически признак и посещават кафенетата, в които ходят и самите им родители.

Албанците между ислямизма и албанизма. Задаваме въпрос на един от основните албански политически лидери: "Като че ли има видима реклерикализация на албанците и македонците след конфликта? В книжарницата видяхме много теологична литература за исляма. Как ще се развие тази тенденция в бъдеще?" Отговор: "Това е по-скоро вътрешноалбански проблем. Ако победи албанизмът, ще се развие в перспектива както Албания и Косово. В Косово не можете да видите традиционно облечени жени, а още по-малко в Албания, защото е силно албанското самочувствие. В Македония албанският дух е слаб, защото цялата македонска енергия се използва, за да бъде загасен този дух. Поради това сред албанците възникна тенденция към преформулиране на вътрешнообщностната интеграция и мобилизация чрез ислямизация на албанците".

Нашият екип разгръща темата: "Тази тенденция не ви ли плаши, особено след 11 септември? Не бяхте ли вие един от идеолозите на албанската модернизация и европеизация?" Респондентът се съгласява с коментара: "Разбира се, че ме плаши, защото се движим по острието, когато конфликтът може да се прояви отново в бъдеще с ново измерение - религиозно. Имаме изобилие на мюсюлманска литература, защото парите са от ислямския свят - ние нямаме средства, за да превеждаме или да издаваме книги със светско съдържание, но ислямските страни финансират в изобилие теологичната книжнина". Въпрос: "Имате ли платформа, намерения, с които да избегнете опасността от навлизане на фундаментализъм?" Отговор: "Моята философия е, че трябва бързо да вървим към дълбока албанизация, която е инструмент за европеизация. Парадоксът при нас е, че чрез албанизма ние сме регионална сила, а чрез ислямизацията сме глобализирани и можем да бъдем всмукани в световните проблеми".

Разговорът става все по-важен, защото усещаме, че сред албанските елити очевидно съществува концептуален спор за избора на бъдещия път за развитие и в момента ние изслушваме едната от концепциите за перспективите на албанците в региона на Балканите. Продължаваме със свършено директни въпроси: "Какво имате предвид под албанизация - окончателно завършване на процеса на формиране на национално съзнание ли?" "Нашият респондент, който освен политик е и философ, разгръща темата сериозно вгълбен, защото очевидно търси яснота на концепцията и за самия себе си: "Откровено говоря за това, че албанизмът ще се развива и ние ще бъдем съвместими не само с балканските нации, но и с европейския контекст. Това, от което се нуждаем най-силно, е да бъдем хармонични със самите себе си - с албанците от Албания и от другите албански територии, независимо

дали са православни, католици или мюсюлмани. Не бъдете високомерни - ние имаме по-силно национално чувство от македонците, от сърбите, от българите. Проблемът, който имаме да решаваме, съвсем не е за силата на националната идентичност, а е за "каквостта" на албанците, какви албанци сме, какви искаме да бъдем. Искаме да изградим европейски ракурс на албанското".

Разпознаваме вълненията на нашия събеседник, разпознаваме почти същите думи, които са изречени от Сами Фрашери през 1899 г. в неговата книга "Албания - каква е била, каква е и каква ще стане", когато той приканва албанците да се стремят към независимост в най-широки етнически граници и най-вече към модернизацията като единствен начин да постигнат националните си възжелания*. А какви са пречките за това изрича през 1900 г. неговият родственик М. Фрашери: "Една нация, за да каже, че живее, трябва да е обединена, трябва да има свой собствен език, да бъде цивилизована, защото така дива и без цивилизация и знания няма да живее дълго. За да живеем, трябва да се цивилизоваме"**.

Опитваме се да не изпуснем момента: "Но какво означава европейски ракурс на албанското и на албанеца - неговата модернизация, по-ниска раждаемост, откъсване от традиционната патриархалност и клановост? Ще се запази ли системата на вътрешно подпомагане в рамките на големите фамилии?" Отговор: "За нас е очевидно, че там, където липсват албански институции, има религия, има и опората на семейството. В Албания имаше собствени институции и албанците там са по-светски от останалите албанци. Албанците бяха организирани в кланове точно както в миналото англичаните, шотландците и други народи, но когато се създава държава, клановете се разпадат. В Албания няма кланове, а има граждани. Ако ние успеем да усетим Македония като собствена държава, където имаме сигурност и добра реализация, тогава големите семейства ще се разпаднат. Ако държавата демонстрира негативно отношение към албанците, ще се отвърне с нелоялност и фамилените структури ще позволят осъществяването на нелоялността към държавата и официалните институции". Въпрос: "Къде е най-запазена клановата система на албанците?" Отговор: "В периода на широката автономия клановата система в Косово се разпадна. Ако тя беше налице и действаща, мобилизацията срещу Милошевич и сърбите щеше да бъде по-бърза. Когато се наложи, започна да се възражда, но това все пак отне време. Фамилията беше последният бастион, който не се поддаде на сръбската репресия. През 90-те отпорът срещу сърбите в Косово беше на семействата. В периода на Османската империя имахме кланове и това осигуряваше големи възможности за въстания и съпротива. В Македония по време на Османската империя не е имало кланове, докато в Косово е имало".

Тази констатация е вярна донякъде, защото в Македония албанците са се заселвали през османския период постепенно, в течение на няколко века, често като отделни нуклеарни семейства или личности, които са бягали от кръвното отмъщение. В името на сигурността и оцеляването на мъжките потомци те са прекъсвали връзките с големия фис в Албания или са търсели начин да се претопят чрез бракове в друга голяма фамилия. В родовата памет на голяма част от албанските семейства от битолско-прилепската котловина са запазени именно такива спомени за причините за преселването от Северна Албания в Македония. Но оттогава са минали столетия и в различни моменти поради определени фактори клановата структура се възражда и в Македония.

Политически ориентации, стратегии и съперничества

Събитията от пролетта и лятото на 2001 г. са оставили трайна следа в съзнанието на цялото общество в Република Македония.

За албанците войната не само е поставила на дневен ред решаването на албанския проблем в Македония като част от общоалбанския национален въпрос, но е и изпълнена *беса* (клетва на честта), изпълнен дълг към поколенията. Командир от АНО ни казва: "Всички ни питат дали ще правим пролетна офанзива. На нас тя не ни е нужна, защото ние спечелихме, каквото искахме. Дори Охридското споразумение да не се изпълни 100%, само 80% да се реализират, пак ще сме доволни. Ние не сме заинтересовани вече да се говори на езика на войната в Македония. От гледна точка на историята и паметта също постигнахме най-важното - за нас ще пише в учебниците по история "с оръжие в ръка се бориха за свобода, независимост и чест", с това изпълнихме дълга си и към потомците".

За македонците войната е унищожила перспективите за нормално посткомунистическо бъдеще на младата държава. По всички линии те се чувстват победени, оцетени и без надежда.

От военна гледна точка въоръжената офанзива през пролетта и лятото на 2001 г. е имала ограничен характер. В бойните отряди на АНО са участвали около 1200 бойци, организирани в 4 оперативни батальона и 1 батальон военна полиция. Негласно се знае, че е имало още между 800 и 1000 души от отказалите демилитаризация отряди на УЧК в Косово. Според данните на командващия оперативния щаб на АНО в боевете са загинали 64 албанци и 4-ма са изчезнали, а македонската армия и полиция са дали 70 убити, около 400 ранени и 12 изчезнали. От загиналите албанци 50 души са били бойци от АНО, а другите са цивилни.

Според команданте В. албанските бойци не са имали за цел да завоеват територии, а единствено да покажат със сила, че искат по-висок статут за своята общност, да предоставят възможност на политиките да поставят по-високи искания и именно този тип водене на война - незавоевателен - обяснява ограничен брой на жертвите и разрушенията.

По време на военните действия около 100 000 човека са били принудени да напуснат постоянното си местоживееие и да се превърнат в бежанци. Днес около 10 000 (предимно македонци) все още се страхуват да се завърнат по домовете си. Някои продават къщите си в Тетово и Гостивар и купуват жилища в Скопие, Кавадарци, Неготино, Гевгелия, Струмица.

Все още извън контрола на македонските полицейски сили са 19 села в община Куманово и 19 села в община Тетово, които функционират като независими албански селища. Това превръща в кошмар живота на македонците, които не могат да се завърнат по домовете си в контролираните от албанците бунтовни райони.

Македонците смятат, че кризата е провокирана отвън - от великите сили и от албанците в Косово. Обвиняват македонското правителство, което не е реагирало адекватно и решително още в началото и е позволило конфликтът да се разрасне: "Докато държавата демонстрираше сила, албанците мируваха". Дружеството за защита на разселените лица и Световният македонски конгрес предлагат различни инициативи за създаване на предпоставки за завръщане и оставане на македонското население в кризисните райони. Освен осигуряване на полицейска закрила патриотите предлагат и редица облекчения за пострадалите: македонците да не плащат данъци, електричество, държавата да поеме издръжката на техните деца - детски градини и училища и много други насърчителни мерки, за да не се създадат нови етнически чисти от македонци селища в Македония.

Охридското споразумение. В Македония съществуват различни и дори напълно противоположни оценки за Охридското споразумение. За албанците този договор е исторически: "В Охрид се отвори път към разрешаването на албанския проблем, който беше отлаган 10 години. В противен случай имаше реална опасност да се развият нещата както в Косово - да се създадат паралелни албански структури и всичко произтичащо от това". Много от респондентите очакват с нетърпение амнистията и оценяват факта, че "това споразумение дава възможност да продължи процесът на интеграция на албанците, включително и на бившите бунтовници и бойци от АНО, в политическия живот на страната".

Албански лидер оценява по следния начин споразумението, като го интерпретира философски: "Историческият договор не е само юридически акт, в който двата народа ще впишат своите искания, след което ще бъдат мирни. В историческата спогодба има психологически момент, който предполага, че народите едностранно ще съзрелят и ще престанат да бъдат враждебни един към друг. Ако психологически не узреем и не престанем с враждата, нито Охридското споразумение, нито други подобни правни документи няма да бъдат достатъчни, за да живеем заедно. Най-важно е да се опитаме да попречим своевременно на всички прояви на ксенофобския менталитет. Ако не успеем да победим ксенофобията, проблемите ще се усложняват въпреки Охридското споразумение".

Ние описваме наблюденията си, че много от албанските села не желаят да приемат смесените полицейски патрули, настояват те да бъдат хомогенни, т.е. албански. Споделяме заключението си, че отвъд старата демаркационна линия (която в годините на Втората световна война е разделяла Македония на западна албанска част под италианско управление и на източна славянска под българско управление) албанците все повече живеят като в реално федерализирана държава, макар евфемистично това да се нарича самоуправление.

Албанският политик ни дава своята интерпретация: “Ние иммахме война в Македония, защото един народ (албанският) показа нелоялност към държавата. Тази нелоялност беше демонстрирана и към албанските политически фактори, които останаха в държавните структури, и към албанското население. Македонският политически блок има държавни институции за прилагане на своята политическа воля. Албанският политически блок не може да осъществи своята политическа воля чрез македонските държавни институции, защото бяхме в период на нелоялност към тези институции. Сега са възможни два пътя - да градим свои институции, които ще бъдат паралелни и съответно деструктивни за цялото общество, и втората възможност е да повишим кредита на доверие на албанския политически субект като част от общото цяло”.

От своя страна, коментарът на македонски висш партиен функционер, който ни обяснява, че цялата логистика по време на миналогодишните събития е идвала от Косово и УЧК, е категоричен: “С всички актове се цели изнудване на македонското правителство, но ние няма да позволим федерализация на страната”.

Наш въпрос към албански политически лидер: “Вие създадохте Консултативното координационно тяло на албанците, чрез което очевидно целите хомогенизация на албанците преди изборите, а и след това?” Отговор: “Ние създадохме Координационното тяло на албанския политически елит като искахме да повишим нашия кредит на доверие. Чрез него искаме да елиминираме чрез избори всички представители, които не са легитимни в албанската общност. Едновременно ще коригираме чрез него онзи недъг в държавните институции, поради който не можехме да наложим нашата политическа воля. Координационното тяло представя всички слоеве на албанското общество, там има по двама представители от трите албански партии, представени в парламента, и трима представители на политическото крило на АНО, общо девет членове”.

Против Охридското споразумение е новата военизирана, или паравоенна формация АНА (Албанска национална армия). Според основните албански политически лидери АНА е рожба на сръбските и македонските тайни служби, които целят да ревизират Охридските договорености. Стремят се да провокират нови военни сблъсъци, за да потърсят реванш и да възстановят статуквото. Задаваме почти на всички събеседници въпроса колко души наброява новата паравоенна структура и в отговор получаваме различни цифри, които варират от 10-12 до 70 човека. Командант от АНО, кадрови военен, който се укрива в едно от Тетовските села в очакване на амнистията, казва: “Последното, което могат да направят македонците, за да спрат изпълнението на охридските споразумения, е да се опитат да инсценират нов конфликт и да прехвърлят вината на албанците. За нас нова ескалация на напрежението е напълно неприемлива, защото ни предстои много работа, за която е необходим мир: трябва да подготвим 4000 полицаи, 3500 войници, 18 000 души с необходимата квалификация, за да навлязат в държавната администрация. Необходимо ни е време, за да подготвим албанците за всичко това”.

Според македонците респонденти, включително и политически анализатори, “АНА е фундаменталистка организация, но не в религиозен смисъл, а в смисъл на връщане към първоначалните цели на УЧК и АНО. Това, което иска АНА сега, го искаше АНО преди година и това очевидно е само една брънка от паналбанската организация, която се стреми към осъществяване на Велика Албания”.

Сред македонците споразумението също не се оценява еднозначно. От една страна, има една малка част от политическия елит и модерни прозападно ориентирани политолози, които имат своя позитивна концепция за случилото се през пролетта и лятото на миналата година, както и за Охридското споразумение. От другата са преобладаващата част от политическия и интелектуалния елит на Македония, широките слоеве на обществото, които отхвърлят този договор, той се определя като позорна капитулация, подписана под натиска на Великите сили. Преобладаващата част от респондентите с огорчение и страх споделят: “В Охрид не се търсеше трайно решение на кризата, а нейното отлагане във времето, и всичко, което ще се случва занаяпред, несъмнено ще бъде във вреда на държавата и на нас - македонците”.

Прозападно ориентиран политолог развива своята теория пред нас: “От 1991 г. до 1998 г. в Македония се случва все едно и също - гледаме на сцената Джафери и Тачи. Борбата на Али Ахмети беше против тях, а не против Македония. До Тетовския инцидент албанците бяха мирни, макар че

винаги за тях Прищина е бил Йерусалим. Не мисля, че имаше радикализация на албанците, по-скоро имаше слабост на държавната система и на институциите. В някакъв смисъл това беше албанско-албански спор, в по-широкия смисъл - сръбско-албански спор, но много сръчно се прехвърли като албанско-македонски. Всъщност албанците не искаха нищо повече, отколкото през изминалите 10 години”.

Въпрос: “И все пак как виждаш перспективата на тези междуетнически отношения, бъдещето на Македония?” Отговор: “Ако инцидентите се повторят, Македония ще се разпадне и ще се раздели между Сърбия - Черна гора и Косово. Няма да има присъединяване на части към България, защото Гърция ще побеснее. А и на вас не ви трябва нито албанци, нито македонци. Де факто ние сме заложници на сръбско-албанските отношения. Албанците държат отворени всички варианти все в своя полза, защото знаят, че без съгласието на Белград няма да има независимо Косово. Международната общност изчаква, за да разбере каква цена иска Белград, за да се откаже от Косово. А ние сме наясно - цената е Македония. И едните, и другите ще искат територии за компенсация, а единствената територия е Македония. Не стига, че сме заложници на сръбско-албанските отношения, но икономически сме в ръцете на гърците - изкупуват на безценица всичко, което е годно и функционира, под маската на приватизация и инвестиции. Нищо не инвестират, разбира се - купуват, демонтират и изнасят - нищо не работи вече в тази страна. Ако предположим и дълбоко спотаени и потиснати интереси на България към нас, мога да заключа: куче да си, малък народ да не си!”

Разпитваме за ролята на международната общност, защото сме събрали множество антизападни и особено антиамерикански интервюта: “Действително ли македонската държава се чувства под открит западен диктат? Ваши колеги политолози, а и други респонденти от различни слоеве на обществото вече съвсем фаталистично твърдят, че всичко е извън решенията на националните лидери и политици. Казват ни, че в Македония решавали Пардю, Робертсън и Солана?” Отговор: “В Македония НАТО не се обвърза само с една от страните, както беше в Косово. Макар, разбира се, да имаше елементи на необективност в полза на албанците. Но всъщност този път Западът ни помогна, защото македонското общество упорстваше в нежеланието си да промени конституцията и да признае албанците за равноправни. А какво би се случило с нас, македонците, след 20 години, когато се превърнем в малцинство в тази страна? Демографските прогнози са безмилостни в това отношение. Поради това международната общност предизвика малък сблъсък с ограничени човешки загуби и материални щети, за да наложи новия модел на мултиетническата държава и по този начин да осигури някакво бъдеще в далечна перспектива и за македонците”.

Обикновените хора в Македония или преобладаващата част от македонските граждани не приемат Охридското споразумение и са реваншистски настроени. Тези настроения са по-силни в централните и източните райони на Македония, където албанското население е малко на брой и лесно може да стане обект на екстремистки акции за отмъщение. Повечето респонденти от тези райони отговарят с нежелание, изпълнени с негативни стереотипи и враждебност, на въпросите, свързани с албанците: “При нас има малко и са в по-отдалечени села, кротки са, не смеят да надигат глави, защото лошо им се пише...Тука си е наша земя...”

В Тетово и Гостивар, където македонците са малцинство и живеят в доста плътно албанско обкръжение, реваншистските настроения са по-слаби, а и доста по-деликатно формулирани. В смесените селища вековният опит на съвместно съжителство е оформил правила и сложно изградена система на практическа толерантност към “другия”, която предполага по-голяма въздържаност по отношение на крайностите. Скопие, което, както споменахме, е официалната сцена на противопоставянето, е изпъстрена с графити с екстремистки призови. Доста по-рядко се срещат графити с антимакедонско съдържание, но в Тетово има: “Умрете македонци!”

СЪСТОЯНИЕ НА ПОЛИТИЧЕСКАТА СИСТЕМА И ОБЩЕСТВЕНАТА СТРУКТУРА. ПРИЧИНИ ЗА АГОНИЯТА НА МУЛТИЕТНИЧЕСКАТА ДЪРЖАВА

Ретроспекция. До отделянето на република Македония от Югославската федерация албанците са съществували в републиката като маргинализиран политически субект. От една страна, те са били изолирани от участие в управленските структури на всякакво ниво от етническото мнозинство и сръбската бюрокрация, от друга, те самите са поддържали своята изолация, както респондентите обясниха, защото “нашите бащи и дядовци не се интересуваха от политика, от права и свободи” или “диктатурата слабо се интересуваше от нас, бяхме незначителни хора за тях”.

Пълното отсъствие на политическа култура сред албанците в Македония, неучастието им в който и да било фрагмент на политическото общество се потвърждава и от респондентите македонци: “До отделянето на Македония и Сърбия шиптарите бяха кротки и с политика не се занимаваха. Гледаха си частния бизнес, семействата и роднините в чужбина”.

Очевидно албанското малцинство в Македония е възприемало политическата система в Югославия и в частност в югославска Македония като “чужда, сръбско-македонска” и “въобще нямаща нищо общо с нас, шиптарите”. Това съзнателно дистанциране на македонските албанци от политическите процеси преди 1990 г., разбира се, е било мотивирано от ограничения им достъп до държавни чиновнически служби, където по онова време са получавали авторитет и власт заемащите ги лица. Албанците са били ограничавани в достъпа до полицията, командния състав на югоармията, в държавните болници, медиите.

Според статистическите данни за 1982 г., които получихме от някои общински власти, ретроспективно може да се получи представа как за административните и други престижни общински длъжности са били предпочитани граждани, принадлежащи към македонската общност. Например в Тетово от всичките 3754 заети лица в общинската администрация само 642 души са били албанци. По същото време населението в Тетово и околните села, влизаци в Тетовската община, етнически е било формирано от над 60% албанци. Отново през 1982 г. в община Гостивар, където 50% от жителите са албанци, само 208 души от албанската общност са били назначени на работа в общинските служби. Като се има предвид, че заетите в общинската администрация са били 2146 души, от които 1722 македонци и 214 от други националности. За община Дебър, също с над 50% граждани етнически албанци, само 103 са били назначени в общинската администрация, заедно с 407 македонци и 95 от друга националност.

В тази ситуация жителските алтернативи на албанската общност се оформят напълно естествено: те се насочват към частната търговия, включително към контрабандните трафици (шверц), в частното земеделие и животновъдство и работа в чужбина. По разказите на респондентите става ясно, че старейшините на фамилиите ясно са разпределяли основните функции и роли сред мъжете: кои синове заминават да работят в Европа или САЩ, за да осигурят издръжката на всички членове на семейството, кои се включват в черната икономика с цел високи приходи за семействата, кои са определени да завършат образованието си някъде по света, за да разполага семейството с подготвени и образовани специалисти и т.н. Още от 60-те години на миналия век се създава една трайна албанска диаспора в Западна Европа и САЩ.

Сред албанците се създава едно малцинство от “интегрирани” лица с техните фамилии, допуснато до престижни държавни длъжности по линия главно на партийния апарат или чрез сътрудничество на тайните служби в бивша Югославия. Тази група според голяма част от респондентите била подложена на остракизъм от “истинските шиптари”: “такива предатели не ни трябваха за рода”, т.е. за сродяване чрез бракове.

Множество албанци респонденти обясняват, че като реална последица от всичко това тяхната общност вторично (извън традиционната консервативност и изолация) се капсулира в своите семейно-родови структури, наричани фисове. Създава се и функционира безотказно една патрилинейна семейно-родова общност, съставена от три до четири поколения, с висока степен на интензивност на вътрешната солидарност. Във фиса е налице строга възрастова йерархия, където думата на бащата, дядото или чичовците е закон, и това отдалечава албанското малцинство от възможността да се трансформира от традиционния родови патриархат в политическо общество. Естествено, това не се дължи само на изолационистката политика, упражнявана спрямо албанците в бивша Югославия, а в заложените от векове вътрешноалбански етнокултурни механизми, които и до

днес и навсякъде по света, където са разпръснати албански общности, спомагат за съхраняването на традицията, на елементи от Кануна и най-вече на родовата солидарност.

Значението на фиса се съхранява и поради високия демографски ръст на общността (най-високата раждаемост в Европа). Необходимостта да се осигури изхранването и възпитанието на многобройни деца поддържа високите нива на солидарност между членовете на фамилията: “За да се изхранят толкова деца, трябва да сме задружни и да си помагаме” са думите на респондент албанец. Друг събеседник допълва: “А и македонската държава нямаше никаква грижа за нашите деца и ни казваха: като ги правите децата толкова много, гледайте си ги...”

От множество интервюта с албанци и македонци, които отблизо съжителстват с тях, съставяме следната картина за съвременната политическа, икономическа и семейна организация при албанците: между формирането на нова заможна прослойка сред албанците в Република Македония и изграждането на политическо общество сред албанското малцинство съществува пряка зависимост. И в двете сфери изходните позиции за това структуриране са заложили в организацията на фисовите. Тази организация и при новите условия си остава непокътната, като единствено разширява диапазона на дейностите, в които се ангажират членовете на фамилията.

Всяка фамилия обикновено има по една или повече регистрирана според законите фирма. В нея могат да работят 30 - 40 души и повече, в зависимост колко работоспособни членове има фамилията. Някои от дейностите са легални, а други - не са: “Обикновено децата и жените се занимават със земеделската работа и домакинството, а мъжете - с добитъка, в офиса, магазина или са по кафенетата по делови работи. По-отраканите се изпращат в “шверца”. И сега главите на фамилията изпращат по няколко души на работа в чужбина, където ги поемат специално изградени организации - такива има в Швейцария, Германия, Италия, Америка... има също в България, в Гърция, в Албания. Там една част работят легално, но напоследък много се включват в каналите за дрога и оръжие, където се печелят бързи и големи пари”.

Спечелените пари се изпращат на ръководителите на фамилията и те по всеобщо съгласие разпределят финансовия фонд справедливо и в зависимост от нуждите в момента. Всеки член на фиса задължително внася доходите си в общия фамилен фонд независимо къде по света се намира в момента. През последните години във връзка с желанието на фамилията да овладеят възлови дейности в политическия живот в Македония значителна част от семейните фондове се заделят за добро образование на част от децата и младежите: “Без образование не можеш да имаш своя политика” е постоянно повтарян рефрен от албанците в Македония.

Фамилната солидарност, независимо от навлизането в модерността, изисква да бъдат съблюдавани най-важните моменти от Кануна. Преобладаващата част от респондентите отхвърлят съблюдаването на бесата и на кръвното отмъщение. Въпреки това, независимо от общественото си положение, те не могат да дадат друг отговор на въпроса дали биха търсили отмъщение за смъртта на брат, баща, чичо, вуйчо и т.н. освен: “Кръв за кръв, това е задължително. Кръвта не е вода и тя изисква да бъде заплатена единствено с кръв”.

Впрочем точно така е записано и в Кануна на Лека Дукагини в 128 член от книга десета: “Кръвта не се изплаща с глоба”, като в § 916 от този член е казано: “Кръвта е кръв, глобата е глоба” и в § 917 се уточнява: “Кръвта никога не се губи”...

Сред албанците от Македония са се разгърнали само малки фрагменти от политическа култура във времената на Югославия и повечето от тях са били свързани с Косово, с високо ценената автономия на Косово и възможностите младежи да получат висшето си образование и някаква реализация в Прищина, която се изживява като родина майка повече от Албания и “където албанци управляват всичко и изпълняват преобладаващата част от ръководните функции”. Властовата култура на македонските албанци обаче си остава силова и родово-патриархално-йерархична, където властта е преди всичко самообслужващ елемент на други и при това водещи социални връзки.

Процесите на албанска еманципация в независима Македония. Формиране на албанската политическа класа и националните перспективи. След демократизирането на политическия живот в Република Македония за местните албанци се създават условия да формират свои политически структури, чрез които да защитават интересите на общността. В този период особено значение за политическата самоорганизация на албанците придобиват “интегрираните” албанци, особено онези,

които са и сред водачите на своите фирми. Използвайки строгата потестарна йерархия на фамилиите, където волята на водачите не подлежи на коментар и оспорване, тези лидери първи успяват да изградят и регистрират свои партии. Това са Партията на демократичния просперитет и Народно-демократическата партия. Според разказа на респондент: “В началото на демократичния процес по-голямо влияние имаха онези фирми, които бяха със свои представители в администрацията, а това им гарантираше повече информация. На политическата сцена първи излязоха онези “интегрирани албанци”, които държаха властта във фамилиите, които имаха опит и образование”.

Радикално настроените албанци обаче се изказват често резервирано към първостроителите на тяхното политическо общество, като не могат да им простят миналото на “интегрирани”. Определено “интеграция и интегриран” са думи, наговарени с изключително пейоративно съдържание за албанската общност. Радикалите обвиняват старите партийни лидери, че са били свързани с “югослужбите и силовите им структури”: “Партиите им са съмнителни. Ние, младите, не им вярваме много. Тук сред нас има становище, че тях са ги създали сърбите и македонците, за да ни манипулират. Те и сега се наговарят с бившите комунисти. Друго нещо е АНО, ако не беше Ахмети, нямаше никога да стигнем до Охридското споразумение”.

В съответствие с Кануна и законите на честта албанците уважават задължително хората, които имат заслуги към фамилиите и общността като цяло. Поради това независимо от подозренията, критичните реплики и недоволството срещу политическия елит на първопроходците младите албанци не отричат тяхната заслуга на водачи, нито направеното от тях за политическото съзряване на албанската общност и това все още осигурява една сериозна подкрепа за тези партии и техните водачи от страна на фамилиите.

Натрупани са определени напрежения, които могат да се определят и като поколенчески. Старите политически лидери оценяват по следния начин бойците от АНО и новите лидери, които съставиха политическото крило: “Когато през Втората световна война италианците държаха Западна Македония, това беше Велика Албания, и от онези времена е останал изразът “туто албанези - туто капитани...” Днес имаме 300 командири на АНО, но не става дума за професионална или конспиративна армия, а за обикновени деца, които познавам от години и които изведнъж станаха войници”.

След легитимизирането си в политическия живот на Македония новите лидери от политическото крило на разформированата АНО гневно коментират екстремистките искания и провокации на АНА: “Това са 12-15 момчета, които се чудят къде да си изразходят енергията. Но от тях се възползваха службите за сигурност на Сърбия и на Македония. АНА е рожба на Ергон Бериша, който е офицер от армията в Албания и е бил в УДБА - тайните служби на Югославия. Винаги е работил срещу албанските интереси - и в Косово, а сега и тук в Македония. В момента е в Швейцария. АНА е последната надежда на македонците да провалят Охридското споразумение”.

Свършено ясно е като перспектива обаче, че трите албански партии съвсем скоро ще загубят монопола и ще трябва да разделят властовите пространства с по-радикалните формации, възникнали от недрата на нови влиятелни фамилии или с подкрепа от външните албански политически централи.

Разместването на пластовете в албанските политически елити, както и прикритото презрение към бившите “интегрирани” е често коментирана тема с нашите респонденти: “Онези, които при Тито бяха богати и влиятелни, бяха такива, защото държавата им даваше, а те е служеха. Сега, когато трябва сами да се справят, се оказва, че не могат, трудно им е, не са свикнали така. А ние, които сме научени да разчитаме на себе си, на фамилиите и на частния бизнес, сега ни е лесно”.

Подобни са коментарите и на самите “интегрирани албанци”: “Сега сред шиптарите има много забогатели фамилии, главно от щверца. Не че ние се оплакваме, но все пак си изкарваме парите почтено, не се занимаваме с наркотици и други незаконни дейности. На такива не им е мястото в политиката и на ръководни постове. За там трябва да бъдат образовани и честни хора”. А ето и коментарът на респонденти македонци по същата тема: “По титово време имаше богати албанци, но те бяха честни, учени, ходеха по чужбина да работят като нас. Сега има много нови забогатели техни фамилии, но то все е от наркотици, оръжие и трафик на жени. Станаха разбойници и затова виж ги какво правят”.

В Македония политическият живот притежава особена привлекателност, тъй като достъпът в него е свободен почти за всеки - за политици, за дипломати, за военни, за наркобарони, криминално проявени, паравоенни, журналисти, разузнавателни структури. Всеки се чувства фактор, който може

да въздейства върху съдбата на цели етнически общности и на държавите в региона, че дори евентуално и на Великите сили.

Албанският фактор в политическия живот на Македония, независимо от своята хетерогенност, която се дължи на политическа и фамилна фрагментация, на икономически съперничества, демонстрира удивителна целенасоченост и последователност за постигането на две цели: 1. Самостоятелна държава в Косово, с което ще завърши продължилният половин век процес на формиране на национална идентичност на албанското население от бивша Югославия. 2. Чрез комбинация от военни, психологически, икономически и политически действия албанското население в Република Македония да се легитимира като държавнотворен елемент с произтичащите от това права за присъствие в държавните институции и използване на албански език в администрацията, разширяване на местното самоуправление и дори кантонизация на страната. Ако това не бъде постигнато, албанците съвсем недвусмислено са обявили своя алтернативен вариант: формиране на паралелни институции, които да организират отцепването на албанските общини и присъединяването им към Косово. В момента албанската общност в Македония поддържа пълна готовност за реализацията и на двата варианта.

Идеите за присъединяването на албанците от Македония към Косово съвсем не са нови и имат, от албанска гледна точка, обективни основания. Един значителен процент от албанците в Македония са от косовско потекло. След голямото земетресение в Македония (1963) голям брой косовски албанци пристигат там като строители и участват във възстановяването на Скопие и другите градове. Значителна част от тях се заселват в селата, а и в градовете Тетово и Гостивар, а в следващите години изтеглят и семействата си. С обявяването на независимостта на Македония (1992) между Косово и Македония се прокарва държавна граница, която никога не е приета от албанците от едната и от другата страна. След налагането на протекторат в Косово мнозинството от албанците от Македония мечтаят за политическо и икономическо обединение на всички албанци от бивша Югославия в една държава с център Прищина, а според предпочитанията на някои, които са от историческо-романтично естество - с център Призрен.

В стремежа си да ни обясни по-достъпно вътрешната естествена връзка между Тетово и Прищина албански политик подчертава: “Психологическата връзка между Прищина и Тетово е същата като тази между София и Пловдив. Представяте ли си граница между София и Пловдив? Именно поради това албанците не признават границата между Косово и Македония във варианта, подписан от правителствата в Белград и Скопие”.

Албански политически лидер формулира съвсем ясно, че първата крачка в тази посока е направена, когато е поставен албанският проблем в Македония и са ангажирани Великите сили с него: “Войната миналата година имаше чисто политически, а не военни цели. Трябва да гледаме много напред”.

След 11 септември световната конюнктура рязко се промени, като осъди всички методи на терор, включително и тези, които са направени в името на национални или освободителни каузи. Албанските политически фактори с изключителна гъвкавост почти незабавно приложиха тактика на въздържане от въоръжени действия. Някои неща обаче е невъзможно да бъдат върнати под контрол, както коментира албански респондент: “Беше събуден дълбоко заспалият след смъртта на Скендербег воински дух на албанците в Македония, който е втъкан в гените им. Много е трудно, когато дадеш в ръцете на албанеца оръжие, сетне да се опитваш да му го отнемеш или да контролираш неговата употреба. Това е втора природа, която при нас е силна, колкото и първата”.

Трябва да се има предвид, че основните контингенти за попълване на въоръжените отряди на албанците от АНО са набирани от планинските села, разположени над Тетово и Куманово. В тях хората живеят изолирано, при “диви” условия, по свои правила и закони и нямат традицията да живеят заедно с македонците. Веднъж въоръжени и задействани, тези войнствени планинци трудно биха се върнали към мирен живот или живот под контрол. Когато разпитвахме за опожаряването и разграбването на бекташийското текке в Тетово, предварително убедени, че това вандалско дело е извършено от разгневени македонски паравоенни или граждански структури, респондент дервиш ни обясни: “Наши (албанци) го направиха, от околните села, където живеят много диви и необразовани

хора. Не обвинявайте хората от града - никой от тях не е вдигнал ръка върху обителта, не биха го направили”.

И в бъдеще може да се очаква, че тези хора от планинските села могат да бъдат използвани като постоянен резерв за различни екстремистки формации. В една дългосрочна перспектива албанците в Македония очакват от малцинство да се превърнат в мнозинство и тази перспектива определя отсъствието на краен териториален сепаратизъм сред идейните течения на албанските политически елити: “Днес ние сме мнозинство само в западните и северните краища на Македония, но след 20 години цяла Македония ще бъде наша.”

Един от устойчивите и често експлоатирани от албанските и македонските политици модели на държавно устройство е формулата: “Македония - Швейцария на Балканите”. Македонците и албанците обаче влагат различен смисъл в тези представи за бъдещето. За албанците тази формула означава не само икономически просперитет, но преди всичко кантонизация на страната. Едно от големите опасения на политиките е, че населението няма да има търпение да изчака реализацията на този модел, а, притиснати от бедността или от огромната жизнена енергия, която е натрупана в албанската общност, или пък от националните амбиции, ще потърсят по-радикални пътища за развитие. Някои от албанските политици споделят: “Досегашните събития на Балканите, а и в Македония показваха, че мирните средства не са механизъм за бързо постигане на политически цели, единствено насилието се оказва ефикасен механизъм за постигане на целите”. Очакванията на албанците за бързи промени, повече права, самоуправление, проникване в икономиката на всякакви нива са твърде големи. Забавянето на реализацията на техните планове неизбежно би довело до нова радикализация.

Македонците романтично-сентиментално напомнят идеала на ВМРО от началото на XX в., когато македонските дейци са мечтаели да реализират Македония като Швейцария на Балканите, като, разбира се, те са имали далеч по-различни представи за едно инклузивно толерантно общество, което да обедини и всички съплеменници.

ИЗВОДИ

1. Най-важното наблюдение за Македония през пролетта на 2002 г., една година след въоръжения конфликт между албанците и македонските сили за сигурност и осем месеца след подписването на мирното Охридско споразумение е, че: *Македонското общество е напълно разделено и отчуждено по етнически признак. В смесените селища и региони съществува де факто абсолютна и доста строго спазвана сегрегация - навсякъде: в магазините, в дискотеките и ресторантите, в образованието, дори в културните институции.*

Негласно, без да се коментира този факт, съществува имагинерно възстановена “линията Групчин”, където по време на Втората световна война е минавала демаркационната линия, която е разделяла Македония на албанска под италианско управление и на славянска под управлението на България. Онази част, която по време на войната е била албанска, сега отново е със самочувствието на албанска и там психологическата атмосфера е позитивна, хората са весели, кипи живот и всички са изпълнени с надеждата за светла перспектива на своята общност. От другата страна царят напрежение, безперспективност, деморализация и жажда за реванш.

Фактически Македония, без това да е официален и завършен процес, е федерализирана. Федерализацията и сегрегацията са в по-завършен вид в съзнанието и психологията на двете общности и там нещата са трудно поправими.

За едната страна - албанците - Охридското споразумение е пълна победа и повече, отколкото са очаквали, а за другата страна - македонците - това е пълно поражение, капитулация, предателство, скръб.

2. Сред албанската общност съществуват силни противоречия, основани преди всичко върху съперничеството за лидерски позиции. Това съперничество обаче се стреми да придобие формата на политическо противоречие на принципите и в определен момент може да има силни идеологическо-

политически рефлексии върху цялата общност на албанците в Македония: *Съперничат си две концепции, или идеологии, ако могат да бъдат детерминирани така:*

а) светско-националистическата, която пледира за засилване на албанизма чрез модернизация и европеизация на албанците, превръщането им в съвършено равноправни на всички балкански, а защо не и европейски нации, съдържа видими елементи на национално високомерие и чувство за превъзходство над “другите”;

б) екстремистка с религиозни тенденции, която иска все повече и повече възможности за албанците - вписване в конституцията, територии, изместване на македонците, обединение с други албанци, активно участие в икономическите печалби - законни или не, като за целта те биха се опрели на активизиране на крайни форми на исляма за въздействие и мобилизация на албанците. На наш въпрос: “Коя тенденция ще надделее?”, получихме отговор: “Който действа по-бързо”. Втората тенденция изповядва философията, че чрез албански национализъм албанците могат да се превърнат в регионална сила, а чрез исляма могат изведнъж да се впишат в глобалния свят.

3. В македонското общество тегне и комплексът за това, че военните и полицейските сили са се проявили много слабо по време на военните сблъсъци: *Жаждата за военен реваншизъм не трябва да се подценява.*

4. Философията на отчаянието беше формулирана най-кратко от македонски политически анализатор, който каза: *Куче да си, но малък народ да не си!*

Сред голяма част от респондентите съществуват, укрепват и ще се развиват в бъдеще фаталистичните нагласи, а именно, че скоро няма да има Република Македония, и те са затънали в размисъл при кого да се подслонят - част от хората организират своята перспектива в България, други търсят алтернатива в Европа.

5. В Македония са извънредно силни антиамериканските настроения, в по-малка степен антизападноевропейски: *Македонците вярват, че всичко е в ръцете на Великите сили, а не на местните политици и държавници и се опитват да намерят оптимизъм, като се надяват на добри решения в тяхна полза от страна на европейските страни. Европа е тяхното спасение от САЩ и те мечтаят, но не вярват, че ще има изтегляне на САЩ от Балканите.*

Интересно е, че антиамерикански нагласи има сред албанците, включително сред командирите и бойците на АНО, сред политическия елит, сред духовниците и обикновените хора. Те също са уверени, че нещата изцяло зависят от САЩ и Европа, но разочарованието им идва от факта, че САЩ вече не съчувстват на тяхната кауза и на техния албански интерес, а стоят, здраво стъпили на Балканите, заради свои собствени интереси, включително и икономически. Албанците са убедени, че тяхната кауза би била по-добре защитена при смяна на американската администрация.

6. Моралното отчаяние, което характеризира обстановката в Македония и в македонското общество, се засилва от факта, че управляващата в момента партия и нейните лидери са неофициално признатите най-корумпирани политици на Балканите.

MACEDONIA A YEAR AFTER THE ETHNIC CONFLICT. THE DISINTEGRATION OF SOCIAL FABRIC *March 2002*

RESEARCH METHODOLOGY

The team consisted of six members, each with interdisciplinary training and a specific approach to fieldwork and interviewees: a historian and Balkan studies scholar, an ethnologist-anthropologist, a historian anthropologist, an oriental studies linguist, a journalist, and an interpreter - mediator*. The

researchers worked both in a team and individually with persons of different social and age groups and in different localities.

The survey was carried out between 18 and 23 March 2002, with the kind support of the Friedrich Ebert Foundation, as the successive stage of IMIR's three-year long research cycle devoted to the crisis in former Yugoslavia, to the fate and future of Macedonia, Kosovo, Serbia, Albania, and Montenegro in the context of the Albanian national question. The scholars applied the method of anthropological interviews, as well as an adapted and authorized system of questions for semi-standardized sociological interviews and observations. Content-analysis of the daily and weekly press, and of some TV and radio programmes, was made in the course of the expedition. Furthermore, data from some official municipal records were systematized.

The aim of the survey was to take a snapshot of the social and political situation in Macedonia, as well as of the respective psychological state of the two major ethnic communities - the Macedonians and the Albanians.

The team focused their attention on intracommunity relations, political rivalries and conflicts, as well as on the different, sometimes mutually exclusive, visions of Macedonia's future.

As usual, this informal survey probed into the stereotypes and attitudes regarding the involvement and role of the external factors in the unfolding of the conflict, its localization and discontinuation, as well as the part played by the European Union and the United States at present and in the implementation of the Ohrid Agreement.

The investigation was conducted in Tetovo, Gostivar, Skopje, Kumanovo, Veles, and Strumica; interviews with commanding officers from the National Liberation Army (NLA) were taken in a motel in the village of Rechica near Tetovo.

The respondents numbered about 50 persons aged 20-60, both males and females, from different educational backgrounds. Predominating among the social groups were members of the political elite, political scientists and experts, journalists, representatives of the military and policemen. As always, the interviewees were randomly chosen: citizens, countrymen, workers, people engaged in the services and the trade sector, office employees.

Psychological characteristics of the Macedonian and the Albanian communities

In June 1999, immediately after the end of NATO's air-raids, in our regular analysis following a field study in the refugee camps in Macedonia, we pointed out the 'striking discrepancy in the emotional and psychological attitudes of the two major ethnic communities - the Macedonians and the Albanians.' (Zhelyazkova, A. *The Albanian National Problem and the Balkans*, 2001, pp. 60-63). In 2002, in consequence of the ethnic conflict that had made the worst expectations of the Macedonians come true, the psychological and emotional distances between the two communities acquired dramatic dimensions.

Macedonians as victims. The great majority of the Macedonians live in a catastrophic state of mind and keep on building up fear, suspicion, and hatred. They feel doomed and futureless as individuals, as a family, as a nation and a state. On this soil, new myths are burgeoning about the extraordinary cruelty of the Albanians, along with the demographically horrifying myth about the Albanians' directed and unprecedented birth-rate.

As might be expected, these rumours are most common in the ethnically pure regions that are far from Albanian-populated areas, often in places where people not only have not lived together with Albanians, but have not even met any Albanian. A young female respondent from Strumica reported that when coming home from Western Macedonia on furlough, local women's husbands, serving in the 'Lions' supplementary police forces, told shocking stories about victimized Macedonians that had been maltreated in the most brutal way. Seeing the incredulity in our eyes as regards these frightening accounts, she tried to persuade us that the television had shown more than once footage of this kind.

In one of Macedonia's southeastern towns our research team visited all possible souvenir shops and bookshops, looking for a flag of the Republic of Macedonia. We found no flag anywhere, but the tour gave us an opportunity to have quite interesting discussions with the people in the shops, the mood varying

from utter despair with the bleak future looming before their state to bitter self-irony: 'What do you need a Macedonian flag for, Bulgarian brothers, just wait a bit and see - there'll be no such flag at all, because there'll be no state of Macedonia either.' Or 'It would be smarter of you to get a Shkiperian flag', or 'We are looking for a Bulgarian flag while you are going about searching for a Macedonian one...' In the long run, having put much effort and perseverance in visiting almost every place in town and finding ourselves in a small and neatly looking bookshop, we complained to the shopkeeper that all our efforts to get a flag had been in vain. Confused by the lack of patriotism in her native town, the shopkeeper went behind the counter and took out a faultlessly laid out copy of the 'Map of Macedonia' printed along the line of a programme of the Macedonian *narodniks*, populists, drawn by Pavle Chupovski in 1913. It was a map well-representative of the ideas of Greater Macedonia.

The supplementary police forces known as the 'Lions' are an emanation of the deep depression of Macedonian society. They are volunteers, men between 30 and 50 years old, dressed in camouflage fatigues, armed with automatic Kalashnikovs and also equipped with unidentified amounts of ammunitions and all kinds of small arms. The Macedonian government has found resources to pay each of these soldiers a monthly salary of 500 Euro thus achieving a multiple effect. On the one hand, it eases the tension caused by the nation's high, nearly 45 per cent, unemployment; on the other hand, it has at its disposal militant armed troops that are ready to violate the law, when necessary. According to an interviewed military observer, 'they number about 1600 men, their units formed on a municipal basis - in Kumanovo, Gostivar, Kicevo, Tetovo...' We asked our interlocutor, expert on military matters: 'Is it true that Bulgaria has supplied the Macedonian army with faulty ammunitions, for the Macedonians keep blaming us in our conversations?' It was with interest that we listened to our respondent making a commentary on the situation from a military point of view: 'It's a very weak army - in order to kill 50 terrorists they had to fire tons of charges - they must have needed a ton of ammunitions to kill a single Albanian warrior. The Albanians have shown them what the art of war is... their pride, it has been smitten by the 'Tigers', they captured five or six armoured vehicles, two or three tanks. So don't you listen to all this nonsense about their weapons being faulty'.

Outwardly, the 'Lions' are like any members of a typical demoralized, defeated army. Slovenly, unshaved, smelling of alcohol. Each detachment has a force of 10 men who, in the course of 12 hours a day, keep guard on strategic roads and sites, in the towns and villages with ethnically mixed population.

In Strumica, we rode in a taxi where the overwrought driver, after reacting with threats to all our questions about the Albanians, changed the subject switching over to politics. Our question about 'which party is going to win the elections this autumn' received the following answer: 'Don't ever doubt it would be Ljupco's VMRO-DPMNE - the patriots.' There was scepticism on the part of the passengers: 'This party has been discredited too much, the premier himself too, because of corruption, because of the concessions made in the Ohrid Agreement?' The reply: 'It doesn't matter. The Macedonians know who the true patriots are in this country. 'The 'Lions' will intervene and everybody will know what ballot they have to cast in the ballot-box' our interlocutor summed up threateningly

The intention of the 'Lions' to assist by force in the coming elections was confirmed by themselves, too. Our respondents from among the 'Lions' invited us to their table, where they were drinking right before mounting guard during which they would go on drinking, because each one of the troop invariably carried along with him a 250ml plastic bottle full of his homemade brandy to be tasted by the rest of the company... And on the other day - after coming off duty - it would be beer... So they went on day after day, month after month, without ever becoming absolutely sober. They were brimming over with aggression, brandishing their charged automatic rifles with the safety-catch on and making fierce threats 'to teach the Albanians a lesson'. Their favourite subjects of discourse were the 'white slaves, Bulgarian women including, who prostitute themselves with the Albanians, because these guys are rich', their own sexual achievements and reveries, and, of course, the heroic accounts about how they had fought against the Albanians last spring and during the summer.

We became friends with one of them in particular and realized that under the hypertrophied forms of machismo, behind the endless cursing, there was a desperately frightened man who was not sure at all whether he was able to protect his family, his elder sister, or his native place. Wishing to explain the complicated situation in Macedonia and in his native town of Kumanovo more clearly, he made a parallel:

'There are only four churches in the town and many Albanians. They're like the Turks for the Bulgarians.' A research team member protested: 'We get along with our Turks in Bulgaria quite well'. The interviewee became thoughtful and noted: 'That's true, when I was in Germany, I got acquainted with Turks from your country. When you ask him, he says: I'm a Bulgarian Turk. Bulgarian! Damn it! And our fellows: Albanian! They won't accept anything else.' He was so deeply hurt by everything that was happening in Macedonia that he preferred to turn the conversation back to the battles of last summer - he had fought at Vaksintzi.

The gloomiest and most embittered police patrols were those in Tetovo. When we tried to engage them in conversation, they drove us away with a threatening look, having meanwhile realized where we were going - to the Bektashi tekke. It was the site of last year's skirmishes - at one moment it was NLA's headquarters, at another a coordinating centre of the Macedonian army and police. Although for a long time the tekke had been occupied only by its sheikh and his close dervishes, the myths spread the word that it was still the home of terrorists

We asked a minister (an ethnic Macedonian): 'The 'Lions' are dangerous with their demoralization, drunkenness and also because they are armed. They are a threat to peace. Are you going to disband them as the international community demands?' His reply: 'Macedonia is not going to cut anything. The Macedonian security forces, the 'Lions', have not been formed for theatrical performances, but in a time when Macedonia needed help and her own force. They helped us defend Macedonia's sovereignty.' A question to a Deputy Minister (an ethnic Albanian): 'We talked to the paid policemen of the reserve and they were threatening: 'wait and see, in May or June we begin the revenge!' You in the government, cannot rely on chance that these weapons wouldn't fire off?' His reply: 'We have created individual armed units, intended to serve the state, and it turns out that in some way they are a threat to all citizens. Every day there are reports about incidents of aggression, of Macedonians killed and of Albanians maltreated. People are scared, not daring work in the fields, and it's spring now. We are further away from war than last year, but we are not far enough yet in order to avoid the risk of a new war.'

In Kumanovo there are 750 displaced persons - Macedonian and Serb Orthodox Christians, who live in three local hotels. Residents in the 'Crystal' Hotel are 162 people; almost all the Serbs from the village of Matejce are in this hotel. They deserted their houses on 3 May 2001 and have no place to go back to, because their homes had been destroyed. They are given free meals in the hotel, but no financial aid. A young female respondent said: 'There's no hope for us, this is a sold out state. The police tell us they're not able to give us protection. The government doesn't care about us.' An elderly woman broke in: 'Bulgarians are our kin, it's they we must rely on...' A young male respondent interrupted her: 'Bulgarians want half of Macedonia...' The old woman started telling us how back in 1941 she went to school and studied Bulgarian for two years: 'It'd be better if Bulgarians take us, not Albanians...' Another respondent told his story: 'We used to live quite well with the Albanians, we respected each other. When all that happened in Kosovo, my neighbour Farush, the shopkeeper, told me that should something happen here in Macedonia you'll be on your side, and me - on mine.'

The argument among the Serb refugees about who could help was renewed: 'US supports the Albanians, there's colossal pressure on the government by Washington. Yet, it's the Bulgarians who know how to fix the Albanians, so that they, the *Shkiptari*, go home to Albania within twenty four hours...' A young Serb cut in: 'Macedonia must get help from Serbia, not from Bulgaria'. Angry respondents interrupted him: 'You're all too young to give advice. The only thing the *Shkiptari* know of is Bulgarian thrashing...' The women keep pictures of their homes, and of the Orthodox church-house in the village on the walls of which you can see KLA graffiti. Their own houses were destroyed on 21 September, at present there are only ethnically mixed patrols there, but the people commented: 'Puppets on a string, dummies. They'd walk only the main street, but dare not set foot in any of the other quarters. It's all over with us there. They've destroyed the gravestones too - only ten are left now, and there were 2000 tombstones of our ancestors'. The women began lamenting the devastation of the tombstones, for they are symbols - the Orthodox faith has been erased from the village. A refugee respondent, who had been to that village together with OSCE representative said: 'Twelve-fifteen year-old *Shkiptari*, just kids, would shout at me: go along, you have no business here any more, get out! And the church - it's charred by the fire, nothing is left inside!'

Having given up all hope of returning to their homes, the displaced people discussed with unconcealed resentment the corruption in the government and the involvement of the Prime Minister and his family in some illegal transactions.

Segregation. The separation and the silent confrontation of the two communities can most clearly be felt in the capital city of Skopje. Situated on the left bank of the Vardar River are the Albanian neighbourhoods, and on the right - the Macedonian ones. On one side of the bridge the language primarily spoken is Macedonian, on the other - Albanian. It strikes us that here, much more often than in Tetovo, the Albanian women are dressed in strict conformity with the Muslim tradition - long grey gowns and headscarves. We asked one of the Albanian politicians: 'This contradicts logic, how come, women in the capital city dressed in a much more conservative way than in the provincial town of Tetovo, or in Gostivar, where we can see some women wearing fashionable clothes'? Answer: 'In the western part of Macedonia the battle fought for dominance is over. We Albanians have won and this is obvious to everybody. Now the struggle is being waged for cultural and political domination in Skopje; this requires demonstrativeness, and so women become part of it in their own way by wearing the traditional dress.'

In the evening Skopje looks like a dead city - people on the central streets are few, the old marketplace is deserted. Empty are the restaurants and cafüs. Both ethnic Albanians and Macedonians are at their homes, because they are fearful. All the people in the capital city are frustrated because they feel their problems have not been definitively resolved. Something is imminent, but it is all beyond the citizen's control. It deprives the city's population of the possibility to think about their future. The Macedonians feel they have been losing their statehood, have been vanquished, and the document signed in Ohrid is betraying their national interests. An interviewed ethnic Albanian politician summed it up: 'Common among the Macedonians is the attitude of engaging in another battle so that they could come off victorious. Still, I'm optimistic, because I can compare the levels of intracommunity and intercommunity hatred in the territory of former Yugoslavia and I know for certain that in Macedonia it is much less stronger and that these sentiments are only temporary'.

A Macedonian political scientist told us: 'If we want to be objective, it's not only the Macedonians who are seething with angry frustration because they were not allowed to 'fix' the Albanians. The more radically-minded Albanians have also been challenged, because they believe they've missed a good chance for Macedonia to be declared a binational state'.

Our team, however, did not notice any elements of frustration among the ethnic Albanians. On the contrary, witnessed among them were all the characteristics of a national upsurge - enthusiasm and exalted expectations of the future. Unlike Skopje, where life is muted and hushed, because both sides feel the city to be the major scene, the centre of political, ideological and cultural rivalries, the place where you can find representatives of the international community, ambassadors, mediators and, in general, all those who make the decisions and predetermine the future, the provincial towns and villages with prevailingly Albanian population, are seething with life. All day long and well into the night, quite untypical of the provincial way of life, the urban areas are busy, the restaurants and cafüs are full of visitors, joyful and noisy groups of young people stroll the main street and crowd the discotheques.

We interviewed two ethnic Albanians from Gostivar who attended customers in a fashionable downtown cafü, which worked as a discotheque at night. Our observations found confirmation in what they said: in Macedonia there is segregation everywhere in the infrastructure related to people's everyday life, although the term itself is mentioned on no occasion and by no one. Question: 'Are the discotheques in the town crowded in the evening and what is their number?' Answer: 'There are two discotheques in town - ours, and the Macedonian one. But theirs has not been working lately, they've closed the place. They [the Macedonians] are in no mood to have fun, and their parents won't let them go out.' Question: 'Don't you get together in the discotheques? Now that their place is closed, don't the Macedonian youths come to your discotheque?' Answer: 'We used to visit their discotheque from time to time, but they never came to ours. Nor do they come now. We don't visit theirs either'.

As an effect of this emotional revivalist spirit, most clearly felt in Tetovo, we noticed a striking change in this city - opened were as many as 5 bookshops. We were thrilled, because in 1999 we were surprised to

establish that no single bookshop functioned in this urban area. So, we rushed to follow on the track of this innovation.

The bookshop in the downtown square of Tetovo was jammed with literature in almost no other language but Albanian, the most common publications being specialized theological texts devoted to Islam, interpretations of Koranic texts, epistles of shari'ah dogmas, etc. Amidst these rather specific writings we caught sight of the *Kanun of Leka Dukagjin* in a Macedonian translation. It was a 1994 edition, but we saw it in a bookshop for the first time. Our interest in this publication impressed the shop assistants, two young men, and, with proud satisfaction, they wrapped up two copies saying the books were a gift from the establishment presented on account of the interest shown in this particular piece of reading. On complaining that we had been looking for fiction and poetry by Albanian authors in Macedonian translations in vain, they directed us to the other two bookshops.

We found a street where side by side were two bookshops - one Albanian, under the name of 'Rilindja' (Revival!), and the other one, Macedonian - named 'Culture'. We went into the Macedonian bookshop and asked: 'Have you got works by Albanian authors, fiction or poetry, in Macedonian?' The shop-assistants' polite-looking faces stiffened and the lady replied sternly: 'There are no Albanian authors here, we have only Macedonian, Serbian, and European literature'. We loudly voiced our disappointment and complained that we could find nowhere what we had been looking for. The shop-assistants added grimly: 'Then why didn't you go to the bookshop next door, it's Albanian'. The literature available in the adjacent bookshop was scarce and all of it was in Albanian, so we could find nothing suitable. We did find out one thing - the segregation was all too obvious and demonstrative. Later on, a member of the team went back to the Macedonian bookshop and conducted lengthy interviews with the people in the bookshop: They worked for as much as 20 Euro a month and felt wronged and bitter about their own lives and misery, and about Macedonia's misfortune. A respondent shared his opinion with the interviewer in a dramatic tone: 'Macedonia is honey and blood'.

Confessions of two Macedonian respondents from Tetovo: 'The taxi cabs are their property, the slick cars and the jeeps are their property, in this shopping street only this bookshop is owned by Macedonians, everything else is owned by Albanians! Just look at them, they've stuck up flags as high as two metres; if it's schools - they've got them, they're taught in Albanian, they have their universities, and their own local government, too. All the world rushed to defend them, to weep for them. And what about the devastated Macedonian villages, what about the killed? And now, the Albanians who were involved in the war last year, have been given amnesty, they are given back their previous jobs and they'll be paid for the time when they had been in the woods, not at their workplaces. And we are obliged to welcome them. I suppose we have to thank them as well. We are a minority in our own state. There are no jobs, there's no money. The only way out is to get in the *shverts*, but the Albanians have taken hold of the *shverts* too - all of them are in it. They have many children, their religion is like that, and their policy too. In my village, the Albanians have become twice as many. My peers married at 17, at 34 they became grandparents. You can make the reckoning yourself - for a hundred years they have produced six generations, we only three. Make your own reckoning!' Question: 'You have been living side by side for centuries, what is it that divides you so deeply?' The confession continued: 'Yes, we live together, but I know that he's wishing me ill. And me? I'm wishing him the same! But they use to help one another, and we don't do that. In the devastated villages... well, we are on the watch for anyone that might emerge from the situation. We envy one another.'

Segregation is witnessed at the university in Tetovo as well. The former illegal Albanian university is now lawful, but it keeps recruiting students from among the Albanians alone. The chancellor is a radical, quite alien to any academic standards, and, in the opinion of both Macedonian and Albanian respondents, 'the level of education is like that in an elementary village school, even worse'. The Albanians in Tetovo take pride in the Southeastern European University, which was founded through the mediation of Van der Stuij and is financed by the EU. The teaching languages in it are Albanian, Macedonian and English. Young interviewees showed us around the campus situated at the city's end and looking more like a youth summer camp with its prefabricated little houses painted in light colours. We were told the sheds had been built for several weeks only under the supervision of the international forces and with their help too, with

the idea that when the apple of discord - the Albanians' education - is eliminated - peace will maybe set in. For the present, it is just another segregation site and nothing more.

Most obvious in everyday life is the segregation in restaurants, cafüs, pastry shops and stores - i.e. all places of people's everyday contacts and dealings. Especially sad is what you see among children and young people, because the elders, who have permission by their parents to go out with their friends and visit such places, would definitely do that on an ethnic principle and visit the same cafüs that are frequented by their parents.

The Albanians between Islamism and Albanianism. We asked one of the ethnic Albanian senior political leaders: 'It seems there is a tangible re-clericalization of the Albanians and the Macedonians after the conflict? In the bookshop we saw plenty of theological literature on Islam. How will this tendency develop in the future? Answer: 'This is rather an internal Albanian problem. Should Albanianism prevail, our prospective development will follow the example of Albania and Kosovo. You can't see women in traditional dress in Kosovo, much less in Albania, because the Albanians' self-assurance is really strong. In Macedonia the Albanian spirit is frail, because all Macedonian energy has been used to smother this spirit. As a result, there is a tendency among the Albanians to reformulate the intracommunity integration and mobilize through the Islamization of the Albanians.'

The interviewers broadened the theme: 'Doesn't this trend scare you, especially after September 11? Weren't you one of the ideologists of the Albanian modernization and Europeanization'? The respondent agreed making the following comment: 'Of course, I'm scared, because we are moving on the razor's blade at a time when this conflict may well reappear with a new, religious, dimension. We have abundant Muslim literature available, because our money comes from the Islamic world - we have no funds to translate or publish secular books, and the Islamic countries finance lavishly only theological writings'. Question: 'Have you any platform, any ideas how to avoid the risk of infiltration of fundamentalism'? Answer: 'My philosophy is that we should rapidly advance to a thorough Albanianization, which is an instrument of Europeanization. The paradox with us is that with the help of Albanianism we have become a regional power, and through Islamization we have been globalized and can be drawn into the sphere of global problems'.

The conversation grew more and more important, for we could clearly feel there was a conceptual dispute among the Albanian ñlites regarding the choice of their future way of development, now we were listening to one of the prospects open before the Albanians in the Balkan region. We went on asking absolutely blunt questions: 'What do you mean by Albanianization - is it the completion of the process of formation of national consciousness'? Our respondent, who beside being a politician was also a philosopher, elaborated on the subject quite earnestly, for he was obviously seeking to elucidate the conception even to himself: 'I'm speaking frankly about the fact that Albanianism will develop and we'll be compatible not only with the Balkan nations, but also with the European context. What we need most is to be in harmony with ourselves - with the Albanians from Albania and from the other Albanian territories, no matter whether they are Orthodox Christians, Catholics or Muslims. Don't be superior - we have a stronger national feeling than the Macedonians, than the Serbs, than the Bulgarians. The problem we have to solve is not one of strength of national identity, but rather of the Albanians' 'being what': what Albanians we are, what we want to be. We want to create a European aspect of Albanianness'.

We could discern our interlocutor's emotions, we recognized almost the same words said by Sami Frasheri in 1899 in his book 'Albania - what it was, what it is, and what it will become', urging the Albanians to seek independence within the broadest possible ethnic boundaries and most of all go after modernization as the only way to achieve their national aspirations. As to the obstacles in this striving, they were articulated in 1900 by his relative, M. Frasheri: 'In order for a nation to say it is alive, it should be united, it should have its own language, be civilized, because staying primitive, uncivilized and illiterate as it is, it will not last long. In order to live, we should become civilized.' (M. Frasheri...)

We tried not to miss the moment: 'But what does a European aspect of Albanianness and of Albanians mean - their modernization, a lower birthrate, tearing away from the traditional patriarchal tradition and the clan system? Will the system of intra-clan assistance survive'? Answer: 'We are quite clear that where Albanian institutions are lacking, religion comes instead, and family support too. In Albania, they had

their own institutions and Albanians are more secular there than the rest of the Albanians. Albanians were organized in clans, just like the English, the Scots and other peoples in the past, but when a state is formed the clans fall apart. There aren't clans in Albania, there are citizens. If we come to feel Macedonia as our own state, where we have security and good career prospects, the large families will break up. If the government demonstrates a negative attitude to the Albanians, it will be paid back in disloyalty, and the family structures will allow the display of disloyalty to the state and the official institutions'. Question: 'Where is the best preserved clan system of the Albanians to be found?' Answer: 'In the period of considerable autonomy the clan system in Kosovo disintegrated. If it were present and functioning the mobilization against Milosevic and the Serbs would have been faster. When it became necessary, the clan system began regenerating, but that took some time. The family was the last bastion that did not surrender to the Serb repression. In the 1990s the resistance against the Serbs in Kosovo was put up by the families. During the Ottoman Empire we had clans and that ensured pretty good resources for uprisings and resistance. In Macedonia under the Ottoman Empire, there were no clans, while in Kosovo they did exist.'

This conclusion is more or less true, since during the Ottoman period the Albanians settled in Macedonia gradually, in the course of several centuries, often by way of separate nuclear families or individuals fleeing from vendetta. For the sake of the male offspring's security and survival, they broke their ties with the larger *fis* in Albania or sought to get assimilated by means of marriages into another large family. In the tribal memory of a great number of Albanian families from the Bitola-Prespa Plain still living are precisely this type of stories about the reasons why they had migrated from Northern Albania to Macedonia (A.Zh.). Many centuries have past since then and, at different points and by force of various factors, the clan structure in Macedonia has revived too.

Political orientations, strategies and rivalries

The events of the spring and summer of 2001 have left a deep imprint in the minds of all people in the Republic of Macedonia.

For the Albanians the war not only introduced the resolution of the Albanian national problem in Macedonia as part of the all-Albanian national question and made it the topic of the day, it was also a matter of *besa* (vow of honour) fulfilled, an ancestral duty done. An NLA commander told us: 'Everybody asks us if we're going to launch an offensive this spring. We don't really need it, because we have obtained what we wanted. Even if the Ohrid Agreement is not implemented a 100 percent, should only 80 percent of it be realized, we'll be content all right. It's not in our interest any more to speak the language of war in Macedonia. In terms of history and memory we have also achieved what's most important - the history books will have it written about us: 'arms in hand they fought for freedom, independence and glory', so we've done our duty to posterity.'

For the Macedonians the war crushed the prospects for a normal post-communist development of the young state. They feel defeated, deprived, and hopeless in every respect.

From a military point of view, the armed offensive conducted in the spring and summer of 2001 was of a limited nature. Some 1 200 combatants participated in the NLA military detachments, organized in 4 operative battalions and one military police battalion. Not in public, it is known that there were another 800-1000 men from the KLA troops in Kosovo, which had refused to demilitarize. According to data from the NLA operational command staff, as many as 64 Albanians were killed in battle and 4 were missing, while the losses of the Macedonian army and police were 70 killed, about 400 wounded and 12 missing. Fifty of the Albanians casualties were NLA militants, and the rest of them - civilians.

According to Commandante V., the Albanian fighters did not seek to conquer territories, but to just show by force that they wanted a higher status for their community, to give the politicians the chance to lay higher claims and it is this particular manner of waging war - non-conquest seeking - that accounts for the limited losses and war damage.

During the hostilities approximately 100 000 persons had to abandon their permanent residence and become refugees. Today some 10 000 people, primarily ethnic Macedonians, still fear to return to their homes. Some of them would sell their houses in Tetovo and Gostivar and purchase homes in Skopje, Kavadarzi, Negotino, Gevgelia, Strumica.

Out of the control of the Macedonian police forces now are 19 villages in the Kumanovo municipality and 19 villages in the municipality of Tetovo and they function as independent Albanian communities. This makes the lives of Macedonians a nightmare - they cannot go back to their homes in the tumultuous areas controlled by the Albanians.

The Macedonians think the crisis has been provoked from outside - by the Great Powers and by the Albanians in Kosovo. They blame the Macedonian government for not having reacted adequately and resolutely from the beginning and for having allowed the conflict to grow more violent: 'As long as the state demonstrated force, the Albanians were quiet.' The Association for the Protection of the Internally Displaced Persons and the World Macedonian Congress advance various initiatives for paving the way for the return and permanent settlement of the Macedonian population in the crisis regions. In addition to ensuring police protection, the patriots also suggest a number of benefits for the victims: exempting the Macedonians from paying taxes and electricity bills, governmental support for their children - kindergartens, schools, etc., as well as many other stimulating measures to prevent the emergence of new ethnically pure, Macedonian-free, communities in Macedonia.

The Ohrid Agreement. In Macedonia there are different and even entirely opposite opinions of the Ohrid Agreement. For the ethnic Albanians this agreement is historic: 'In Ohrid the way was paved for the settlement of the Albanian issue, which had been delayed for ten years. Had it not been for it, there would have been real danger of developments like those in Kosovo - the creation of parallel Albanian structures with all ensuing risks.' Many of the respondents are looking forward to the amnesty and praise the fact that 'the agreement makes it possible for the ethnic Albanians, including former rebels and NLA militants to further integrate into the country's political life.'

Giving it a philosophical interpretation, an ethnic Albanian leader sees the agreement in the following way: 'A historic agreement is not only a legal act in which the two peoples would write down their claims and then come to peace. In a historical accord there is a psychological note implying that the peoples will mature and no longer be hostile to each other, which is disastrous. If we do not ripen psychologically, if we do not get rid of hatred, neither the Ohrid Agreement, nor any other legal document of this kind will be good enough for us to live together. It's most important to try to prevent in good time all manifestations of xenophobic mentality. If we fail to overcome xenophobia, the problems will become ever more complicated in spite of the Ohrid Agreement.'

We shared our observations that many of the ethnic Albanian villages would not accept ethnically mixed police patrols insisting that they should be homogeneous, i.e. Albanian. We also expressed our opinion that on the other side of the old demarcation line (which in the years of World War II used to divide Macedonia into western, Albanian-populated, part under Italian authority and eastern, Slav-populated, part under Bulgarian control) the ethnic Albanians lived (more and more) as in a de facto federated state, even though euphemistically termed self-government.

The ethnic Albanian politician offered his own interpretation: 'We had war in Macedonia, because a people (the Albanian one) showed disloyalty to the state. This disloyalty was also demonstrated towards the Albanian political factors that had remained in the government structures and towards the Albanian population. The Macedonian political bloc has public institutions for enforcing its political will. The Albanian political bloc cannot implement its political will through the Macedonian state's institutions, because we have been in a period of disloyalty to these institutions. There are two options now - the first one is to build up our own institutions, but they will be parallel ones and, therefore, destructive to society at large, and the second possibility is to enhance the confidence in the Albanian political factor as part of the whole.'

On the other hand, the comment of a high party functionary, a Macedonian, who explained to us that all the logistics during last year's clashes came from Kosovo and the KLA, was categorical: 'By all acts they seek to blackmail the Macedonian government, but we won't allow the federalization of the country.'

Our question to the ethnic Albanian political leader: 'You created the Consulting Coordinating Body of the Albanians by means of which you obviously aim at the homogenization of Albanians before the elections, and later too?' Response: 'We created the Coordinating Body of the Albanian political elite wishing to increase public confidence in us. By it we mean to eliminate in elections all representatives who

have no legitimacy with the Albanian community. At the same time, with that Body we are going to remedy the deficiency in the public institutions, on account of which we failed to impose our political will. The Coordinating Body represents all strata of Albanian society, comprising two members from each of the three Albanian political parties represented in Parliament, and three members from NLA's political wing, 9 members in all.'

Opposed to the Ohrid Agreement is the new militarized or paramilitary formation ANA (Albanian National Army). In the opinion of the major Albanian political leaders, ANA is the creation of the Serbian and Macedonian secret services, which aim at revising the Ohrid accords. They wish to provoke new armed conflicts seeking to take revenge and restore the status quo. We asked almost all of our interviewees the question about the number of fighters in the new paramilitary force, and the figures we got in response were different, varying from 10-12 up to 70 men. A KLA commandant, a regular army officer who was hiding in one of the villages near Tetovo pending the amnesty, said: 'The last thing the Macedonians can do in order to stop the implementation of the Ohrid agreements is to try to stage a new conflict and put the blame on the Albanians. For us a new escalation of the tension is absolutely unacceptable, because we have a lot of work to do and we need peace for that: we have to train 4 000 policemen, 3 500 soldiers, provide 18 000 persons with the necessary qualifications required to serve in the public administration. We need time in order to prepare the Albanians for all this.'

The Macedonian respondents, political analysts included, expressed the following opinion: 'ANA is a fundamentalist organization, not in a religious sense, but in the sense that it goes back to the original aims of the KLA and the NLA. What ANA is claiming now, was claimed a year ago by ANO and it is obviously only a link in a Pan-Albanian organization which is striving to create Greater Albania.'

The Macedonians' views of the agreement are also divergent. There is a minor group, members of the political elite and some modern Western-oriented political scientists, who have their own positive conception of what happened in the spring and summer of last year, as well as of the Ohrid Agreement itself. There is also the great majority of Macedonia's political and intellectual elite, members of broad social strata, who reject this agreement, describing it as a disgraceful capitulation signed under pressure exerted by the Great Powers. The majority of the respondents stated with bitterness and fear: 'They did not seek a lasting solution of the crisis, but rather its delay in time, and everything that's going to happen from now on will no doubt be harmful to the state and to us - Macedonians.'

A Western-oriented political scientist presented his theory to us: 'One and the same thing invariably happened in Macedonia from 1991 to 1998 - we watched Džaferi and Thaqi on the stage. Ali Ahmeti's fight was against them, not against Macedonia. Until the Tetovo incident, the Albanians were peaceful, although Pristina had always been Jerusalem for them. I don't think there was any radicalization of the Albanians, it was rather the weakness of the state system and the institutions. In a sense, it was an Albanian-Albanian argument, and in a broader sense - a Serbian-Albanian argument, but it was very cleverly transposed as an Albanian-Macedonian one. In fact, the Albanians didn't want anything more than what they'd wanted during the previous 10 years.'

Question: 'Yet, in what way do you see the prospects of these interethnic relations, the future of Macedonia?' Answer: 'If the incidents recur, Macedonia will fall apart and will be divided between Serbia-Montenegro and Kosovo. No territories are going to be annexed to Bulgaria, because Greece will go mad. And you don't really need either Albanians or Macedonians. We are de facto hostages of the Serbian-Albanian relations. The Albanians keep open every option, all to their advantage, because they know that without Belgrade's consent there'll be no independent Kosovo. The international community is waiting to see what price Belgrade will ask, in order to abandon Kosovo. But we are clear about it - the price is Macedonia. Both sides will ask territories for compensation, and the only territory available is Macedonia. To make things worse, not only are we hostages of the Serbian-Albanian relations, but also economically we're in the hands of the Greeks -under the guise of privatization and investments, they are buying out everything fit and working for a mere song. They are not investing anything, of course - they buy, dismantle and export - nothing's working in this country anymore. Besides, if we presume that Bulgaria has some deeply concealed and suppressed interests in us, I can conclude: Better be a dog, rather than a small people!'

We inquired about the role of the international community, because we had collected a lot of anti-Western and especially anti-American interviews: 'Does the Macedonian state really feel under overt Western dictate? Some of your colleagues, political scientists, as well as other respondents from various walks of life, are already asserting too fatalistically that everything is beyond the decisions to be made by the national leaders and politicians. We are told that it is Pardew, Robertson and Solana who make the decisions in Macedonia?' Answer: 'In Macedonia NATO has not engaged with only one of the sides, as was in Kosovo. Although there've certainly been elements of bias in favour of the Albanians. In fact, however, this time the West has helped us, because the Macedonian society persisted in its unwillingness to make amendments to the constitution and recognize the Albanians as equal in rights. But what would happen to us 20 years from now, when we become a minority in this country? Population projections are merciless in this respect. That's why the international community provoked a minor conflict with limited casualties and damage, in order to impose the new model of a multiethnic state and thus guarantee a future, in a long term perspective, for the Macedonians too.'

The ordinary people in Macedonia, i.e. the predominant number of Macedonia's citizens do not accept the Ohrid Agreement and are eager for revenge. These sentiments are stronger in the central and eastern parts of Macedonia, where the Albanian population is less numerous and could therefore easily become the target of extremist acts of reprisal. Most of the respondents from these areas would answer to the questions related to the Albanians unwillingly, full of negative stereotypes and hostility: 'We have few of them here and they live in more secluded villages, they are quiet and dare not rear their heads, because they're in for trouble... It's our land here...'

In Tetovo and Gostivar, where the Macedonians are in the minority and live in a quite densely populated Albanian environment, vengeful attitudes are weaker and formulated much more delicately at that. In the ethnically mixed areas, the century-old experience of co-existence has established certain rules and a complexly built system of daily-life tolerance towards the 'other', one implying greater restraint in terms of extremes. Skopje, which, as we mentioned above, is the official arena of confrontation, is full of graffiti with extremist appeals. Much less frequent are the graffiti with anti-Macedonian content, but what you can see in Tetovo is: 'Be dead and gone, Macedonians!'

THE STATE OF THE POLITICAL SYSTEM AND SOCIAL STRUCTURE. CAUSES OF THE AGONY OF THE MULTIETHNIC STATE

Retrospection. Before the Republic of Macedonia had seceded from the Yugoslavian Federation, the ethnic Albanians lived in the republic as a marginalized political entity. On the one hand, they were isolated from participation in the governmental structures at all levels by the ethnic majority and the Serb bureaucracy, on the other hand, they themselves maintained their isolation, as explained by the respondents, because 'our fathers and grandfathers were not concerned with politics, with rights and freedoms', or 'the dictatorship did not care much about us, we were no account people for them'.

The absolute lack of political culture among the ethnic Albanians in Macedonia, and their non-involvement in any fragment of the political structure whatsoever, were confirmed by the ethnic Macedonian respondents as well: 'Before the separation of Macedonia and Serbia the *Shkiptari* were peaceful and didn't engage in politics. They attended to their own private businesses, to their families and their relatives abroad.'

Obviously, the ethnic Albanian minority in Macedonia perceived the political system in Yugoslavia and Yugoslavian Macedonia in particular as 'alien, Serbo-Macedonian' and as 'having nothing to do with us *Shkiptari*'. This deliberate alienation of the Macedonian Albanians from the political processes before 1990 was certainly motivated by their limited access to civil service offices in the public administration, where at that time all persons holding such positions enjoyed authority and power. The ethnic Albanians had also a limited access to serving in the police force, as commanding officers in the Yugoslav army, or to jobs in the state-owned hospitals, and the media.

Based on the 1982 statistical data that we obtained from some of the municipal authorities, it is possible to see in retrospect how the members of the Macedonian community were given preference in administrative and other prestigious municipal positions. For example, out of a total of 13 754 employed in the municipal administration in Tetovo, only 642 persons were ethnic Albanians. At that time, the population in Tetovo and the near-by villages comprised by the Tetovo municipality was ethnically composed of over 60 per cent Albanians. Again in 1982 in the Gostivar municipality, where 50 per cent of the population were ethnic Albanians, only 208 members of the Albanian community were employed in the municipal administration, bearing in mind that the number of those engaged in municipal administration was 2 146, of whom 1 722 Macedonians and 214 persons of other nationalities. In the Debar municipality, with a population of over 50 per cent ethnic Albanians, only 103 were appointed to jobs in the municipal administration, alongside with 407 Macedonians and 95 individuals of other nationality.

Under these circumstances, the life strategy alternatives open to the Albanian community assumed quite adequate forms: the Albanians turned to private business, trafficking, *shverts* included, private farming and cattle breeding, and employment abroad. Based on respondents' accounts, it became clear that the family elders were those who allocated the main functions and roles among their male offspring: who of their sons had to leave the country to work in Europe or the United States in order to support all the family members, who of them had to join the shadow economy in search of a higher income for their families, who had to complete their education somewhere abroad so that in each family they will have trained and educated professionals, etc. As early as the 1960s a permanent Albanian diaspora was established in Western Europe and the United States.

Thus, among the ethnic Albanians a minority of 'integrated' persons, together with their families, was formed that was given access to some prestigious governmental posts mainly along the lines of the party apparatus or through collaboration with the secret services of former Yugoslavia. This group, in the words of a great part of the respondents, was ostracized by the 'true *Shkiptari*': 'we didn't need such traitors for kin, that is to say for marrying into the family'.

Quite many of the ethnic Albanian respondents explained that as a practical consequence of this situation their community had encapsulated for the second time (beyond their traditional conservatism and isolation) within their clan structures known as *fis*. A patrilineal family community composed of three to four generations, with a high level of internal solidarity, was formed and started functioning perfectly. Within the *fis* there is a strict, clear-cut age hierarchy, where the father's, grandfather's or uncles' word is law and this distances the Albanian minority from the possibility of being transformed from the traditional tribal patriarchy into a political entity. Naturally, this is not due solely to the isolationist policy applied towards the ethnic Albanians in former Yugoslavia, but also to the age-old internal Albanian ethno-cultural mechanisms, which - to date and in every place in the world where Albanian communities live - contribute to the preservation of their traditions, of some elements of the *Kanun* and, above all, of their clan solidarity.

The importance of the *fis* has been preserved, among other things, owing to the high population growth of the community (the highest birthrate in Europe). The need to support and educate too many children has maintained high levels of solidarity among the family members: 'In order to provide for so many children we should be united and help one another' is what an ethnic Albanian respondent said. Another interviewee added: 'And what's more, the Macedonian state took no care of our kids and they usually told us: as you make so many children, you yourselves take care of them ...'

Based on a great number of interviews with ethnic Albanians and with Macedonians who live close to them, we have put together the following general picture of the present-day political, economic and family organization among the Albanians: there is a direct link between the formation of a new well-off social class among the ethnic Albanians in the Republic of Macedonia and the building of a political entity among the Albanian minority. In both spheres the points of reference of this structuring lie in the organization of the *fis*'es. This organization has remained intact in spite of the new circumstances; only the range of activities in which the family members are engaged has been widened.

Each family has commonly one (or more) legally registered firms. Between 30 and 40 people can be employed in it depending on how many members of working age are in the family. Some of the activities are legal, others are not: 'Usually the children and the women are occupied in farm work and

housekeeping, while the men take care of the livestock, work in the office, keep the shop, or visit the cafés on business. The smarter ones are sent to toil in the *shverts*. Even nowadays each head of family sends several family members to work abroad, where certain specially established organizations take charge of them - such organizations exist in Switzerland, Germany, Italy, America... and also in Bulgaria, in Greece, and Albania. Some of them have legal employment, but recently many of them have been involved in the drug and arms trafficking rings, where quick and big money is made.'

The money received is sent to the family elders and, by general consent, the latter allocate the funds in a fair way, depending on current needs. Each member of the *fis* is obliged to pay all his income into the mutual family fund no matter in what place around the world he resides at that moment. During the past years, as a result of the families' wish to get control over some key activities in Macedonia's political life, a major part of the family funds has been allocated to the better education of some of the children and young people: 'You can't have your own policy without being educated' is a refrain regularly repeated by the ethnic Albanians in Macedonia.

Family solidarity, irrespective of modernity setting in, requires that the principal postulates of the *Kanun* be observed. The majority of interviewees have discarded the observance of the *besa* and the vendetta. Yet, regardless of their social status, they would give no other answer to the question of whether they would seek retaliation for the death of a brother, father, uncle, etc., but this one: 'Blood for blood, it's a must. Blood is thicker than water and it wants to be paid by blood alone.'

However, this is precisely what the *Kanun* of Lek Dukaginji says in its paragraph 128 of book 10: 'Blood is not paid for by a fine', § 916 of this paragraph reading: 'Blood is blood, a fine is a fine', and § 917 specifying: 'Blood is never lost...'

Among the ethnic Albanians in Macedonia only thin fragments of political orientation were developed in the times of Yugoslavia and most of them were connected with Kosovo, with the highly valued autonomy of Kosovo and the possibilities for some young people to be provided with university education and some kind of personal career development in Pristina, this city being regarded as the motherland in a larger measure than Albania itself and 'where the Albanians manage everything and fulfill most of the leading functions'. However, the authority-related culture of the ethnic Albanians in Macedonia, remains based on force, clan and family ties, and patrilineal hierarchy, where power is primarily a self-serving element of some other key social ties.

The processes of ethnic Albanians' emancipation within the framework of independent Macedonia. Formation of the Albanian political class and the prospects of the nation's development. With the democratization of the political life in the Republic of Macedonia, conditions have been created for the ethnic Albanians to form their own political structure by means of which to defend the interests of their community. Of particular significance for the political self-organization of the Albanians in this period were the 'integrated' Albanians, especially those who ranked among the elders of their *fis*'es. Making use of the strictly respected *potestas* hierarchy within the families, where the elders' will is not subject to any comments or challenge, these elders were the first to succeed in building and registering their own parties. Such are the Party of Democratic Prosperity and the People's Democratic Party. Based on an interviewee's account: 'In the beginning of the democratic process, those *fis*'es that had representatives in the administration, which guaranteed them access to more information had greater influence. The first to come out on the political scene were those 'integrated Albanians' who held power in the families, who had experience and were educated.'

The radically-minded Albanians, however, very often expressed their reservations about the founding fathers of their political entity, being unable to forgive them their past of 'integrated'. For the Albanian community, terms like 'integration' and 'integrated' bear an extremely pejorative connotation. The radicals blame the old-time party leaders for having been connected with the 'Yugoslav secret services and their repressive structures': 'Their parties are shady. We, the young people do not trust them very much. We believe they have been created by the Serbs and the Macedonians in order to manipulate us. Even now they conspire with the former communists. ANO is something else, if it hadn't been for Ahmeti, we would have never reached the Ohrid Agreement'.

Albanians, guided by the *Kanun* and the law of honour, consider it their duty to respect people who have rendered services to the clan and the community as a whole. Therefore, in spite of the suspicions, the critical remarks and the discontent with the pioneers' political elite, the young Albanians do not deny their merits as leaders, or what they have done for the political 'maturation' of the Albanian community, and this fact still ensures the clans' serious support for these parties and their leaders.

Certain tensions have been accumulated and they can be described as generational, among other things. The old political leaders assessed the NLA militants and the new leaders who formed the political wing as follows: 'When the Italians controlled Western Macedonia during World War II, it was Greater Albania and from those times comes the phrase 'tutto albanesi - tutto capitani...'. Today we have 300 NLA commandants, but it's not a professional or a conspiratorial army, they're just ordinary boys whom I've known for years and who, all of a sudden, have become soldiers'.

After gaining legitimacy in the political life of Macedonia, the new leaders of the political wing of the disbanded NLA, angrily comment on ANA's extremist claims and provocations: 'They are 12-15 young guys, who wonder how to use up their energy. But Serbia's and Macedonia's security services took advantage of them. ANA is the creation of Ergon Berisha who is an army officer in Albania and who had served in the UDBA - the secret service of Yugoslavia. He has always worked against the Albanian interests - in Kosovo, and now here in Macedonia. He is in Switzerland now. ANA is the last hope of the Macedonians to spoil the Ohrid Agreement'.

In a short-term perspective, it is perfectly clear, however, that very soon the three Albanian parties are going to lose their monopoly and will have to share the domain of power with the more radical formations that have emerged from among some new influential families or with support by the external Albanian political headquarters.

The upheaval in the Albanian political elites, as well as the covert contempt for the former 'integrated' ethnic Albanians, is a topic often commented on by our respondents: 'Those who under Tito were rich and influential owed it to the state, because the state gave them rewards and they served it. Now that they have to manage on their own, it turns out they cannot do it, they find it hard to cope, it's not what they were used to. While we, who have been brought up to rely on ourselves, on our families and on private business, it's all right for us now.'

The comments of the 'integrated Albanians' themselves are in a similar vein: 'At present, many families among the *Shkiptari* have grown rich, chiefly from the *shverts*. Not that we are complaining, but we earn our money in a decent way, you know, we don't deal in drugs or engage in any illegal deeds. Such people shouldn't be in politics and hold leading positions. Educated and honest people should go there.' Here follow the remarks made by Macedonian interviewees on the same subject: 'Under Tito there were rich Albanians, but they were decent, learned people, they used to go to work abroad like we did. Now there are many newly rich families among them, but all comes from trafficking in drugs, arms, and women. They've become bandits and look what they're doing.'

Political life in Macedonia is characterized by a specific attractiveness, since access to it is open to almost everyone - politicians, diplomats, the military, drug barons, individuals with criminal records, paramilitaries, journalists, and intelligence service staff. All of them feel as factors that can influence the destinies of entire ethnic communities and of the nations in this region, or possibly even of the Great Powers.

The Albanian factor in Macedonia's political life, in spite of its heterogeneity resulting from political and familial fragmentation and economic rivalries, demonstrates a striking purposefulness and persistence in pursuing two goals: 1. An independent state in Kosovo which will put an end to the process of formation of the national identity of the Albanian population in former Yugoslavia that has been going on for half a century already. 2. Through a combination of military, psychological, economic, and political acts to legitimize the Albanian population in the Republic of Macedonia as a nation-forming element with all the ensuing rights of representation in the public institutions and the use of the Albanian language in the administration, larger local self-government and even cantonization of the country. Albanians have declared quite unambiguously what their alternative will be, if they fail to achieve these goals: formation of parallel institutions to organize the secession of the Albanian communities and their annexation to

Kosovo. At this point the Albanian community in Macedonia is absolutely ready to resort to the implementation of either alternative any time.

The ideas of the incorporation of ethnic Albanians from Macedonia into Kosovo are not new and they have, from the Albanian point of view, sufficient and reasonable grounds. A significant percentage of the Albanians in Macedonia are of Kosovar origin. After the big earthquake in Macedonia (1963) a large number of Kosovar Albanians arrived in Macedonia as construction workers and took part in the reconstruction of Skopje and the other cities. A significant number of them settled in the villages, or in the towns of Tetovo and Gostivar, and in the following years they called in their families as well. With the declaration of independence of Macedonia (1992), a state border was drawn between Kosovo and Macedonia but it has never been accepted by the Albanians on both sides of the border. Since the establishment of the protectorate in Kosovo the majority of ethnic Albanians in Macedonia have cherished dreams of the political and economic unification of all Albanians who lived in former Yugoslavia in a single state with Pristina as the capital city, or possibly Prizren, in conformity with other Albanians' preferences based on historical and romantic feelings.

In his desire to explain the natural tie between Tetovo and Pristina in more comprehensible terms, an ethnic Albanian politician pointed out: 'The psychological relationship between Pristina and Tetovo is the same as the one between Sofia and Plovdiv. Can you imagine a border dividing Sofia from Plovdiv. This is the precise reason why the Albanians would not recognize the border between Kosovo and Macedonia in the document endorsed in Belgrade and Skopje.'

An ethnic Albanian political leader stated quite clearly that the first step in this direction had been made by raising the Albanian question in Macedonia and committing the Great Powers: 'Last year's war had purely political, not military aims. We must look far ahead.'

After September 11, the international conjuncture has drastically changed, the world community now condemning all terrorist methods including even those used in the name of national or liberation causes. Almost immediately and showing an extraordinary flexibility, the Albanian political factors adopted a strategy of restraint from engaging in warfare. Some things, however, cannot be brought back under control, as an ethnic Albanian respondent commented: 'Aroused was the Albanians' martial spirit, fast asleep after Skanderbeg's death, a martial spirit woven into their genes. It's very difficult, when you have placed arms in the hands of Albanians, to try to take them back or control their use. It's simply one's second nature, which is as strong as the first one with us.'

It should be taken into account that the major contingents for enlistment in the Albanian troops of ANO have been recruited from the mountain villages near Tetovo and Kumanovo. People in these village live in isolation, in a 'wild' environment, following their own rules and laws and have not been used to living with the Macedonians. Once armed and driven to action, these belligerent highlanders will hardly be able to return to a peaceful life or to a life under control. When we inquired about the burning down and plundering of the Bektashi tekke in Tetovo, convinced in advance that this act of vandalism was committed by some angry members of certain Macedonian paramilitary or civilian structures, an interviewee, a dervish, explained: 'It was done by our people (Albanians) from the neighbouring villages inhabited by very primitive and illiterate people. Don't blame the people from the city - none of them has lifted a hand against the shrine, they wouldn't do such a thing'.

It could be expected that people from these mountain villages would be used as a standing contingent for various extremist formations. From a minority, in a long-term-perspective, the ethnic Albanians in Macedonia expect to become the majority and these projections predetermine the lack of extremist territorial separatism among the ideological trends witnessed in the Albanian political élites: 'Today we are in the minority only in the western and northern parts of Macedonia, but in 20 years' time all Macedonia will be ours.'

One of the steady state system models, often exploited by the Albanian and Macedonian politicians, is described by the formula: 'Macedonia - Switzerland in the Balkans'. Macedonians and Albanians, however, imply different meanings in their visions of the future. To the Albanians, this formula means not only economic prosperity, but, above all, cantonization of the country. One of the politicians' major fears is that the population will not have patience to wait and see the implementation of this model, but pressed by poverty, or by the huge vigour and energy accumulated within the Albanian community, or else by the

national ambitions, will look for more radical ways of development. Some of the Albanian politicians reported: 'Hitherto, the events in the Balkans, and in Macedonia too, have shown that peaceful means are not the right mechanism for a rapid achievement of political goals, it's only violent action that has proved to be an effective mechanism for achieving our goals.' The Albanians' expectations for rapid changes, more rights, self-government, entering the economy at all levels, are too great. Delaying the fulfillment of their plans would inevitably lead to new radicalization.

In a romantic and sentimental note, the Macedonians remind us of the ideal of the VMRO dating back to the beginning of the 20th century, when the Macedonian activists dreamt of making Macedonia the Switzerland of the Balkans. Certainly, their ideas were much more different - they saw an inclusive, tolerant society that would unite all their fellow countrymen.

CONCLUSIONS

1. The most important observation about Macedonia, as seen by us in 2002, an year following the armed conflict between the ethnic Albanians and the Macedonian security forces and eight months after the Ohrid peace agreement had been signed, is that: *The Macedonian society is utterly divided and alienated by ethnicity characteristics. In the ethnically mixed communities and areas there is a de facto absolute and quite strictly observed segregation - everywhere - in the shopping areas, in the dance halls and restaurants, in education, even in the cultural institutions.*

Tacitly, without mentioning the fact, there looms an imaginarily restored 'Grupcin line', the demarcation line which during World War II divided Macedonia into an Albanian part, under Italian authority, and a Slavic part, under Bulgarian authority. The part that was Albanian during the war, now, too, is characterized by an Albanian self-awareness and the psychological atmosphere there is positive, the people are happy, life is busy. And everybody is full of hope for a bright future of their community. On the other side, you can see tension, hopelessness, demoralization and thirst for retaliation.

Macedonia is practically federalized without this process being officially sanctioned and completed. The federalization and segregation have been brought to a more complete form in the consciousness and mentality of the two ethnic communities and things in this sphere are hardly remediable.

For one of the sides - the Albanians - the Ohrid Agreement is complete victory and more than what they have expected, while for the other side - the Macedonians - it is utter defeat, capitulation, treachery, and grievance.

2. There exist strong contradictions within the Albanian communities based primarily on rivalry for leading positions. This rivalry, however, tends to assume the form of a political conflict of principles and at a certain point may have strong ideological and political reflections on the whole Albanian community in Macedonia. *Competing are two conceptions or ideologies if they can be described in this way:*

a) *the secular-nationalistic one, which pleads for the strengthening of Albanianism through the modernization and Europeanization of Albanians, for transforming them into absolute equals of all Balkan, and why not European nations, contains visible elements of national superiority and the feeling of supremacy over the 'others';*

b) *the extremist one, charged with religious implications, which demands more and more chances for the Albanians - writing into the constitution, territories, ousting of the Macedonians, unification with the rest of the Albanians, and an active share in economic profits - lawful or unlawful. While seeking this goal the supporters of this ideology would resort to activating the most extreme forms of Islam in order to influence and mobilize the Albanians. When we asked: 'Which tendency will prevail?', the answer was: 'Who acts faster.' The second tendency embraces the philosophy that through the Albanian nationalism the Albanians can turn into a regional power, and through Islam they can become integrated into the global world.*

3. Macedonian society is also psychologically overburdened with a dissatisfaction complex caused by the fact that the army and police forces performed very poorly during the armed clashes: *Military revanchism attitudes should not be underestimated.*

4. The philosophy of despair was formulated most concisely by a Macedonian political analyst who said: *Better be a dog, rather than a small nation!*

Witnessed among the great majority of the respondents are fatalistic attitudes which have taken roots and are expected to grow further; they believe there will be no Republic of Macedonia in the near future and keep pondering on who could shelter them - some of the people are planning their future in Bulgaria, others are looking for alternative opportunities in Europe.

5. Anti-American sentiments are very strong in Macedonia, anti-West-European to a lesser degree: *Macedonians believe that everything is in the hands of the Great Powers rather than of the local politicians and statesmen and make efforts to be optimistic hoping for some good decisions in their favour by the European countries. Europe is their salvation from the United States and they are dreaming, though they do not believe it, that the US withdrawal from the Balkans will become a fact.*

Remarkably, anti-American attitudes are witnessed among the Albanians too, including NLA commanders and soldiers, the political elite, the clergy and the ordinary people. They are also convinced that things depend entirely on the United States and Europe, but their disappointment is due to the fact that the United States does not sympathize with their cause and their Albanian interest any longer after having gained solid positions in the Balkans, following its own interests, economic ones included. Albanians are convinced that their cause would be better defended if there is a change in the US administration.

6. The moral despair that characterizes the situation in Macedonia and Macedonian society becomes deeper because of the fact that the ruling party and its leaders are the unofficially recognized most corrupt politicians in the Balkans.

ИКОНОМИЧЕСКАТА МИГРАЦИЯ В ГЪРЦИЯ В ЖИТЕЙСКИТЕ И НАЦИОНАЛНИТЕ ПЕРСПЕКТИВИ НА АЛБАНЦИТЕ *Октомври 2002*

МЕТОДОЛОГИЯ И ПАРАМЕТРИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изследването се проведе между 14 и 20 октомври 2002 г. в Република Гърция с цел да бъде проучено отражението на албанския национален въпрос и в тази балканска страна. Това теренно проучване беше седмо по ред в рамките на 4 години, съсредоточено върху кризата, предизвикана от борбата за еманципация на албанците на цялата територия на Балканския полуостров, преди всичко там, където те живеят като малцинства, извън границите на Република Албания.

Теренният материал беше събиран от специализирания по албанския въпрос екип от учени - историк-балканист, балкански лингвист, археолог-антрополог, журналист-балканист и антрополог-преводач-медиатор от Гърция.* Учените използваха преди всичко методите на антропологическата беседа, групови интервюта с учени, адаптирана система от полустандартизирани социологически интервюта, съчетани с наблюдения.

Както и досега целта беше да се направи моментна снимка на ситуацията в Гърция главно в контекста на присъствието на албанци в гръцкото общество, техните планове и перспективи извън родината в конкретното общество приемник. Обект на проучване бяха нагласите, стереотипите и очакванията на гръцките елити и на гръцкото общество като цяло, свързани с нарастващия брой на икономическите имигранти от Албания. Интерес за екипа представляваше степента на интеграция на автохтонното население от албански произход (арванити, чами, албанци), тяхното отношение и възприемане на новодошлите албанци.

Разбира се, основната тежест на изследователския интерес беше съсредоточена към житейските перспективи на албанските имигранти в Гърция, нивата на тяхната културна и социална адаптация в страната приемник, отношението им към общоалбанските перспективи.

Обект на интерес беше да се установи нивото на модернизация на албанските имигранти и техните отношения с гърците, както и с другите имигрантски общности в страната.

Проучването се проведе в Солун, Атина, Пирей, с. Каливия, Атика, Делфи като бяха интервюирани около 20 души на възраст между 20 и 50 години, мъже и жени. Респондентите бяха представители на икономическите имигранти - албанци и българи, селяни, работещи в сферата на услугите, интелектуалци, учени.

Моментна снимка на нагласите в гръцкото общество

През лятото и есента на 2002 г. гръцкото общество преживява шока от въвеждането на единната европейска валута. Въвеждането на еврото довежда до сътресение в бюджета на всяко средно гръцко семейство. Шест месеца по-късно все още всички пресмятат цените първо в драхми, а след това пресмятат в евро с мрачни ругатни, защото цените са скочили почти двойно, а заплатите са останали същите. Респонденти гърци, с които разговаряме по пазарите или в таверните за простолодието в Солун и Атина, сравняват тази криза с обедняването си в началото на 80-те, когато са били приети в ЕИО и са преживявали изключително тежък период на адаптация.

В покритите пазарища в Солун търговците ни разпознават веднага и се включват с удоволствие в разговор с любезен коментар: "В България е хубаво..." Ние пък, от своя страна, репликираме: "Какво му е хубавото в нашата бедна България - мизерия за повечето хора". Те обаче ни напомнят, че през 80-те, когато са станали част от европейската общност, са оцелели благодарение на евтините стоки в България. Всекидневно са пристигали автобуси с гърци, които са купували стоки от първа необходимост от българската търговска мрежа, и смятат, че така са успели да смекчат шока от кризата. Сега, когато се адаптират мъчително към еврото, тези уикенди, посветени на запасяване със стоки от България, не са така масови, но също облекчават кризата в много обикновени семейства.

В обществото доста оживено и с известна доза на оптимистично очакване се коментират средствата от структурните фондове на ЕС, които е предвидено да се отпуснат на Гърция през следващите 5 години - около 25-30 милиарда евро. Гръцкото правителство планира да вложи голяма част от тези средства, както и фондовете, предвидени за подготовка на Олимпийските игри, в големи инфраструктурни проекти. Претоварените графици в големите градове - Атина, Солун, недостигът на места за паркиране, превръщат тези градове в истински кошмар за живеене. В пиковите часове се губи много време в опити да се добереш до деловата си среща и особено да паркираш за кратко. Поради това в обществото съществува консенсус и радостно очакване, че с част от тези средства ще бъде подобрена инфраструктурата на Атина.

Разбира се, коментарите в обществото са свързани и с това как ще бъдат изразходвани средствата, дали част от тях няма да бъдат присвоени от корумпирани чиновници и т.н. Респондентите утешително ни казват като на новаци в областта на вътрешноевропейските отношения и паричните фондове в ЕС: "И за вас (българите) ще има. Засега това е напълно сигурно особено за средствата, които се предвиждат за подготовка на олимпийските игри. Ще се инвестира в тренировъчни лагери в България, както и за отдых на отборите..."

Другият културен и социален шок, в който бавно и мъчително навлизат вместо да излизат гърците, е непрекъснато нарастващият брой на имигрантите през последните 10 години. По думите на респондент, който ръководи институт за икономически изследвания в Атина, "гръцкото общество все още се изживява като раждащо емиграция, като обезкръвявано от постоянен поток на млади и образовани гърци, които напускат страната си поради високата безработица, а това отдавна вече не е така."

Нещата са се променили през последните 10-15 години, но травмата от икономическата криза през 60-70-те и до началото на 80-те години на ХХ в. е белязала психологията на гръцкото общество. През този период броят на трайно емигриралите безработни е достигнал 1 620 000 души, които са

представлявали най-жизнеспособната част от нацията - хората между 20 и 35-годишна възраст. Временно емигриралите са наброявали още около 660 000 души главно от Северозападна, Североизточна Гърция и островите от Егейско море. Например преброяването на населението през 1951 г. установява в окръг Лерин 165 000 души население, а през 1981 г. в същия окръг населението е намаляло до около 50 000 души. През този кризисен за икономиката и демографията на Гърция период в някои села от островите в продължение на 10-15 години не се регистрира нито един брак, нито едно раждане на дете, а само смъртните актове на възрастните хора.

Впрочем нашият екип веднага отбеляза поразително сходство на демографското състояние и емиграционните потоци в България през последните години с кризата, преживяна от гърците през втората половина на XX в.

От края на 80-те и началото на 90-те години на XX в. заедно с процесите на модернизирани и европейско интегриране на Гърция, както и с положителните тенденции в икономиката, гръцките емигранти започват да се завръщат. Това е и периодът, в който в страната започват да нахлуват икономически имигранти от различни страни на света - поляци (от първата половина на 80-те години), албанци (от началото на 90-те), китайци, българи, руснаци, украинци, филипинци и т.н. Тенденциите се променят коренно преди гърците да осмислят факта, че от общество, което изхвърля емигранти, са се превърнали в общество приемник на икономически имигранти с различен етнически и религиозен произход, с различна култура и битови традиции.

През 1993 г. екип от гръцки социолози задава следния въпрос в национално представително изследване: "През последните години хора от различни страни пристигат в Гърция, за да живеят и работят. Какво е вашето мнение?" Близко 70% от анкетираните отговарят, че тези чужденци са "прекалено много", 26% отговарят, че "чужденците са много, но не прекалено много" и едва 1,7% дават отговор, че "чужденците не са много". Същото проучване формулира и друг въпрос: "Когато чуете да се говори за друга националност, за кого си мислите най-напред?" Отговорите са впечатляващи: 40,5% отговарят, че първо се сещат за албанците, а на второ място в тази класация попадат американците с 9,3%. Подобни са отговорите на въпроса "Когато чуете за хора с друга религия, за коя религия се сещате най-напред?" Отговорите на около 40% са, че "се сещат веднага за мюсюлманите", а 21,7% "имат на ум католиците".

Негативните стереотипи спрямо албанците са извънредно високи още отпреди 10 години, когато все още тяхната численост е била значително по-ниска. Социолозите задават въпроси за симпатиите и антипатиите на гърците към една група от 12 чужди националности, които са представени заедно - 6 европейски нации и американци и 6 общности на местни жители от малцинствата. На дъното на скалата на отхвърлянето и антипатиите са турците със 79,5%, а веднага преди тях са албанците с отхвърляне 75,5%. Прави впечатление, че далеч по-напред в листата са дори ромите, към които антипатии са заявени от 55,0% от анкетираните. Макар и изненадващо, но са високи нивата на антисемитизма в Гърция - 57,4% от отговорилите са заявили антипатии към евреите*.

Наш респондент учен твърди, че "гръцкото общество постепенно ще се превръща в мултикултурно общество независимо дали това се харесва на гърците, или не. Това са просто икономически реалности, но за преобладаващата част от хората действат като културен шок". Професорът допълва: "По-консервативната част от гръцкото общество, която е понякога и силно религиозна (близко 13% от гърците ходят на църква всяка неделя и няколко пъти в седмицата, 18% посещават църква два или три пъти в месеца, а 42% посещават църковните служби няколко пъти в годината), ще реагира остро на това, което се случва. Вече има два такива примера на негативни реакции - единият е свързан с това дали могат ученици с чужд етнически и религиозен произход да носят националното знаме на манифестации, а вторият е за построяването на джамия в Атина, което е задължение на Гърция при подготовката за домаќинство на Олимпиадата през 2004 г. Особено силен е отпорът на гръцката православна църква, а тя се ползва със силно влияние в гръцкото общество".

Нашият екип поставя настойчиви и многобройни въпроси за "отношението на гръцкото общество към албанските имигранти", "нарастват ли негативните стереотипи към албанците", "пораждат ли се страхове или тревожност поради високата им численост".

Според нашите респонденти засега, независимо от негативните и ксенофобските нагласи спрямо албанските имигранти, съществува примирение и търпимост, тъй като този приток на работна ръка е

необходим. Според преброяването през 2001 г. в Гърция има нулев прираст поради намаляване на раждаемостта. Съществува като цяло застаряване на населението и увеличаване на числеността на неработещите - основно пенсионери. Същевременно общият брой на населението бележи растеж, който се дължи на механичния прираст - притока на имигранти. Именно те са активната част от населението, която е заета с непривлекателния труд и която попълва пенсионните и други социални фондове.

Много от нашите събеседници смятат, че икономическите имигранти, макар да създават проблеми като повишена криминогенност, демографски страх, неприемливи културни и битови дистанции, от икономическа гледна точка влияят положително на икономическия растеж и на социалната сигурност. Респондент икономист твърди, че след мерките на правителството за легализиране на икономическите имигранти поток от приходи е попълнил поопразнените социални и пенсионни фондове в Гърция: "Броят на имигрантите неофициално варира между 1 000 000-1 200 000 души. Около 800 000 са албанци. Фактът, че тези многобройни имигранти имат работа, означава, че гръцката икономика има нужда от тях, съществуват незаети ниши, които да ги усвоят, дори и това да става частично в сферата на "сивата икономика". Представете си, една застаряваща нация и отгнели пенсионни фондове и изведнъж легализация на близо 700 000-800 000 албански работници, които са на възраст най-много до 40 години. Те нямат изгледи скоро да потърсят пенсии, а дават - те или работодателите им, своите осигурителни вноски според закона". Трябва да се отчете фактът, че повишаването на доходите от земеделието в Гърция през последните години се дължи също до голяма степен на работниците от Албания.

С оглед на темата, която сме си поставили за изследване, за нас може би най-съществен въпрос е: "Има ли в Гърция автохтонно население с албански произход или самосъзнание и как те приемат новодошлите албанци? Подкрепят ли ги, дават ли им работа, идентифицират ли родство с тях?" В резюме и обобщено отговорът на повечето от нашите респонденти гласеше: "Няма албанци с албанско самосъзнание, които да са автохтонни в Гърция. Албаноезичните арванити са с гръцко самосъзнание и не проявяват някакво специално отношение към новодошлите албанци. Какво значение ще има всичко това, след като в период от 10-20 години албанците, които ще се установят в Гърция, ще надхвърлят милион, и макар да не са признати като малцинство, те ще съставляват реално 10% от населението на Гърция?"

Разговаряме с гръцки учен респондент за перспективите, за прогностичните очаквания на неговия екип от анализатори относно интеграцията на албанските имигранти в гръцкото общество: "Не след дълго имигрантите ще претендират за синдикални и политически права. Вероятно до десетина години ще създадат партия, което не означава, че тя ще бъде представена в парламента, при условие, че нямат уредено законно гражданство. Рано или късно този въпрос ще бъде на дневен ред. Аналогичен беше проблемът с турските работници в Германия. За нас също е интересно и нямаме засега отговор на въпроса каква ще бъде реакцията на гръцкото общество, когато албанците издигнат искания за политически права. За мен е интересен и въпросът доколко такава политическа организация може да се окаже инструмент за натиск върху Албания и фактор в междудържавните отношения. Още е рано за нещо подобно, но това ни очаква като общество и държава".

Нашият екип допълва тези размисления на колегата с предположението, че албанците вероятно ще поискат образователни и културни права и оттам формулираме въпроса си: "Каква би била реакцията на гръцкото общество, ако албанците поискат албански език в училищата?" и "Възможно ли е потенциалните политически, синдикални, образователни искания на албанските имигранти да доведат до създаване на крайна националистическа партия?" Нашият колега респондент размислява: "Образуването на расистка партия не зависи само от присъствието на самите имигранти и тяхната численост, но и от конкретната вътрешна политическа ситуация. Подобни партии съществуват и увеличават влиянието си в Западна Европа, това означава, че е възможно да намерят почва и в Гърция. За мен най-опасното развитие на събитията е, ако се разпространи влиянието на расистите в цялото гръцко общество, ако програмите на подобни расистки партии в своята специализирана популистка и ксенофобска част бъдат приети и от другите партии в страната. В момента, като изключим националистическата партия, която случайно спечели много гласове на изборите, ксенофобията и расизмът са чужди на идеологията на останалите традиционни партии в Гърция".

Албански малцинства в Гърция?

Нашите опити да проведем откровен разговор без евфемизми на тема “етническите малцинства в Гърция” се провалиха. Преобладаващата част от респондентите, независимо от социалния статус, образованието и възрастта си, се придържат стриктно към утвърдените от държавната политика становища и съответната терминология. В Гърция вече няколко десетилетия се упражнява контрол над научните изследвания и образователните стратегии, които имат за обект малцинствата. Поради това обикновено данните за състоянието на етническите общности в страната са непълни, особено когато се търси обективна оценка за тяхната численост. Обикновено терминологията в областта на малцинствата е завоалирана с неясни езикови и конфесионални формулировки, които позволяват да бъде размит етническият произход на малцинствата, както и да се преливат по религиозен признак представителите на едни общности към други.

В официалните гръцки документи присъствието на някои малцинства се отрича с аргумента, че съществува договореност със съответната държава то да не бъде декларирано, или пък поради факта, че съответното малцинство е напълно интегрирано или асимилирано и включено като част от гръцкия етнос. Особено трудно за изследвателя е да се съгласи със съществуването (в рамките на националното преброяване на населението) само на религиозни малцинства, тъй като в тях се включват различни по етнически произход хора. Например в Гърция е признато мюсюлманското малцинство, в което са включени различни етнически групи - турци, албанци, помаци - без ясно разграничение между тях. В продължение на много десетилетия гръцката държава е провеждала последователна политика за езикова, културна, а понякога и религиозна асимилация на малцинствата и е постигнала съществени резултати в това отношение.

Като следваше своята научна цел да установи съществуват ли автохтонни албанци в Гърция и какво е тяхното отношение към събитията в Косово, Македония, а също към общоалбанската перспектива, нашият екип се съсредоточи върху събиране на интервюта със и за арванитите и чамите.

Чами. Усилията ни да открием следи от чами минаха под надслова: “Чами в Гърция няма”. Всъщност това беше отговор, който чухме от всички респонденти гърци без изключение. Затова се наложи още там на място да поискаме срещи и да изслушаме професионалните исторически изложения на петима професори историци, както и да прочетем няколко научни изследвания за тази изчезнала (?) общност*.

Населявали са областта Чамерия, или Теспротия, част от Епир, разположена между Бутринт и устието на р. Ахерон, на изток до планината Пинд, където са включени градовете и околностите на Превеза, Янина, Игуменица, Парга, Маргарити, Делвина, Вотрото и още някои други. Това са едни от плодородните и богати райони на Гърция. Чамите се определят от гръцките изследователи като смес от албанци и гърци, с ярки антропологични белези - високи, красиви, силни и пъргави.

Според историческите извори това албанско население е приело исляма през XVII в. и по традиционната османска практика било включено във военната система, като излъчвало рекрути за османската армия. Иначе според албанските планински традиции чамите били организирани във фисове (големи фамилии) и влазнии (братства). В Парамитя около два века са управлявали членовете на една от големите албански фамилии, които влизали в сблъсъци със сулиотите. Те, от своя страна, населявали планината Сули в Епир, били албанци християни и управлявали южните части на Чамерия. Още през 1787 г., в общата атмосфера на неподчинения на местните османски управители, т.нар. период на децентрализацията, Али паша Тепеленли създава в Южна Албания и Северна Гърция самостоятелно управление и, опрян на собствени въоръжени сили и значителна военна флота, успява да си осигури известна свобода дори във външната политика.

През 1797 г. Али паша заповядал да бъде извършено нападение срещу град Химара, който подкрепял сулиотите в борбата им за независимост, и над 6000 цивилни граждани били изклани. Впрочем някои историографи като лорд Кинрос описват Али паша като “страшен, безмилостен и коварен албанец”*. През есента на 1799 г. той предприема специална експедиция срещу сулиотите. Битките между тях и силите на Али паша продължили до 1803 г., когато те капитулирали срещу

неговото обещание да им осигури безопасно оттегляне до Корфу. Али паша нарушава обещанието си и напада сулиотите бежанци. Легендите разказват как по време на това нападение жените сулиоти се хвърляли заедно с децата си в бездната на планината Залонг, за да не бъдат поробени.

Али паша, известен в историографията и като Янински, успява с жестоки мерки да подчини албанските бейове в Чамерия и налага своята власт. Той управлява част от Южна Албания и Северна Гърция до 1822 г., когато в преговори с Високата порта сключва да се предаде. Срещу обещанието му, че се отказва да поддържа неподчинението на областта на централната власт, Високата порта дава гаранции да бъде запазен животът му и посочва място за заселването му около Цариград. След като се предал на 5 февруари 1823 г. той бил убит и главата му изпратена в Цариград.

До началото на XX век чамите имат самосъзнание на албанци, но също така, подобно на босненските мюсюлмани, тъй дълго са били част от военната класа и поземлената аристокрация на Османската империя, че често се идентифицират и като турци (османлии).

След Балканската война областта Чамерия е дадена на Гърция. Следва периодът от 1912 до 1923 г., когато чамите са едни от най-едриите собственици на земя в Гърция и между тях и държавата, както и в отношенията с гръцкото население не съществуват проблеми. След Първата световна война в конвенцията за размяна на гръцко и турско население, подписана на 30 януари 1923 г. в Лозана, чамите не фигурират в текстовете за реципрочно изселване на населението. Възниква напрежение, защото, от една страна, сред близо половината от чамите, които наброявали 18-20 хиляди души, се зараждат настроения за изселване в Турция. От друга страна, правителството на Албания уверява чрез телеграми и делегации ОН, че гръцките власти принуждават със сила чамите да напуснат домовете и земите си, да се изселват в Турция и че в техните имоти се заселват гръцките преселници от Мала Азия. Албанската страна твърди, че собствеността на чамите е конфискувана, а селскостопанската продукция реквизирана.

Гърция, от своя страна, отхвърля обвиненията и поставя началото на терминологичния спор за малцинствата: гръцката страна твърди, че названието "албанец" може да бъде използвано само по отношение на тези граждани, които са родени в Албания, и по този начин изключват родените в Гърция албански мюсюлмани и ги причисляват към турското малцинство*. Това налага Обществото на народите да изпрати специална Смесена комисия, която през м.март 1924 г. решава да изключи от задължителната размяна на населението между Гърция и Турция гръцките поданици от албански произход и по-точно живеещите в Епир.

Атина дискретно насърчава част от чамите да се преселят в Турция с надеждата, че останалите ще ги последват. Първоначално Анкара не изразява готовност да приеме чамите мюсюлмани, но впоследствие властите се ангажират да посрещнат и настанят до 5000 от тях. Този план не се реализира, тъй като през 1925 г. в Гърция е извършен военен преврат и новото правителство на ген. Пангалос отказва да изпрати чамите в Турция. Съществуват различни историографски тези за причината правителството на Пангалос да наруши тази договореност с Анкара. Част от историците разработват тезата, че ген. Пангалос, който произхожда от арванитски род, се стреми да избегне изостряне на отношенията с Тирана. По това време той е бил обсебен от "мегали идеята" (идеята за Велика Гърция) и се подготвя да нападне Турция и да превземе Истанбул, затова се нуждае от подкрепата на Италия*.

В периода до 1928 г. от Мала Азия в Гърция пристигат десетки хиляди гръцки бежанци. За да им осигури земя и препитание, правителството на Венизелос провежда аграрна реформа, която ограничава владението на земеделски земи - всеки собственик има право да притежава до 300 декара. Тази реформа болезнено засяга интересите на чамите, които от векове са собственици на големи участъци земя, дадени им като поземлени владения от османските султани и военачалници. Като обезщетение за тези земи чамите поискали по-високи компенсации - не както на всички гръцки земеделци, а както били оценени отчуждените имоти на чуждите граждани. Искането им не е прието и чамите затаяват обида към гръцката държава, че за земите, които техните деди са получили за воински заслуги към Османската империя, са получили нищожни компенсации или са незаконно отнети.

През пролетта на 1928 г. Тирана изпраща протест до ОН, че гръцкото правителство не признава чамите като национално малцинство. Самите чами също са потърсили арбитраж от международната

организация с две искания: земите им да се отчуждят с по-високи цени и да бъдат признати за албанско малцинство. Отговорът и на двете искания е незадоволителен – на чамите е препоръчано да приемат такива компенсации, каквито са на останалите гръцки земеделци, а на второто искане комисията отговаря, че не е компетентна да вземе решение.

Две години по-късно (1930 г.) албанският крал Ахмед Зогу предлага на гръцкото правителство да се извърши размяна на население, като чамите бъдат прехвърлени в Албания на мястото на гръцкото малцинство. Кралят е следвал политиката да разчисти гръците от Албания. Това предложение не се приема от гръцка страна поради факта, че липсва реципрочност – 10-20 хиляди чами срещу 100 хиляди гръци. Така въпросът за чамите в Гърция и темата за гръцкото малцинство в Албания се превръщат в основен проблем в двустранните отношения. Абсолютно в стила, характерен за всички балкански историографии, дори съвременните историци от гръцка и от албанска страна не са в състояние да доближат двете гледни точки и да представят приблизително едни и същи версии на събитията.

През 1939 г. Италия присъединява Албания и чамите от Теспротия/Чамерия декларират своето желание да бъдат включени заедно със земите и имотите си в границите на Италия като нова италианска провинция. Силните проиталиански настроения сред чамите безпокоят силно гръцките власти, те се страхуват както от саботажи, така и от сепаратистките настроения, още повече, че става дума за плодородни и богати територии от Епир. Представители на чамите вече участват в сражения на страната на италианската армия. За да избегнат всякакви изненади, политиките от Атина разпореждат цялото мъжко население от 15 до 60-годишна възраст да бъде депортирано и разпръснато на различни гръцки острови в Егея. В някакъв смисъл това слага край на възможностите за нормални и мирни отношения между чамите и гръцките институции. Когато Италия напада Гърция през октомври 1940 г., започва завръщането на интернираните мъже от големите албански (чамски) фамилии и се формират военни батальони, които се сражават срещу гръцките части. Чамите желаят мълчание и опожаряват Игуменица, а когато през 1941 г. навлизат частите на Вермахта и се установява нова власт, всички депортирани чами се завръщат в Теспротия.

Германия налага тройна окупация на Гърция – немски части завземат само областта Еврос, която е на границата с Турция. Източна Македония заедно с Тракия са под българска окупация. В останалата част от Гърция са италианците, така че Чамерия е под италианско управление. По време на окупацията чамите активно сътрудничат на италианските и германските военни части в акциите срещу гръцките партизани. Те очакват като отплата областта Теспротия под името Чамерия да бъде присъединена към Албания, подобно на областта Косово. Италия отхвърля това искане под натиска на Германия. През 1943 г. гръцките партизани подготвят евентуален морски десант на съюзническите сили като изтласкват чамите от крайбрежните райони към планините. По време на отстъплението през септември 1944 г. чамите напускат Гърция по посока Албания заедно с изтеглящите се войски на Вермахта.

С това безкрайните патила на чамите не приключват. Албанското население не приема добре новодошлите фамилии и през декември 1944 г. близо 5000 от тях са върнати в Теспротия. След разгрома и разоръжаването на ЕЛАС от националистите, чамите са заплашени от жестоки репресии като колаборационисти и отново бягат в Албания. При това бягство една група бежанци са посрещнати от засада на гръцки военни части, предвождани от капитан от националистите на Зервас, които избиват в една клисура около 70 души от бягащите чами. Международната общественост реагира на това изстребление, а сред албанските политически среди този акт се окачествява като геноцид.

След края на Втората световна война около 1700 души чами са осъдени за колаборационизъм и тяхното имущество е конфискувано. През 1946 г. всички чами мюсюлмани са изгонени от Гърция заради сътрудничество с окупаторите.

Задаваме въпрос на нашия събеседник: “Чамите сами ли напуснаха Гърция или бяха прогонени?” Очевидно е, че истината е някъде по средата и респондентът учен се стреми да бъде обективен: “Чамите са вършили престъпления по време на окупацията и се страхуват от отмъщение. Затова част от тях напускат страната доброволно. От друга страна, и правителството ги притиска да напуснат, защото се стреми да избегне саморазправите”.

Темата за чамите отново е извадена на дневен ред в политиката на Албания през 1992 г. с изказване на тогавашния президент Сали Бериша, който педира чамите да получат земите си в Гърция. Тогава Гърция не отговаря на предизвикателството. Правителството на Фатос Нано вече не иска завръщане на чамите в Гърция, за да встъпят във владение на отчуждените си имоти, а единствено компенсации на имотите им. Гръцката страна е готова да преговаря за компенсации, но поставя въпроса за одържавените имоти на гърците в Албания. Според нашите респонденти гърци “няма съмнение, че в даден момент Албания ще се обърне към международния съд и делото ще се гледа поне 30 години”.

От респонденти албански имигранти в Солун научаваме, че “през последните 10 години чамите отново се завръщат неофициално в Гърция, но вече като част от икономическата имиграция”. За да получат легализация, някои от тях се представят за гърци от Северен Епир и приемат стари гръцки имена. От гръцката преса разбираме, че наследниците на чамите искат възстановяване на правата върху имотите на техните деди, като някои вече са направили съдебни искове. За решаването на този проблем албанците чами разчитат особено много на османските архиви, където се пазят документи, удостоверяващи правото им на собственост върху земите в Теспротия.

Основното, което долавяме като подтекст и настроение при разговорите по темата за чамите от албанските имигранти, е, че те са раздвоени в отношението си към тези свои сънародници. От една страна, спомените от детството им или от разказите на техните родители, свързани с пристигането на бежанците чами през втората половина на 40-те години, са със силно негативни нагласи. Тогава режимът на Енвер Ходжа при общата бедност на населението отделя земи и средства, за да настани бежанците, макар и обкръжени с недоверие и остракизъм поради това, че са били с “фашистите”. Респондент от Корча разказва за отчуждението и омразата на населението в Албания към новодошлите чами: “Ние гладувахме, а за тях имаше и хляб, и мляко, и мед...”

Едновременно с това респондентите изследователи на този въпрос твърдят, че според документите от албанските и югославските архиви по времето на Енвер Ходжа няма чами, които да са на ръководни позиции в албанската комунистическа партия и в големите стопански обекти и изобщо чамите не се споменават никъде цели 45 години. Разказваме за това на нашите събеседници албанци и те потвърждават: “Може и така да е, но Енвер Ходжа се погрижи те да имат всичко, повече от останалото население, защото той беше хитър и ги държеше, за да ги използва, когато си поиска, в политиката срещу Гърция”.

От друга страна, независимо от дистанцията спрямо чамите, която усещаме у нашите албански респонденти, несъмнено те таят в себе си прагматични очаквания, ако някой ден техните сънародници успеят да възстановят част от имотите и земите си в Епир. Ясно се долавя надеждата, че рано или късно това ще се случи и тогава биха се открили нови възможности за реализация и интеграция на албанските имигранти в Гърция. В мечтите на един от нашите респонденти: “Това би променило социалния статус на албанците в Гърция, когато част от тях прекратят от незавидната роля на чужди нископлатени наемни работници към позицията на работодатели. Точно така, както са постигнали това първите икономически имигранти тук - поляците”.

Няколко пъти чуваме от различни по националност имигранти историята за интеграцията на полските имигранти, която се е превърнала в пример за успешен модел на просперитет за чужденеца в Гърция. В началото на 80-те, когато в Полша се разгарят гонения срещу профсъюза “Солидарност” и се установява военен режим, Гърция приема над 200 000 полски бежанци. Десет години по-късно поляците са добре интегрирани в гръцкото общество и значителна част от тях имат добри професии, самостоятелен бизнес или са работодатели: “Плащат много по-добре от гърците”, твърдят албанските ни събеседници.

За да приключим темата за чамите, трябва да споменем, че според гръцките учени днес чамите наброяват около 80 000 души. В Интернет съществуват албански сайтове, които обсъждат темата за гръцки геноцид над чамите. Там могат да се намерят публикации, които определят числеността им около 500 000 души, според наши респонденти албанци те са многократно повече. Както обикновено в подобни спорове за малцинства на Балканите страните страдат от необективност, а истината е някъде по средата.

Според нашите приблизителни изчисления е възможно чамите да са около 120 000–150 000 души, като се базираме на данните на Специалната комисия, която ги преброява през първата четвърт на XX в. около 20 000, като над 90% от тях са мюсюлмани по вероизповедание. По време на тяхното прогонване или бягство след края на Втората световна война напускат всички чами мюсюлмани, а християните остават като се интегрират в гръцкото общество.

Арванити. Днес по-компактни групи от арванити живеят в няколко села в Атика, близо до Атина – Спата, Макрополо, Коропи, Каливия, Куварас, в Тива, в Коринт и на островите Евбея, Саламин, Спецес, Андрос. Според годишния доклад на Международната хелзинкска федерация за правата на човека за 1995 г. арванитите са 2% от населението на Гърция. Според същия доклад малцинствата съставляват общо около 11% от населението на страната, което е близо 1 100 000 души.

Съществуват различни теории за времето на заселване на това население. Според гръцките историци и лингвисти арванитите са албаноезично християнско население, което в края на XIV в. било наемано като моряци във венецианския флот и активно участвало в битките срещу османците. Предполага се, че арванити били разполагани като военни гарнизони още в края на XIV в. в Атика, Беотия, Пелопонес и на редица острови в Егейско море.

Според друга хипотеза арванитите са живяли по времето на Скендербег в Албания в областите около Дурас.

Самите арванити в Атика пазят доста по-късен спомен за своя произход. Семейната традиция е съхранила най-ранни спомени от времето на Али паша Янински: “Той пристигнал тук с албански военни отряди, придружени от жените и децата си, и те се заселили около Атина, а част от тях в Пелопонес”. Според местните предания арванитите са потомци на войниците на Али паша Янински, като с течение на времето албанците се смесили с местните гърци и научили техния език.

Учен от нашия екип споменава официалната теза на гръцката историография за едно доста по-ранно заселване на арванитите. Нашите респонденти от арванитското село Каливия не отхвърлят тази възможност, но добавят: “Възможно е и преди това да е имало заселване на арванити, преди времето на Али паша, но ние сме чували от своите родители само този спомен”. Според техните разкази, които се потвърждават и от запазени исторически сведения, през XIX в. арванити живеели под Акропола до т. нар. Арванитска порта. Служели като охранители и били войници на войводата Хаджи Али Хасеки*.

Впрочем същият автор предлага и разнообразни версии за произхода и значението на тяхното название. Най-правдоподобно е названието “арванитес” да произхожда от широко използваното през османския период и регистрирано в различни османски документи название на албанците “арнавут”. Една от ранните административни единици, които включват в провинциите на Османската империя територии, населени с албанци, се наричала “санджак Арванит”. В гръцкия език това название е придобило също и редица пейоративни значения през столетията: крадец, бандит, див, необразован, жесток, професионален войник. Дори северният вятър в Гърция, който е много остър и силен, се нарича “арванит”.

Езикът на арванитите се определя от самите тях и от респондентите имигранти от Албания като албанско наречие от южноалбанския диалект. Този език почти не се използва в Гърция. Дори сред възрастните хора в арванитските села това наречие е забравено или слабо познато – знаят отделни думи и изрази, но не се употребява във всекидневното дори вътре в семейството. Арванитите наши респонденти твърдят, че разбират езика на албанците имигранти, макар някои думи да са им непознати. От своя страна, албанските работници също потвърждават, “че арванитският говор е като техния, но има някои по-стари думи, които вече не се използват в съвременния албански език”.

Арванитите, които населяват Атика, днес говорят изключително на гръцки език и имат ясно изразено православно и гръцко самосъзнание. Дори на нашите подвеждащи въпроси: “Имате ли смесени бракове с гърците?”, арванитите доста се чудят какво точно сме ги попитали: “Какви смесени бракове? Ние се женим, разбира се, помежду си, защото сме едно – гърци и православни” или “Женим се, защото и те са от тука, не са чужди, не са от някое друго място...” Абсолютно ясно е, че нямат усещането за смесен брак.

Арванитите се чувстват гърци и твърдят: “Ако му кажеш на един арванит, че не е грък, ще ти счупи главата”. Отношението на гърците към арванитите не е еднозначно. От една страна, на тях се гледа като на много затворена група, но, от друга, се заявява, че арванитите са толкова гърци, колкото и останалите. За да се подчертае гръцката идентичност на арванитите, и гърците, и те самите особено акцентират на арванитския произход на около 25 министри: “Генерал Пангалос също има арванитски произход - произхожда от арванитите на о. Саламин. Почти всички капитани и моряци от гръцкия флот по времето на Балканската война са били арванити, затова при нападението срещу първия турски кораб заповедта била издадена от командващия адмирал не на гръцки, а на албански език”.

Според мнението на повечето респонденти арванити макар да имат запазени родови спомени за своя произход, за заселването си по местата, които в момента населяват, а също и някои културни особености, те са напълно интегрирани и вече са неразделна част от гръцката нация.

Отношението на арванитите в селата в Атика е силно негативно към албанските имигранти: “Напълниха Гърция. Сега никой не иска да слуша този език (арванитес, албански), защото те не са добър народ. Потайни са, не знаем какво да очакваме от тях. Има и добри хора, но повечето не са добри. Те не са същият народ като арванитите”. Оставаме с впечатлението, че отхвърлянето и негативните стереотипи към новодошлите албанци в някаква степен са породени от страха, че гърците ще започнат да ги идентифицират с имигрантите и тяхното осъдително поведение и поради това да ги подложат на презрение и отхвърляне.

На наш въпрос дали арванитите са склонни да сключват бракове с новодошлите албанци, респондентите жени отговарят: “Никога! Ние сме вярващи. Те всички са атеисти. Няма обичаи, не уважават религията. Не са добър народ.” Задаваме въпрос: “Нали работят при вас - как ги приемате в къщите си като не са добър народ?” Отговарят ни почти идентично двама възрастни арванити в кафенето, а също така и респондентка жена, която е собственичка на ресторант: “Крадат, бият, убиват! Направиха много поразии в къщите, където работеха, сега всички предпочитат жените имигрантки от България - добри жени, всички си отдъхнахме”. Нашият екип протестира: “Не е възможно и жените албанки да са лоши. И те ли бият...и убиват...?” Нашите респонденти, макар и с недомлъвки, ни разказват случаи, когато всички са на работа на полето по време на сезона, а албанците, които са оставени вкъщи като помощнички, за да готвят и да наглеждат децата: “Хем ровят и крадат вкъщи, хем вдигат ръка на децата и старците. После нашите само плачат!” Съвсем определено това е някаква нова митология, според нашия екип, но се гради върху непреодолими стереотипи.

Особено потресени са гърците и арванитите по селата от факта, че албанските имигранти променят имената и религията си, за да се интегрират бързо, без да влагат в този акт религиозно чувство. В с. Каливия жените ни разказват следния случай: Албански имигрант на средна възраст бил доста добре приет в селото, защото бил тих и приличен човек. Започнали да го уважават особено, защото забелязали, че спазва религиозните обичаи на мюсюлманите както трябва. С една дума, приличен човек - спазва традициите. Един ден той отишъл при свещеника на селото и го попитал възможно ли е да бъде покръстен в православната вяра. Попът се позачудил, но веднага го приел топло, и му казал, че е необходимо две-три седмици албанецът да посещава черквата вечер и особено в събота и неделя, за да го въведе отчето в християнската религия. Като разбрал, че това няма да стане отведнъж, а ще отнеме време и ще има поучения, албанецът се отказал. Понеже всичко това възмутило хората, той бил принуден да напусне селото.

Коментарът на разказвачите беше: “Повечето албанци се покръстват в православие заради изгода. Искат да имат свои хора тука, които да помагат и на следващите, които идват. Използват ситуацията, за да се настанят трайно. Дори този, който изглеждаше вярващ, не пожела да се обучи няколко седмици в нашата вяра, искаше ей така изведнъж да стане един от нас. А и колко лесно му беше да се отрече от своята вяра. Виждаш ли какви хора са?! Може да са мюсюлмани, но винаги уважаваме хората, когато се вижда, че държат на традициите и вярата си”.

Албанската икономическа миграция в Гърция

Имиграционната политика. Бързото увеличаване на относителния брой на имигрантите в Гърция през последните няколко години предпоставя повишено ниво на тревожност в гръцкото общество и съпътстващите тези страхове ксенофобски нагласи.

Нашият екип е в Гърция в периода между двата тура на местните избори. Либерално настроените хора, с които общувахме, бяха развълнувани от сравнително високите проценти, получени от кандидати с крайно националистически възгледи. Голям брой от анкетираните от екипа гърци с различен социален статус, различни по пол и възраст, бяха единодушни в оценката си, “че албанските имигранти ги плашат, че гръцкото правителство носи вина за тяхната висока численост, за тяхната неограничена престъпност, че политиците сами ги поканиха да дойдат в страната...”

От своя страна, правителството си дава сметка, че безконтролното настаняване на незаконно пребиваващи и неизвестни по своята численост гастарбайтери трупта единствено напрежение в обществото и негативи за управляващите. Поради това са предприети мерки за легализиране на значителна част от нелегалните работници в страната. Досега акцията за легализиране на имигрантите е проведена на две вълни: първата през 1998 г., а втората през 2001 г. В момента, в който нашият екип се намира в Гърция (есента на 2002 г.), икономическите имигранти трескаво се запознават със закона и изискванията към тях, защото предстои трета вълна на легализация. Целта е, от една страна, да се получи представа за броя на чужденците, които работят в страната. От друга, да бъдат въведени някакви общи правила за работодателите, както и да се сложи под контрол събирането на данъците и социалните осигуровки. По мнението на чуждестранна журналистка наша респондентка, която живее в Гърция, легализацията на чужденците е станала под натиска на ЕС. По нейните думи: “В Брюксел искат Гърция да се превърне в буфер за имигрантите, за да не отиват към Западна Европа, за което Гърция със сигурност е получила компенсации - за всеки легализиран имигрант”. По данните, които успяхме да съберем, в момента са легализирани между 700 и 800 хиляди имигранти. Предполага се, че те са над 1 200 000 и се очаква повечето от тях да бъдат легализирани при новата акция.

Албанците. Албанските мигрантски потоци към Гърция са най-интензивни и специалистите са на мнение, че албанците съставляват над 60% от всички чуждестранни работници в страната. През 1996 г. Министерството на обществения ред обявява цифрата от 200 000 нелегални албанци в Гърция, но по същото време независимите гръцки експерти твърдят, че тези имигранти са най-малко 300 000, което представлява 1/10 от населението на Албания. Това внезапно напускане на такава значителна част от албанското население по посока Гърция и Италия е един от най-впечатляващите примери на масова миграция в периода след падането на Берлинската стена. Един от нашите респонденти, икономист, допуска, че албанските имигранти са около 800 000 в момента на нашето проучване.

Според изследователите гръцките власти са били напълно неподготвени за такава интензивност на имиграционния поток и са прибегнали до конвулсивни и неефективни мерки до момента, когато са решили да регулират нещата чрез официалната легализация на имигрантите. Същият автор споменава, че за периода 1991-1995 г. са били репатрирани около един милион албанци, които са работели незаконно в страната*.

Албанците в Гърция идват предимно от Южна Албания, също така малко от централните части на Албания и съвсем малко от Севера. В Гърция ги наричат “албанци”, а не “скиптари, шиптари”, както те се самоназовават и както ги наричат в другите части на Балканите. Повечето от тях признават, че са религиозно индиферентни и поради това са склонни да бъдат покръстени като православни християни - акт, който не получава никога отрицателна санкция от духовенството и от гръцките власти. Албанците респонденти признават, че приемането на православието има за тях чисто прагматичен смисъл - улеснява тяхната адаптация и легализация. Особено важно за тях е да покръстят децата, защото се стремят второто поколение да бъде напълно интегрирано в училище и с оглед на бъдещата перспектива да се явява на пазара на труда при равни условия с местните млади хора.

От своя страна, гръцките власти подкрепят този стремеж на албанците за интеграция, като разчитат, че това е пътят, който ще улесни пълното гръцизиране/асимилиране на албанците в следващите поколения. Така както се е случило с арванитите. Един от респондентите, който е пристигнал в Гърция с първата вълна от бежанци през 1991 г., разказва, че когато били заловени на границата, гръцките войници ги карали да направят кръстен знак с ръка, за да разберат кои от тях са православни, а кои са мюсюлмани и се представят за християни. Това предизвиква смях, защото по думите на албанеца: “Всъщност никой от нас не беше съвсем наясно как се прави кръстен знак и преди границата взаимно се упражнявахме - и християни, и мюсюлмани. Все пак идвахме от Албания

на Енвер Ходжа!” Сега нашият респондент носи демонстративно на ръката си златна гривна с кръст, за да бъде отдалеч идентифициран, че е християнин.

През последните 10-15 години като страна приемник Гърция се включи без преход и рязко в глобалния процес на миграциите, чиято характеристика е свиването на социалните права, модифицирането на труда според нуждите на световния пазар, нарастване на разликите между имигранти и неимигранти, а също така между отделните категории имигранти.

Този шок се отнася както за страните приемник, така и за самите мигранти, особено за тези, които идват от бившите социалистически страни. Защото в прехода си към пазарно стопанство и “див капитализъм” в страните от Югоизточна Европа, Русия, Украйна и т.н. се разместиха социалните йерархии и напълно неприспособими работници бяха изхвърлени на глобалния пазар на труда – например защитените в социалистическия период категории хора с висше и специално образование, студенти, деца, пък дори и земеделци със специална квалификация.

Нашият екип срещаше в Гърция български имигрантки на средна възраст, голяма част от които бяха с висше образование и мъчително се адаптираха към положението си на домашни прислужници – инженери от военните заводи, учителки, филоложки и т.н., които изпълняваха ролята на икономки, детегледачки, грижещи се за стари и болни хора.

Според нашите гръцки колеги, а и според европейските икономисти, бъдещата тенденция на пазара на работна ръка е да бъдат фаворизирани високо квалифицираните имигранти, но океанът от стремящи се към по-добър живот нискоквалифицирани имигранти е огромен и в следващите години ще нараства с висока интензивност.

Според нашия екип обаче може би това е въпрос на бъдещето. Ние заварихме в Гърция ситуация, в която висококвалифицирани и образовани хора извършват дейности, които не изискват никаква квалификация и които са подложени единствено на унижения – нископлатени, без каквато и да било защита на човешките права, още по-малко трудова, социална или здравна защита.

Гръцките колеги от икономическите и обществените науки, сблъсквайки се с тази нова социална драма, са натрупали опит в работата на терен. Научният им интерес се е насочил по-специално към албанските имигранти от началото на 90-те години до днес и вече имат добър емпиричен материал, който им позволява да анализират темата за социалната, икономическата, политическата и пространствената изолация на имигрантите, преди всичко на албанците.

Според изследването на Лазаридис и Псименос, когато се анализира организацията на местопребиваването на албанските имигранти, както и социалните ниши, които им се предоставят, неизбежно се разкриват политиките на маргинализация и на издигане на расови граници по отношение на чуждите работници. Тези учени са безпощадни в своите оценки за правителствените политики и за обществените реакции, които предопределят пространствената маргинализация на албанците, като посочват за пример наблюденията си за Атина: “Обявяването на мигрантите за “замърсители на града” отразява новата политика на стратификация на урбанистичните центрове, при която мигрантите са “напъхвани под килима” в опита да се създаде град, в който по никакъв начин не личи, че има имигранти, който същевременно разчита на мигрантския труд, за да може да функционира. Следователно създадени са нови граници на *невидимостта*, като същевременно изолацията и криминализацията на миграцията и бедността водят застрашително към превръщането на съвременни градове като Атина в градове на апартейд”*.

Нашият екип наблюдава тази абсолютно отчетлива пространствена изолация в Атина и Солун с опитно око, защото този тип градски апартейд е познат в България по отношение на циганите и циганските гета.

В самата Атина срещаме работнички, които се грижат по домовете за деца или старци или по поддържане на домакинството и които са скрити – “невидими” – в домовете на своите работодатели. Някои жени работят по много повече от 12 часа, не ползват почивни дни понякога по два-три месеца. Често търпят разнообразни унижения. Една от нашите по-еманципирани респондентки имигрантки разказва: “Когато най-сетне тези жени след месец-два или три излязат в почивен ден, ходят по улиците на Атина като луди – говорят си сами, неориентирани са, не са имали възможност чрез редовни почивни дни да опознаят града, в който живеят, нито пък местата, където се събират техните сънародници, още по-малко пък да намерят приятели и подкрепа”. Друга имигрантка, която е

потърсила близост с нас случайно на улицата, се оплаква: “Най-много ми тежи самотата и изолацията. Това, че нямам приятелка, поне една, на която да се пооплача, да споделя напрежението си”. Особено тежко е психическото напрежение на жените с образование, защото дори когато ползват почивни дни редовно веднъж в седмицата и търсят контакти в ресторантите и кафенетата на своята или на други имигрантски общности, те срещат там атмосфера, която е далеч под нивото им, не отговаря на техните изисквания за общуване. Респондентка българка споделя: “Бях само веднъж в таверната, където се събират нашите. Дадох си сметка, че не е за мен - нито музиката, нито разговорите, нито начинът, по който се бяга от самотата. Не мога да другарувам с всеки”.

В Солун са ясно очертани албанските средища - автогарата и близкото туристическо бюро, което осигурява всекидневна възможност за пътуване по линията Солун-Корча. Билетите струват 18 евро. Тук, в това пространство съвсем естествено се е настанила и албанската трудова борса, където след мръкване (за да не бъдат на очи) се събират албанците и обменят информация за работните места, за потенциалните работодатели. Очакват автобусите и получават новини за дома от завърналите се, изпращат по заминаващите пари и подаръци. Работодателите също знаят този “невидим” за официалното градско пространство албански триъгълник и отиват, за да наемат работници - само през деня. Естествено, по-късно вечерта това е подходящото място и за нашия екип, за да попаднем сред имигрантите и да намерим подходящи събеседници.

Според нашите респонденти повечето от албанците нямат постоянна работа, често се наемат почасово на различни места. Сред тях съществува тенденция да се концентрират в специфични браншове. Мъжете в градовете се наемат в строителството, като бояджии или декоратори, или в транспорта и транспортните превози. Извън Атина и няколко други големи градове те се наемат като сезонни работници в земеделието или в туризма.

Албанските жени се срещат доста по-рядко на пазара на труда, но ако има такива, те са предимно в областта на надомната работа и в сексиндустрията. Темата за жените е далеч по-сложна и не е специален обект на нашето изследване, беше неизбежно обаче да се срещнем очи в очи с нея.

Според познавачите на проблема за незаконния трафик на хора, жертви на трафика на женска плът стават много често и непълнолетни албански момичета - дори дванадесетгодишни. Условието за работа в този сектор са по-лоши, от който и да било друг, в който се подвизават мигрантите, като често се прибегва до насилие и принудително подчиняване на волята на сводника или клиента. В рамките на йерархията, съществуваща между отделните националности и различните видове сексуални услуги, албанците в Гърция заемат най-ниското стъпало в стълбицата на сексуалната индустрия, често ставайки жертва на стереотипа, че са мръсни, необразовани и евтини. Тъй като в Албания проституцията води до ужасяваща загуба на достойнството и опозорява семейството, албанските проститутки в Гърция са принудени да живеят между два различни свята, нито един от които не е готов да ги приеме. Това прави безизходна ситуацията на албанските жени имигрантки, защото не могат да се реализират извън проституцията, тяхното “трудова пространство” се превръща в капан завинаги.

Според изследователя М. Хайдиняк* в Албания организирани престъпни групи, подобно на двете основни политически партии, с които са свързани, са разделени по географски и етнически признак. На юг, където са клановите на тоските, фарите** контролират трафика на нелегални емигранти и жени за сексиндустрията в Италия (в сътрудничество с италианската организирана престъпност - клана Сакра Корона Унита) и в Гърция, както и трафика на хероин и канабис за тези две страни. Според официалните данни на Европейския съюз само през 1998 г. италианските и албанските трафиканти на хора са спечелили между 3 и 4 милиарда долара от този нелегален бизнес***.

Според М. Хайдиняк през последните години трафикът на хора изпреварва трафика на наркотици като най-доходната нелегална дейност в Албания. Албанските мафиотски босове инвестират парите от трафика на наркотици за закупуването на модерни превозни средства и бързоходни лодки, които изминават разстоянието между Албания и Италия за по-малко от час. Италианските власти изчисляват, че от 1991 г. насам само в Италия по този начин са били прехвърлени между 500 000 и 1 000 000 незаконни имигранти*.

Албанските имигранти в Гърция месечно печелят между 600 и 1000 евро. Всички живеят под наем, като плащат за малък апартамент около 200-300 евро на месец. Онези, които са без семействата си, се събират по няколко души, за да делят наема както и средствата за поддържане на домакинство. Според албанската традиция част от спестените пари изпращат на родителите, братята или семействата си в Албания.

Вероятно албанците играят важна роля в много сектори на гръцката “сива икономика”. Нелегалният или напоследък полулегалният статут ги правят уязвими за експлоатация и ниско заплащане. Това, от своя страна, позволява оцеляването на много гръцки маргинализирани фирми. Независимо че албанските имигранти биват представяни като голяма опасност за гръцката национална сигурност и обществения ред, за гръцката идентичност, това не спира работодателите в Гърция да наемат албански работници. Всъщност, според думите на гръцките социолози, албанските имигранти са изключени буквално от всяко пространство и измерение на социалния живот, контролиран от гръцкото общество. Ако се позовем отново на острите оценки на Лазаридис, албанците в Гърция представляват “една недокументирана долна класа” - част от онова, което Коен нарича обезправена класа *илоти*, възникваща в нова Европа**.

Албанските мигранти съществуват в периферията на гръцкото общество. Те са лесни за трансфер и уязвими за експлоатация. Тяхната неспособност да търсят алтернативи на настоящите условия за работа ги прави почти лишени от сила да избягат от многобройните форми на експлоатация и маргинализация, от които страдат в Гърция.

Албанците и отношенията им с работодателите и с другите имигранти. Албанците са известни сред другите имигранти с това, че се опитват да отстояват своите интереси пред работодателите - пазарят се за надниците. Не търпят да ги обиждат, унижават и мамят, затова търсят сметка от работодателите, които нарушават правата им.

Това, че отстояват своето и се подкрепят едни други, предизвиква завист и възхищение сред имигрантите от другите националности, които не са така решителни, нито пък солидарни. В имигрантските среди се разказват от човек на човек различни случаи, в които албанците са защитили правата и интересите си.

Ето какво ни разказа българка имигрантка: “Един ден, след като се пазарили с грък работодател, който се опитвал да ги измами, албанските хамали видимо приели да пренесат камион с климатици почти на безценица. Взели парите авансово, натоварили климатиците на камиона, но просто “забравили” да ги разтоварят”. Респондентката и другите събеседници се смеят щастливо на този случай: “Хем честно са постъпили, защото са свършили толкова работа, за колкото им било платено, хем урок са му дали на скъперника!”

Гръцки респонденти ни разказват друга история как таксиметровите шофьори в Солун трупали големи печалби от това, че почти всекидневно превозвали имигранти до родните им селища в Албания, за да посетят семействата си и обратно. В един момент албанците изчислили какви пари изтичат към задругата на гръцките таксита и сложили свои хора с лични коли, закупени на старо, да превозват срещу заплащане имигрантите до дома и обратно. Така парите останали в албанската имигрантска общност, а гръцките шофьори се опитали да се преборят с тази нелоялна конкуренция. След един-два много тежки сблъсъци и як бой, гръцките таксиметрови шофьори се оттеглили от спора победени.

Ние разказваме на нашите събеседници албанци как са били измамани българи строители, които след като правили три месеца тежък ремонт на къщата на работодателя в някакво провинциално градче в Пелопонес, когато приключили, той ги предал на полицията като нелегални имигранти. Полицаяте им сложили белезници и българите без нито един лев за тримесечен труд били депортирани обратно в България. Нашите респонденти коментират: “Вероятно е платил подкуп на полицаяте. Случват се подобни неща тука, но с нас не може да се случи. Ще се върнем с повече хора и ще го накажем както му се полага”.

Така стигаме до темата за самоорганизацията на албанските имигранти. Те твърдят, че никоя от имигрантските групи няма някаква регламентирана форма на организация и защита. Единствено филипинците, които работят основно като домашни помощнички, са създали свой синдикат.

Останалите общности се събират на определени места, обикновено в кафене или ресторанти, чийто притежател е сънародник. Тези кафенета и ресторанти са не само средища на социални контакти на имигрантите, но и информационни центрове за намиране на работа.

За българските подобно място за набиране на информация, за оплакване са една или две от редакциите на четирите вестника, които се издават на български език. Три от тях - "Контакти" с тираж 4000 екземпляра, "България днес", "Български глас" - се издават от български, които са икономически имигранти. Само в "Атински вестник" се издава на български език от грък. За много българи това е единственият източник на информация, особено що се отнася до ориентирането при подаването на документи за получаване на зелена карта. И досега пресата се оказва единственият начин за контакти на българските имигранти с чуждата среда. Малкият офис на в. "Контакти" се е превърнал в средище на българските гурбетчии.

Но защо непрекъснато се преплита нашето изследване за албанските имигранти в Гърция с разкази и примери из всекидневието на българските работници? Дори нашият екип забеляза, че докато вървим по следите на албанските места за срещи или в разговорите с нашите респонденти албанци, непрекъснато стигаме до темата за българите, които са им събрата по съдба в Гърция.

Срещата на албанските и българските имигранти в Гърция - житейска ситуация или предвестник на бъдещите синдикати? В Гърция се отнасят сравнително добре към гурбетчиите от България. Работодателите оценяват доброто културно ниво на българските работници и това, че те са тук, за да подпомогнат семействата си в България. Компактни маси българи има в Солун и Атина, разбира се, и в селските, и в туристическите райони, в Катерини и Скидра. Почти всички българи са направили опит да се легализират при двете акции на правителството и имат "зелени карти". По данни от българското консулство в Гърция има и около 100 000 нелегални икономически имигранти, които очакват новата вълна на легализация, за да уредят своя статут. По оценка на нашия екип в момента българските имигранти са общо (легални и нелегални) до 120 000.

Нашите имигранти се чувстват напълно изоставени на себе си, на произвола на работодателите и без никаква защита. Разочаровани са от себе си, че не се подкрепят едни-други, от българската православна църква, която не желае да ги подпомага (за разлика от руската църква в Атина), разочаровани са от слабата ангажираност на българските консулства, които се държат дистанцирано към проблемите на имигрантите. От своя страна, в статия от м. февруари 2003 г. българският посланик в Атина много топло защити българските имигранти в Гърция като добри и сравнително редовни и дисциплинирани работници. Той съвършено основателно подчерта, че за сложните и неразрешени проблеми на имигрантите са отговорни гръцките, а не българските власти.

Така или иначе, независимо как се прехвърля отговорността, едно става ясно от нашите разговори с респондентите - те могат да разчитат единствено на себе си за своята сигурност и по-поносима социална позиция или да търсят подкрепата на други по националност колеги от "общото социално дъно".

Нашите изследвания ни разкриха поразителния факт, че около 70% от българите имигранти в Гърция са жени. Българската колония в Солун не живее на компактни маси както албанците. Изключение правят само българските роми, които са се заселили на едно място, дори имат в близост до автогарата малка закусвалня, където могат евтино да се хранят и да поддържат връзка помежду си. Има няколко ромски фамилии от Велинград, които по техните думи "са довели роднините си до девето коляно" и които се препитават като сезонни работници, музиканти или вършат "черната работа като другите имигранти".

Българките, които излизат веднъж седмично в почивен ден, според гръцките ни респонденти правят впечатление с това, че "се веселят по таверните повече от гръците..." За още запазените патриархални нрави в Гърция отчаяните веселби на българките и техните разкрепостени нрави доста често са шокиращи. В Северна Гърция има доста българки, които са се омъжили за гърци или излизат с местните хора, но в Атина любовните истории между българки и гърци не са често срещани.

Докато браковете между гърци и албанци са почти изключени, такива не са рядкост не само с българките, но и с полянки, чехкини, украинки, рускини. Гърците ни обясняват своята слабост към славянския тип жени, особено когато те са руси и светлооки, с особеното излъчване и обаяние, което

ги отличава от гръцките жени. Всъщност истината е, че културните дистанции са много по-малки или лесно преодолими с жените от православната религия.

Българка респондентка, която е омъжена за грък, разказва: “Когато съпругът ми ме отведе при майка си, за да ме представи, тя хладно и строго ме повика в кухнята, за да поговорим по женски. Изтръпнах, защото помислих, че тя е против разликата във възрастта - бях няколко години по-възрастна от сина ѝ. Но тя ме попита едно-единствено нещо: *Ти от нашите ли си?* Дори не веднага разбрах за какво ме пита, но бързо се досетих и казах: *Да, аз съм православна.* Това беше напълно достатъчно за свекърва ми и след това гостуването протече нормално и дружелюбно”.

По време на пътуването научаваме, че в своята безизходица и липса на подкрепа българките са потърсили съжителство с албанците. Това е много любопитно за екипа и започваме целенасочено да събираме интервюта по тази тема.

Нашите български респондентки ни доверяват, че след като се съберат с албанци, те се проявяват като кавалери и плащат сами наема за жилището, а едновременно с това поемат закрилата на “своята” имигрантка.

Младо момиче (18 г.) ни разказва своята житейска история. Работели двете с майка ѝ. Внезапно майка ѝ заболяла тежко от рак. Събрали с огромни усилия и с помощта на руския свещеник в Атина средства, за да я транспортират за операция в България. Тя останала, за да работи още по-усилено, за да изкарва допълнителни средства за лечението на майка си. Наложило се освен дневната работа да потърси и втора - нощем. Най-високо заплащане ѝ предложили в нощен клуб като сервитьорка. Естествено, още през първата седмица разбрала, че клубът е с “консумация” на момичетата сервитьорки. Уплашена, се обърнала за помощ към албанец, който бил приятел на майка ѝ. Веднага ѝ предложил да се съберат да живеят заедно и тя приела. Следващата вечер той се появил в клуба при работодателя и му казал ултимативно: “Това момиче живее с мен, ще работи това, за което си я наел и плащаш. Ако посмееш да я пускаш на клиентите, ще ти отрежа главата!” След това седмици наред той работел през деня на две-три места, а нощем седял в клуба, за да я охранява. Когато тя го възпряла, защото видяла, че е крайно изтощен от работа и недоспиване, той заплашил още веднъж съдържателя на клуба и престанал да стои по цяла нощ там. Прибирал се след работа вкъщи и спял, но поне един-два пъти на нощ звънял по телефона, за да провери всичко ли е наред при нея.

В общи линии историите на жените са различни, но смисълът е един и същ - жените се чувстват защитени, а мъжете не са самотни и получават уют и нежност в трудното си битие. Те са си взаимно необходими. Както ни обясни един албанец респондент: “Ние, албанците, не можем да живеем сами, без семейство, без жена. Трябва да има някой, който да се грижи за нас вкъщи, а и ние да се грижим за някого”.

Въпрос на нашия екип към албанците: “Защо е толкова разпространено да живеете именно с българки, а не например с гъркини или пък с други имигрантки?” Отговор: “Има случаи на съжителство и с други имигрантки - украинки, рускини. Но с гъркиня - никога. Те не са за нас, а пък и ние не сме за тях. С българките се живее лесно, създават уют, готвят добре, а и са “мегали кефали” - умни и интелигентни”.

На това място от разговора двама от нашите респонденти разказват за стереотипите за българите, които се предавали от поколение на поколение в техните семейства в Южна Албания: “Дядо ми винаги е казвал, че българите са мегали кефали. Като дете не разбрах защо така често го повтаря - имаше предвид не само че са едроглави, но и че са умни. А също така старите хора в нашия край казваха: “Яж кромид лук, българите сутрин като се събудят и изядат една глава лук за закуска, затова имат силни очи и виждат надалече”. И този път на терен ние доловихме извънредно трайни и стари (предавани поне 3-4 поколения) стереотипи на албанците за българите, независимо в коя част на Балканския полуостров живеят.

Връщаме разговора към темата за българките. От респондентите научаваме, че съжителстват най-често българки на възраст между 35 и 50 години и албанци на 20-30-годишна възраст. Това се приема спокойно от самите албанци и от българите, с известна завист от имигрантките от други националности и с пълно неразбиране и презрение от гърците - мъже и жени. Наш респондент албанец разказва: “Отидете в село Х. Близо е до Солун. Там имигрантите са само албанци и българки. Не могат едни без други - просто е трогателно как си помагат и как се разбират”.

Поради невъзможността да съберем количествени данни, не сме в състояние, да преценим до каква степен това е реален факт на постоянна практика, до каква се преувеличават единични случаи. След анализ на достатъчно интервюта, склонни сме да приемем, че такова съжителство и взаимопомощ са факт по-скоро като социална тенденция. Този феномен класифицираме не само като част от трудното всекидневие и оцеляването на чуждите работници в негостоприемна среда, но и като първични и неосъзнати още стъпки към синдикализъм, колкото и парадоксално да звучи това.

*Изповедта на един албански имигрант
от Южна Албания*

Т. е на 48 години, от Корча. Завършил е техникум. По времето на Енвер Ходжа е работил като техник в завод. Говори като лидер, високо интелигентен е.

Поканили сме на вечеря в хотелския ресторант И., нашия респондент от няколко дни, един от лидерите на албанските имигранти в Солун. Той ги подпомага в търсенето на работа, той всяка вечер е на борсата в "албанския триъгълник", за да разпределя задачите, да разрешава спорове и т.н. Именно той води със себе си Т. Не за друго, а защото е останал с впечатлението, че ние имаме нужда от съжителство с албанци, за да ни закрилят, а той самият е женен с две деца и не е в състояние да се включи в подобно взаимоспомагателно дружество.

Поръчваме много вкусни неща, пием много узо и разговорът върви добре, емоционално, дори на моменти със сълзи, предизвикани от тежките спомени. За да не се нарушава целостта на тази изповед, няма да я накъсвам с нашите въпроси, чрез които насочваме Т. към различни теми - те могат да се предположат.

Нашият респондент Т.: "След 60-те години Енвер Ходжа каза: "Ние сме истински комунисти, а останалите са ревизионисти" и отношенията между Албания и България охладняха. Дотогава чичо ми например е учил във ВИФ и много други албанци са учили в България, а в Албания е имало много български специалисти, от които сме научили много. Затова у нас се разказват много неща за българите - че ядат много лук например, което е добре за зрението им.

Не изпращам пари на жена си в Албания. Напуснах я. Заварих я вкъщи с друг мъж. По тази причина в Албания убиват, но ние на юг сме по-меки хора и аз съм благодарен за това - отърва ме от затвора. Не съм чел Кануна. Бил голяма книга - 1000 страници. Ние на юг не го знаем. В Северна Албания е кръв за кръв, ако убият някого, трябва да се отмъсти с убийство. А при нас ще кажат: "Хайде, моят си отиде, защо да загиват и други".

За чамите и арванитите не съм чел, но съм чувал много. В началото чамите били в Янина, Превеза и Игуменица - по времето на Али паша от Янина. Самият Али паша е албанец. Не знам точно годината, но между 1942 и 1945 г. Наполеон Зервас прогонва чамите чак до Дуръс и Елбасан. Така те се заселват в Албания. Не ги обичахме.

До 1991 г. този въпрос беше затворен, табу. Сега чамите в Албания имат дружество, имат документи за нивите и къщите си в Гърция и стигнаха чак до Хага с исканията си. През 1992 г. отидоха и в Москва да търсят помощ. Когато преди 2-3 години министър-председателят Илир Мета постави въпроса, Симитис каза, че няма такъв проблем. Сега чета албанските вестници, че този проблем се развива и няма лесно да приключи.

В Гърция сигурно има 2-3 милиона чами. Ходил съм по островите и там има. Бил съм на о. Идра - с 10 000 жители и всичките говореха албански. Останалите през 40-те години чами са отишли по островите и са си сменили имената. Всички чами са мюсюлмани и аз се опитвам да им разкодирам имената: Павло Сарафис, т.е. Шерифи, Джелепис - Джелепи - и двамата са терористи от "17 ноември".

Чамите използват стари албански думи. Иначе - балканци сме - всички си приличаме. Чамите от Превеза са се преселили на о. Идра. Ние, имигрантите, следваме техния опит - много от нас също си смениха имената. Всички чами знаят много добре гръцки, но ако си потърсят на всяка цена имотите тук - може да стане война. Както в Косово - косоварите не ми харесват. Защо воюват? Ние в Албания гладувахме. А косоварите какво искат? Тито им даде всичко! За едното знаме ли воюват? При нас в Албания само 59% имат къщи, а косоварите всичките имат къщи.

Аз се връщам в Албания на всеки 6 месеца. И знам със сигурност, че Албания няма да се оправи. Няма държава и никога няма да има. Там всички пари са от черни сделки. Албания е Колумбия на Европа.

Там дойдоха първо комунистите, а те знаят само една теория - марксистката - не познават свободния пазар. Винаги сме съществували от кражби. Да сте чули да сме създали нещо ние, сами? Ето ти пример: в България има завод за електропомпи за вода. Разглобихме ги, откраднахме чертежите. През 1985 г. дойдоха двама българи инженери в нашия завод, за да ни помагат и ние скрихме чертежите, да не ги видят. През 1976 г. албанските специалисти ходеха в Китай за 6-месечни специализации: през деня гледат, а през нощта чертаят в хотела.

Не е в състояние да се реорганизира Албания, за да стане функционираща държава. България и Румъния ще се оправят, но Албания никога. Затова ние сме тук завинаги, в по-добър вариант ще се прехвърлим в Италия. Там е по-добре. А за Албания винаги ще изпитваме носталгия и сме замислили така - постоянният живот и семействата във от Албания, в някоя истинска и подредена държава, а в нашите родни места ще направим вилна зона, за да се връщаме по време на отпуските и да не късаме напълно с родната земя.

Чувам, че много гръцки бизнесмени са дошли в България и правят цехове, бизнес. Доволни ли сте от това? Ние ги прогонихме от Албания, защото дават много ниски надници, имат лошо отношение към хората. А те сега разправят: "Българите са по-добри от вас и затова сега инвестираме там". Всички гръци, които дойдоха в Албания, бяха мафиоти, мошеници. Сега в Албания дойдоха италианци - доволни сме от тях. Тях ги искаме, всички албански имигранти в Италия са с осигуровки.

За обща граница ни пречи Македония. По телевизията гледах една карта, на която Македония е била до Солун. Това не ми харесва. На 4 км от границата (в Албания) има едно село Бобошица. Това село е на 500 години и жителите са българи. Не е шега, че трябва да имаме обща граница.

Гърция би трябвало да е преди всички нас - от нея да се учим на демокрация, а вече 11 години съм тук и виждам съвсем други неща. На нашата борса в Солун идваха през 1996 г. журналисти и питаха: "Как мислите, гръците расисти ли са?" Какво да им отговоря като са расисти, а ме снимат със скрита камера: "А вие не си ли познавате собствената раса?", така им отговорих.

Ние, албанците, сами се отнасяме зле със себе си. Не сме организирани. Преди 6 месеца дойдоха имигранти от Афганистан и два месеца по-късно в едно село на о. Крит заявиха, че искат 8-часов работен ден и осигуровки. Филипинците си организираха синдикат. Потъгнахме в земята от срам за себе си. Записваме децата си в гръцките училища, те веднага научават гръцки и стават отличници. А би трябвало да поискаме албански училища, както е в Германия за турците. Братовчед ми беше 9 години тук и се върна в Албания. Дъщеря му не знае албански, трябваше отначало да започне училище - в първи клас. А филипинците в Атина са си организирали сами училище, не търсят помощ от държавата. Китайците също много се защитават - косъм не може да падне от главата на китаец.

Българите са благородни като работодатели и когато са преуспели, плащат добре на албанците. Тези дни една стриптизърка българка покани четирима души за пренасяне на мебели. За няколко часа плати на всеки по 120 евро. Преди една година българин ме покани да боядисвам бар. Плати ми много добре. Предложи ми да стана бодигард, когато заработят. Очаква 20 танцорки от България за 6 месеца. Отвън щяло да има гръцки бодигардове, а вътре аз, за да следя някой да не обижда момичетата, докато са на пилона. Чакам да заработи заведението. Преди време намерих на улицата загубени документите за легализация на един българин. Отидох в бюро за легализиране и там намерих българина. Даде ми 5000 за услугата. Ако беше друг, щеше да изхвърли чуждите документи, ама аз съм също имигрант и знам как ги е събирал. Друг щеше да ги изхвърли, както аз бих изхвърлил документите на американец.

Жал ни е за българките. Питаме ги често защо са сами - мъжете им си стояли в България, вкъщи, и по цял ден четели вестници, а вечер - ракия и салата. Всъщност мъжете често идват от България, търсят си работа, но не ги удовлетворяват нито условията, нито заплащането и се прибират обратно - тогава пращат жените си. Наскоро бях на бар. Дойде такси с мой съгражданин и попита дали може да остави една жена, да я пазя, по-късно щял да дойде да я вземе. Говоря е на руски - разбира. Таксиметровият шофьор я взел от границата. Беше учителка. Имала син шофьор, който е казал: "Да идеш в Гърция и да изкараш пари". Мъжът е - безработен и по цял ден четял вестници, а тя го

хранела с пенсията си - 50 лева. Носеше си българо-гръцки разговорник и се притесняваше до сълзи, че не знае езика. Опитвах се да я успокоя, че всичко ще бъде наред. После дойде шофьорът и я прибра. Не знам какво е станало с нея - като изгубено дете беше, а е учителка, завършила висше. Но аз я разбирам. Когато дойдох през 1991 г., всеки ден се обаждах на жена си и на децата и плачех. В началото плачех по цели нощи.

Работех в завода и с осем приятели решихме да тръгнем за Гърция. Беше 21. II. 1991 г., когато съборихме паметника на Енвер Ходжа. И както си бяхме с работните дрехи, поехме пътя към границата. Взех две златни лири и ги скрих в якето. Пет метра след границата ни хванаха. Никои не знаеше - нито жена ми, нито двете ми деца. Албанските граничари изстреляха по нас 150 куршума. Законът беше безпощаден - трябваше да ни застрелят. Албанските граничари ни хванаха и ни хвърлиха в затвора. Бяха бесни, защото бяхме преодолели 2,5 метра висока мрежа с тоқ, 7 метра широка на границата - срязахме я, за да минем.

Два дни бяхме в затвора, след това три месеца в предварително производство, но с помощта на познати ни освободиха. После пак опитвахме, и пак ни връщаха, и пак опитвахме. Случваше се и гърците да ни хващат и да ни връщат. Но ние отново. Беше като един сън, като лудост, като една жажда - да стъпим в свободна страна. В онзи момент мислех: "Или свободен, или мъртъв!" Това вие няма да го разберете - в България беше рай, не сте наясно какво беше да живееш в Албания! Вие имяхте всичко - ние нямахме нищо! Представяш ли си, каква лудост ни гонеше за глътка свобода - че тръгнахме, без дори да мислим, че оставяме жените и децата си. През цялото време повтаряхме: "Бягаме, заради децата си!" Не искам, докато съм жив, да чуя за комунисти. Като видя тукашната шефка на комунистическата партия, ми става лошо. Червеният цвят не е хубав. Дори очите се уморяват. Но в знамето ни има червено.

Доволен съм, че българският цар е министър-председател. Няма връщане назад за вас. Дори не съм си представял, че в края на 2002 г. ще бъда в Солун на една маса в луксозен хотел и ще си говоря за всичко с българи. Животът е интересен, когато си свободен".

На раздяла Т. е настроен тъжно и философски споделя: "Вече не обичам хората. Изморен съм. Нервите ми не издържат. Мога да кажа груби неща, които няма да ви харесат - например за 3-те "С"-та, които всеки презира: чифут (евреин), чобан (овчар, прост човек), чам (неверник, човек на когото не може да се разчита). Не се заблуждавайте за албанците. Не сме задружни. Нито пък добри. Ние сме само хора на честта, но по особен начин. Ако си ми приятел - ще умра за теб, за да те защитя. Ако някой дойде в къщата ми, за да те убие, ще трябва да убие първо мен. Ако не е вкъщи - да става каквото ще. Албанецът пръста няма да си помръдне. Става дума за егонизъм в кристалночист вид, който или ще погуби албанците, или албанците ще погубят по пътя си много други невинни хора".

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Този път нашият теренен дневник и наблюденията ни ще завършат без заключение и изводи.

Случаят е по-особен.

При това изследователско пътуване сме свидетели на началото на процес на микроглобализация на Балканите. Мигрантските потоци се придвижват от една балканска страна към друга, която е по-напред в икономическото си състояние, или транзитно - на път към някоя европейска страна. Причините не са войни, мирни договори, политически насилия или нарушени права. Това са до болка познатите причини за разместване на огромни маси от хора в региона на Балканите.

Този път причините са единствено икономически. Балканските нации, които десетилетия и столетия се познават единствено като съседи в региона, като съперници, врагове или приятели, се срещат в ново пространство - това на имигрантското всекидневие. Представители на различни нации се запознават, живеят и оцеляват заедно в едно ново пространство на апартейд - където границата на изолацията минава не между отделните държави, техните нации и правителства, а между местните хора и имигрантите, между работодателите, които са свои, и наемниците, които са чужди, между обществото, към което имигрантите се опитват да се приобщят временно или за постоянно, и мизерните покрайнини, където това общество ги изтиква, за да не мисли за тях и за да не ги вижда, защото те му носят стракове и дискомфорт.

Този процес тепърва предстои да се развива на Балканите. Постепенно и други страни ще се превърнат от такива, които изхвърлят навън безработните си граждани като емигранти, в страни, които приемат имигранти от близки и далечни страни. Правителствата и политиците не са готови за това и не правят нищо, за да подготвят обществата в своите страни към разбиране и търпимост. Чуждите работници, които са избрали нова родина - временно или постоянно, образуват нови маргинализирани малцинства и се нуждаят от съответните закони, защиты и интеграционни политики.

ECONOMIC MIGRATION TO GREECE IN THE PERSONAL AND NATIONAL PROSPECTS OF ALBANIANS *October 2002*

RESEARCH METHODOLOGY AND SCOPE

The survey was carried out between 14 and 20 October, 2002, in the Republic of Greece with the purpose of investigating the impact of the Albanian national question on this particular Balkan state. The field study was the seventh consecutive one in a four-year period and was focused on the crisis caused by the struggle for emancipation of the Albanians throughout the territory of the Balkan Peninsula, primarily in the places where they live as ethnic minorities outside the boundaries of the Republic of Albania.

Field data was collected by a team of scholars - experts in the Albanian question - a Balkan studies historian, a Balkan studies linguist, an archeologist-anthropologist, a journalist specialist in Balkan affairs, and an anthropologist, who was also interpreter-mediator, from Greece.* The researchers applied mainly the methods of anthropological interview, group interviews with men of science and letters, an adapted system of semi-standardized sociological interviews combined with observations.

As in the earlier studies, the aim was to take a snapshot of the situation in Greece, particularly in the context of Albanians' presence in Greek society, and the Albanians' plans and prospects outside the motherland, in a particular host society. The subjects of study were the attitudes, stereotypes and anticipations of the Greek élites and the Greek society as a whole in relation to the growing number of economic immigrants from Albania. A matter of particular interest for the research team was the level of integration of the autochthonous population of Albanian origin (Arvanitis, Zams, and Albanians), as well as their attitude to and perception of the Albanian new-comers.

Naturally, the researchers' key concern was focused on the individual life prospects of the Albanian immigrants to Greece, the level of their cultural and social adaptation to the host country, as well as their attitude to the all-Albanian prospects.

Another point of interest was to establish the level of modernization of the Albanian immigrants and their interrelations with the Greeks, as well as with the other immigrant communities in this country.

The survey was conducted in Thessaloniki, Athens, Piraeus, the village of Kalivia, Attica, and Delphi, where some 20 persons aged 20-50, both males and females, were interviewed. The respondents were members of the economic immigrant communities - Albanians and Bulgarians, peasants, persons employed in the service sector, intellectuals and men of science and letters.

A snapshot of attitudes in Greek society

In the summer and autumn of 2002 Greek society experienced the shock of the introduction of the European single currency. The introduction of the Euro caused a real collapse, a breakdown in the budget of any average Greek family. Six months later everybody would calculate prices first in drachmas, then in euros, cursing grimly, because there was almost a twofold rise in prices, while wages had not changed a bit. Greek respondents whom we talked to in market places or in common-people taverns in Thessaloniki

and Athens, compared this crisis to the times of poverty and hardship in the early 1980s, when they were admitted to EEC membership and went through an extremely difficult period of adaptation.

In the roofed marketplaces in Thessaloniki the retailers would recognize us immediately and gladly enter into conversation making polite remarks: 'It's nice in Bulgaria...' We, in return, would say: 'What's so nice in this poor country, Bulgaria - it's only misery for most of the people.' Nevertheless, they reminded us that in the 1980s, when they joined the European Community, they were able to survive owing to the cheap goods found in the Bulgarian market. Busses traveled daily carrying Greeks who bought basic commodities from the Bulgarian shops, and, in the respondents' opinion, that was how they managed to mitigate the shock of the crisis. Now, when they were adapting with difficulty to the Euro, such weekends devoted to supplying goods from Bulgaria were not as frequent, but they still eased the crisis for many an ordinary family.

A lively discussion has been going on in Greek society, involving a certain dose of optimistic anticipation, about the money, amounting to 25-30 billion Euro, from the EC structural funds expected to be allocated to Greece in the next 5 years. The Greek government plans to invest much of this money, as well as the funds intended for the preparation of the Olympic Games, in large-scale infrastructure projects. The heavy traffic in the big cities, Athens and Thessaloniki, and the deficiency in parking areas there have turned these cities into nightmare places to live in. At peak periods, one wastes too much time trying to get to the place of a business appointment and, in particular, to find a parking space for just a while. So, there is general consensus and a certain happy expectation that some of these funds would be used to improve Athens' infrastructure.

Of course, public comments are also focused on the questions of what the money will be spent on, whether part of it will not be appropriated by corrupt officials, etc. By way of consolation and taking into account that we were novices in the realm of intra-European relations and EC monetary funds the respondents said: 'There'll be money left for you (Bulgarians) too. It's absolutely sure for now, especially the funds intended for the preparation of the Olympic Games. There'll be investments in sports training sites based in Bulgaria, as well for recreation spots for the teams...'

The other cultural and social shock, which the Greeks have come to experience in a difficult and painful way, again and again, rather than part with it, is the ever growing number of immigrants for the past 10 years. As put by a respondent, director of an economic research institute in Athens, 'Greek society still regards itself as a society breeding emigration, as one being bled by a ceaseless flow of young and educated Greeks who leave their country as a result of high unemployment, and this hasn't been the case for quite a long time.'

Things have changed during the last 10-15 years, but the trauma caused by the economic crisis of the 1960-70s, which lasted up to the beginning of the 1980s of the 20th century, has left its imprint on the state of mind of Greek society. In this period, the number of unemployed, turned into permanent immigrants, reached as many as 1 620 000 and they represented the most viable part of the nation - people at the age of 20-35. Temporary emigrants numbered an additional 660 000 individuals or so, predominantly from Northwestern and Northeastern Greece, and the Aegean islands. For example, the 1951 census established a population of 165 000 in the Lerin county, while in 1981 the number of the population in the same area dropped to as low as 50 000. During that period, so critical for the Greek economy and population, in some of the island villages not a single marriage, nor a single child-birth were registered in the course of 10-15 years, only death certificates of elderly people were issued.

As a matter of fact, our team noted at once a striking similarity between Bulgaria's demographic state and emigration flows in the recent years and the crisis experienced by the Greeks in the second half of the 20th century.

Since the late 1980s and early 1990s, along with the processes of modernization and the European integration of Greece, as well as the positive trends in the economy, the Greek emigrants began returning. This was also the period when the country was flooded by economic immigrants from various parts of the world - Poles (from the first half of the 1980s), Albanians (from the early 1990s), Chinese, Bulgarians, Russians, Ukrainians, Philippines, etc. The tendencies had drastically changed before the Greeks became keenly aware of the fact that from a society producing emigrants they had turned into a host society for

economic immigrants of different ethnic and religious backgrounds, bearers of different cultures and way-of-life traditions.

In 1993, a team of Greek sociologists asked the following question as part of a representative nationwide survey: 'Over the last years, people from different countries have arrived in Greece to live and work here. What do you think of this phenomenon?' Nearly 70 per cent of the respondents answered that these foreigners were 'too many', 26 per cent thought that 'foreigners are many, but not too many', while only 1.7 per cent answered that 'foreigners are not many in number'. The same study formulated an additional question: 'When you hear another nationality mentioned, whom do you think of first?' The replies are striking: 40.5 per cent said they thought of the Albanians first, and Americans were ranked second in this list being indicated by 9.3 per cent. Similar were the responses to the question: 'When you hear people of a different religion mentioned, what religion do you think of first?' Approximately 40 per cent of the respondents answered that they 'immediately think of the Muslims' and 21.7 per cent 'have the Catholics in mind'.

The negative stereotypes towards the Albanians were exceptionally high even more than they were 10 years ago, when their number was much lower. The sociologists asked questions about the sympathies and antipathies of the Greeks regarding a group of twelve foreign nationalities introduced at the same time - 6 European nations plus Americans and 6 local ethnic minority communities. At the bottom of the scale of rejection and antipathies were the Turks, mentioned by 79.5 per cent of the respondents, followed immediately by the Albanians with a rejection rate of 75.5 per cent. Remarkably, much higher in the list were even the Roma people towards whom antipathies were expressed by 55.0 per cent of the respondents. Surprisingly though, the observed level of anti-Semitism in Greece was high - 57.4 per cent of the respondents stated their antipathies to Jewish people.*

One of our respondents, a scholar, argued that 'Greek society is going to be transformed into a multi-cultural society irrespective of whether the Greeks like it, or not. These are just economic realities, but on the majority of people they have the effect of a cultural shock.' The professor added: 'The more conservative part of Greek society who are in certain cases very religious (nearly 13 per cent of the Greeks go to church each Sunday and several times on weekdays, 18 per cent go to church two or three times a month, and 42 per cent attend church services several times a year), will react vigorously to what has been taking place. There have already been two such examples of negative reactions - one is concerned with whether students of foreign ethnic and religious origin should be allowed to carry the national flag during parades, and the second one concerns the building of a mosque in Athens, which is an obligation of Greece in its preparation for hosting the Olympics in 2004. Particularly strong is the resistance offered by the Greek Orthodox Church, and it has quite a strong influence on Greek society.'

The members of our team insistently asked a great number of questions: about 'the attitude of the Greek public to the Albanian immigrants', 'do the negative stereotypes towards Albanians increase', 'are there any fears or anxiety caused by their rising number'.

According to our respondents, for the moment, regardless of the negative and xenophobic attitudes towards the Albanian immigrants, there is a certain resignation and tolerance, because this workforce influx is needed. According to the 2001 census, there is a zero population growth in Greece resulting from the decrease in the birth-rate. There is a general tendency of ageing of the population, as well as an increase in the number of non-active persons - mainly retired people. At the same time, the overall number of the population is growing in consequence of the migratory population growth, caused by the inflow of immigrants. It is they who form the economically active part of the population, engaged in unattractive labour and filling the pension and social security funds.

Many of our interlocutors considered that the economic immigrants had a positive effect on economic growth and social security, although they created problems such as higher criminality, demographics-related apprehensions, and unacceptable cultural and daily-life distances.

One of the respondents, an economist, claimed that following the measures taken by the government for legalizing the status of the economic immigrants, a fresh flow of revenues contributed to the more or less drained social and pension funds in Greece: 'The number of immigrants unofficially varies between 1 000 000 and 1 200 000 people. About 800 000 of them are Albanians. The fact that these numerous immigrants have jobs means that the Greek economy needs them, that there are vacant niches with

capacity to absorb them, even if that occurs partially in the sphere of 'shadow economy'. Imagine an ageing nation and a number of shrinking pension funds, and then a sudden legalization of almost 700 000 - 800 000 Albanian workers who are 40 years old at most. They are not likely to ask for pensions in the near future, in fact they pay - either they themselves or their employers - their social security contributions as required by law'. We should bear in mind the fact that the increase in revenues from the agricultural sector in Greece during the recent years is largely due to the workers from Albania, among other factors.

With a view to the subject we sought to investigate, probably the most essential question was: 'Is there any autochthonous population of Albanian origin or people with Albanian self-awareness and how do they receive the newly-arrived Albanians? Do they offer them help, do they offer them jobs, do they claim any kinship with them?' In summary, the common answer given by most of our respondents was: 'In Greece there are no Albanians with an Albanian identity who are autochthonous. The Albanian-speaking Arvanitis have a Greek consciousness and do not demonstrate any special attitude to the new-coming Albanians. Do you think that will matter when, in a 10-20-year's time, the Albanians to be permanently established in Greece will exceed a million, and although not recognized as a minority, will actually constitute 10 per cent of the population of Greece?'

While discussing with one of our respondents, a Greek scholar, the prospects of the Albanian immigrants' integration into Greek society made by his team of analysts, the following opinion was expressed: 'Before long, the immigrants will be claiming working and political rights. In less than ten years or so they will probably form a [political] party, which does not mean it will be represented in Parliament given the fact their citizenship has not been legally arranged. Sooner or later, this issue will be on the agenda. A close analogy could be made with the problem of the ethnic Turkish workers in Germany some time ago. We are also concerned, though we have no answer to this, what the reaction of the Greek public would be when the Albanians start claiming political rights. I also find challenging the question of how far and in what way such a political organization might turn into an instrument of pressure on Albania and a factor in the bilateral relations. It's too early for this kind of thing yet, but that's what we, as a society and a state, will have to face.'

The team members added to our colleague's considerations their own assumption that the Albanians might demand educational and cultural rights, and, based on this, we formulated our question: 'What will the reaction of Greek society be, if the Albanians demand that the Albanian language be taught in the schools?' and also 'Is it possible the potential political, syndical, and educational demands of the Albanian immigrants lead to the formation of an extreme nationalist party?' The colleague we interviewed went on with his reflections: 'The formation of a racist party does not depend on the presence of the immigrants and on their number alone, but also on the specific domestic political situation. Similar parties exist and they have increased their influence in Western Europe, which means it's possible for them to gain ground in Greece too. I think the most dangerous developments would be if the racist influence becomes all pervasive in Greek society, if the programmes of such racist parties are to be adopted, in their populist and xenophobic part, by the other parties in the country too. Just now, excluding the nationalist party which won many of the votes in the elections, xenophobia and racism are alien to the ideology of the other, traditional parties in Greece.'

Ethnic Albanian minorities in Greece?

All our attempts to carry on an earnest, free of euphemisms, conversation on the subject of 'ethnic minorities in Greece', failed. The majority of the respondents, irrespective of their social status, educational background and age, strictly adhered to the standpoints and relevant terminology established by the government's official policy. For several decades now, academic research and educational strategies dealing with minorities have been put under control. Hence, any data on the state of ethnic communities in the country is, as a rule, incomplete, especially in terms of an unbiased estimate of their number. Usually, terminology concerning minorities is veiled under some obscure linguistic and confessional formulations that allow for the ethnic minority background to be blurred, as well as for the members of one community to merge into and be considered as members of another community by virtue of their religion.

In the official Greek records the presence of certain minorities is denied based on the argument that there is an agreement with the respective state not to declare it, or on account of the fact that the minority in question has been fully integrated or assimilated and incorporated into the Greek ethnos. It is particularly difficult for a researcher to accept (within the framework of a nation-wide population census) the existence of religious minorities alone, since they comprise people of different ethnic origins. For example, the Muslim minority in Greece is recognized, but it includes various ethnic groups -Turks, Albanians, Pomaks - without any clear-cut distinction among them. In the course of many decades, the Greek state has followed a consistent policy of linguistic, cultural, and sometimes religious assimilation of minorities, and it has achieved substantial results in this respect.

Pursuing its research objective to establish the existence of autochthonous Albanian population in Greece and find out what their attitude to the developments in Kosovo and Macedonia, as well as to the all-Albanian future, is, our team focused on conducting interviews with and about Arvanitis and 3ams.

3ams. Our efforts to find any traces of 3ams went on under the heading: 'There are no 3ams in Greece'. In fact, it was the answer we heard from virtually all Greek respondents, with no exception. It became necessary therefore, while still there on the spot, to try to meet five professors in history and hear their professional history accounts, as well as read some academic studies on this extinct (?) community*.

The 3ams inhabited the region of 3ameria [Tzameria, Tzamuria] or Thesprotia, part of Epirus, situated between Butrint and the estuary of the Acheron river east of the Pindus Mountains, including the towns and vicinities of Preveza, Janina, Igoumenitsa, Pórga, Margariti, Delvin, Votroto and some others. These are among the most fertile and rich areas in Greece. 3ams are described by the Greek scholars as a mixture of Albanians and Greeks with pronounced anthropological characteristics - tall, good-looking, strong, and agile.

According to historical sources, this Albanian population adopted Islam in the 17th century and, in compliance with the traditional Ottoman practice, was included in the military system supplying recruits for the Ottoman army. Apart from it, following the Albanian highlander traditions, 3ams were organized in *fises* (clans) and *vllaznijas* (brotherhoods). Ruling in Paramythia for around two centuries were the members of one of the big Albanian clans, who confronted the Souliots. The latter inhabited the Souli Mountain in Epirus and were Christian Albanians; they ruled the southern part of 3ameria. As early as 1787, in the general atmosphere of disobedience of the local Ottoman governors - what is known as the period of decentralization, Ali Paea Tepedelenli established an autonomous rule in Southern Albania and Northern Greece and, resting upon his own armed forces and a large fleet, succeeded in ensuring a certain degree of freedom even in the domain of foreign policy.

In 1797 Ali Paea commanded a raid on the town of Himara which supported the Souliots in their struggle for independence, and more than 6 000 civilians were slaughtered. As a matter of fact, some historiographers like Lord Kinross describe Ali Paea as a terrible, merciless and perfidious Albanian.*

In the autumn of 1799 he undertook a special expedition against the Souliots. The clashes between the latter and the forces of Ali Paea continued until 1803, when they [the Souliots] capitulated in return for his promise to guarantee their safe withdrawal to Corfu. Ali Paea did not keep his word and attacked the fleeing Souliots. Legend has it that during this attack the Souliot women threw themselves, along with their children, into the abyss of the Zalong Mountain in order to escape from being enslaved.

Ali Paea, also known in historiography as Ali Paea of Janina, was able, by force and violence, to subjugate the Albanian *beys* in 3ameria and impose his power. He ruled over part of Southern Albania and Northern Greece until 1822, when, in negotiation with the Sublime Porte, he conceded to surrender. In return for his word to give up supporting any defiance against the central power, the Sublime Porte pledged to grant his life and designated a place near Constantinople for him to settle. When he surrendered, however, on 5 February 1823, he was killed and his head sent to Constantinople.

Until the beginning of the 20th century the 3ams shared an Albanian identity, but having been part of the military class and the landed aristocracy of the Ottoman Empire for so long, they, like the Bosnian Muslims, often identified themselves as Turks (Ottomans).

After the Balkan War the region of Tzameria was given to Greece. Then followed the 1912-1923 period, when the 3ams ranked among the biggest land-owners in Greece and there were no problems

whatsoever in their relations with either the government or the Greek population. Following World War I no 3ams were mentioned in the texts treating the reciprocal re-settlement of the population stipulated in the convention on the population transfer of Greek and Turkish residents. Certain tension arose because, on the one hand, nearly half of the 3am population, who numbered some 18 000 - 20 000 people, tended to emigrate to Turkey. On the other hand, Albania's government stated, in telegrammes and through delegations to the League of Nations (LN), that the Greek authorities were forcibly making the 3ams leave their homes and lands and emigrate to Turkey, and also that Greek migrants from Asia Minor were settling in their estates. The Albanian side claimed that the property owned by 3ams had been confiscated, and the farm produce requisitioned.

Greece, on its part, renounced these accusations and laid the beginnings of the terminological controversy over minorities; the Greek side argued that the name 'Albanian' could be used only in reference to those citizens who were born in Albania, and excluded in this way the Greek-born Muslims reckoning them among the Turkish ethnic minority.* This necessitated prompt action by the League of Nations, which sent a special Joint Committee which in March 1924 decided to exclude the Greek subjects of Albanian origin, namely those residing in Epirus, from the mandatory population exchange between Greece and Turkey.

Athens discreetly encouraged some of the 3ams to migrate to Turkey hoping that the rest of them will follow. Initially, Ankara did not show any willingness to admit 3am Muslims, but in the course of time the authorities became committed to welcoming and providing accommodation for 5 000 of them. This plan was not implemented because in 1925 there was a military coup d'état in Greece and the new government headed by General Pangalos refused to allow 3ams to leave for Turkey. There are different historiographic theses concerning the reason why the Pangalos cabinet broke this agreement with Turkey. Some historians have embraced the thesis that Gen. Pangalos, who was of Arvanitis descent, sought to prevent the aggravation of relations with Tirana. At that time he was obsessed by the 'Megali Idea' (the idea of Greater Greece) and was preparing to attack Turkey and seize Istanbul and, therefore, needed Italy's support.*

In the period before 1928 tens of thousands of Greek refugees from Asia Minor arrived in Greece. In order to provide some lands and means of subsistence for them, Venzelos' government carried out an agrarian reform limiting farmland ownership - a land owner could not possess more than 300 decares (approximately 75 acres). This reform affected the interests of the 3am population severely as they had owned for centuries large plots of land granted to them as land estates by the Ottoman sultans and military commanders. In return for these lands, the 3ams demanded larger compensations - different from those granted to all other Greek farmers and based on the method of evaluation of expropriated foreign nationals' property. Their claim was rejected and the 3ams harboured a feeling of being wronged by the Greek state because in exchange for the lands their ancestors had been granted for war merits to the Ottoman Empire, they were given insignificant compensations, or these lands were unlawfully confiscated.

In the spring of 1928 Tirana sent a protest to the LN objecting to the fact that the Greek government did not recognize 3ams as a national minority. The 3ams themselves also addressed the international organization, referring to arbitration and raising two claims: to get higher compensation for the expropriated, and to be recognized as an Albanian minority. The response to both demands was unsatisfactory - the 3ams were recommended to accept such compensations as were given to the rest of the Greek farmers; concerning their second demand the Committee responded that it was not competent to decide.

Two years later (in 1930) the Albanian king Ahmed Zogu offered the Greek government to make a population transfer by sending the 3ams to Albania in the place of the Greek ethnic minority there. The king pursued a policy of clearing the Greeks out of Albania. His proposal was not accepted by the Greek side because of the lack of reciprocity - 10 to 20 thousand 3ams in exchange for 100 thousand Greeks. Thus the issue of the 3ams living in Greece and the subject of the Greek minority in Albania turned into a key problem in the bilateral relations. Quite in the style of all Balkan historiographers, even contemporary historians from the Greek or the Albanian side are incapable of bringing the two points of view closer and present more or less the same versions of the historical events.

In 1939 Italy annexed Albania and the Çams inhabiting Thesprotia declared their willingness to become part, together with their lands, of the Italian territory as a new Italian province. The strong pro-Italian sentiments among the Çams worried the Greek authorities very much, for they were afraid of sabotages and of separatist leanings, the more so as such fertile and rich areas of Epirus were the case in point. Representatives of the Çams already fought on the side of the Italian army. In order to avoid any surprise, the politicians in Athens ordered that all the male population aged 15-60 should be deported and re-settled on different Greek islands in the Aegean. In a sense, this put an end to the possibility of maintaining normal and peaceful relations between the Çams and the Greek institutions. When Italy attacked Greece in October 1940, the interned men from the Albanian (Çam) clans began returning and war battalions were formed that started fighting against the Greek troops. The Çams sought revenge and set Igoumenitsa on fire; when in 1941 the forces of the Wehrmacht marched in and the new power was established, all previously deported Çams returned to Thesprotia.

Germany imposed triple occupation on Greece - German troops seized only the Epirus region, along the border with Turkey. Eastern Macedonia, along with Thrace, was under Bulgarian occupation. The rest of Greece was occupied by the Italians, so that Zameria was under Italian rule. During the occupation, the Çams actively collaborated with the Italian and the German troops in their campaigns against the Greek guerrillas. As a reward, they hoped for the annexation of the region of Thesprotia, under the name of Zameria, to Albania, as was the case of Kosovo. Italy declined this claim under pressure by Germany. In 1943 the Greek guerrilla bands were planning a landing of the allied forces by sea and ousted the Çams from the coastal areas to the inland mountain areas. During their retreat in September 1944, the Çams left Greece and headed for Albania following the withdrawing Wehrmacht troops.

This was not the end of the hardships suffered by the Çams. The Albanian population did not welcome the newly-returned families and in December 1944 almost 5 000 of them were sent back to Thesprotia. After the defeat and disarmament of ELAS by the nationalists, the Çams were threatened with severe reprisals as collaborationists and fled again to Albania. During this flight, a group of refugees were ambushed by Greek forces commanded by Zervas, a nationalist captain, and almost 70 of the fleeing Çams were slaughtered in a mountain gorge. The international community reacted to this massacre, and in the Albanian political circles the act was referred to as genocide.

With the end of World War II, some 1700 Çams were sentenced for collaborationism and their property was confiscated. In 1946 all Muslim Çams were expelled from Greece on account of their collaboration with the invaders.

We asked our interlocutor: 'Did the Çams leave Greece of their own free will, or were they driven away?' Obviously, the truth lies somewhere in between and the respondent, a scholar, tried to be impartial: 'The Çams committed crimes during the occupation period and were afraid of retaliation. That's why some of them left the country voluntarily. On the other hand, the government itself pressed them to leave, trying to prevent mob-law acts'.

The Çam issue was put on the agenda once again in Albania's policy in 1992 in a speech made by the then president Sali Berisha, who pleaded that Çams should be given back their lands in Greece. At that moment, Greece did not react to this challenge. The Fatos Nano cabinet no longer demands the return of Çams to Greece in order to be reinstated to their alienated property, the only thing it demands is compensation for it. The Greek side is ready to negotiate the compensations, but, in turn, puts forward the issue of the nationalized Greek property in Albania. In our Greek respondents' opinion, 'There is no doubt that at some point Albania will refer to the International Court and the case will be in court for at least 30 years'.

We learnt from Albanian immigrants in Thessaloniki that 'over the past 10 years Çams have been coming back on an informal basis, this time as part of the economic migration'. In order to get a legal status some of them present themselves as Greeks from Northern Epirus and adopt their previous Greek names. From the Greek press we learnt that the Çams' descendants demanded the restoration of their rights over the property of their ancestors, some of them having already instituted legal proceedings. For the resolution of this problem the Çam Albanians rely very much on the Ottoman archives, where documents confirming their ownership over the lands in Thesprotia are kept.

The key note we caught both as implication and underlying sentiment during our conversations with Albanian immigrants on the subject of Šams, was that they were divided in their attitudes to their Šam fellow-countrymen. On the one hand, their childhood memories or the stories they had heard from their parents about the arrival of the Šam refugees in the second half of the 1940s, were marked by strong negative attitudes. Against the background of the widespread poverty of the population, the then regime of Enver Hoxha allocated lands and resources to accommodate the refugees, although the latter were surrounded with suspicion and ostracism, because they had sided with 'the fascists'. A respondent from Korçë told us about the alienation and hatred of the native Albanian population for the newly-returned Šams: 'We starved, but everything, bread, and milk, and honey, was right there for them ...'

At the same time, those of the respondents who had studied this subject maintained that according to documents from the time of Enver Hoxha kept in the Albanian and Yugoslavian archives, there were no Šams holding any leading positions in the Albanian communist party or in the big business companies and, in general, Šams were mentioned nowhere for as long as 45 years. We told this to our Albanian interviewees and they agreed; 'It might have been so, but Enver Hoxha took care of it that they had everything, much more than the rest of the population, because he was clever and held them under control, in order to use them whenever he wished, in his policy against Greece.'

On the other hand, irrespective of the distanced attitude towards the Šams that we felt in our Albanian respondents, they, undoubtedly, entertained some pragmatic expectations for the future when their compatriots might be able to get back their possessions and landed property in Epirus. One could clearly feel their hope that sooner or later this would happen and then new possibilities would be opened to the Albanian immigrants in Greece to integrate and find their place in life. In the dreams of a respondent: 'This would change the social status of the Albanians in Greece, when they step across the dividing line between the unenviable role of low-paid hired foreign labourers and the position of employers. In exactly the same way as the first economic immigrants here, the Poles, did.'

We heard the story about the integration of the Polish immigrants several times, a story that had set an example of a successful model of prosperity achieved by a foreigner in Greece. At the beginning of the 1980s, when the Solidarity trade union was subjected to violent persecution and a military regime was established, Greece received over 200 000 Polish refugees. Ten years later the Poles were already well integrated into Greek society and a large part of them had entered good professions, had found jobs, had their own businesses, had become self-employed or employers: 'They pay much better than the Greeks', claimed our Albanian interviewees.

In order to wind up the topic of Šams, we should mention that, in the opinion of the Greek scholars, today the Šam population numbers around 80 000 persons. There are Albanian web-sites on the Internet that discuss the theme of the genocide of Šams committed by the Greeks. One can find there publications in which their number is specified to be about 500 000; many of our Albanian respondents believed they exceed this figure many times. As is usual in the Balkans, in such disputes over minorities, the parties are biased, while the truth lies somewhere in the middle.

According to our own estimates, based on census data produced by the Special Commission that counted them in the first quarter of the 20th century and recorded their number to be 20 000, the Šams could be about 120 000 - 150 000 people, 90 per cent of them being Muslims. During the period of their expulsion, or flight, after the end of World War II, all Šams of Muslim faith departed, while the Christians remained and were integrated into the Greek society.

Arvanitis. Today some more compact Arvanitis population groups live in several villages in Attica, in the vicinity of Athens - Spata, Makropolo, Koropi, Kalivia, Kuvaras, in Tiva, in Corinth and on the islands of Euboea, Salamin, Speces, and Andros. According to the 1995 annual report of the International Helsinki Federation for Human Rights, the Arvanitis account for 2 per cent of the population in Greece. According to the same report, all minorities taken together constitute about 11 per cent of this country's population, which makes nearly 1 100 000 people.

There are different theories concerning the period when this population settled in Greece. In the view of the Greek historians and linguists, the Arvanitis are an Albanian-speaking Christian population who in the late 14th century were hired as sailors in the Venetian fleet and took an active part in the campaigns

against the Ottomans. Presumably, the Arvanitis were deployed in military garrisons as early as the end of the 14th century in Attica, Boeotia, Peloponnesus and on a number of the Aegean islands.

Another hypothesis assumes that the Arvanitis lived in the time of Skanderbeg in Albania, in the areas surrounding Durrës.

On their part, the Arvanitis in Attica keep a much more recent memory of their descent. The family tradition has preserved the most early remembrance of the time of Ali Paea of Janina: 'He arrived here along with Albanian military troops accompanied by their wives and children, and they settled around Athens, some of them in Peloponnesus'. According to the local legends, the Arvanitis are descendants of the warriors of Ali Paea of Janina; by and by the Albanians intermingled with the native Greeks and learnt their language.

A member of our team mentioned the official thesis of Greek historiography assuming a much earlier settlement of the Arvanitis. Our respondents from the Arvanitis village of Kalivia did not deny this possibility, but nevertheless added: 'It might be that there were Arvanitis who had come to live here even earlier, before the time of Ali Paea, but from our parents we have heard only this recollection'. According to their accounts, confirmed by available historical evidence, in the 19th century there were Arvanitis living at the foot of the Acropolis, next to the Arvanitis Gate as it was called. They served as guards and were also soldiers of the voivode Hadji Ali Haseki*.

In fact, the same author also offers various hypotheses about the origin and meaning of their name. The most likely one is that the name 'Arvanitis' comes from the appellation of the Albanians, 'Arnavut', most widely used in the Ottoman period and recorded in all kinds of Ottoman documents to designate Albanians. One of the early administrative units which comprised territories inhabited by Albanians within the provinces of the Ottoman Empire, was called the 'sancak of Arvanitis'. Through the ages, this name has acquired a number of pejorative meanings in the Greek language: thief, thug, wild, illiterate, brutish, professional soldier. Even the north wind in Greece, which is very sharp and strong, is known by the name of 'arvanitis'.

The Arvanitis themselves, as well as the interviewed immigrants from Albania, described their language as an Albanian dialect of the southern Albanian idiom. In Greece, this language is almost out of use. Even among the older people in the Arvanitis villages this dialect is now forgotten or known very little - they know only single words and phrases, but it is not in everyday use, not even within the family. Our respondents Arvanitis declared they understood the speech of the Albanian immigrants, although some of the words were not familiar to them. On their part, the Albanian workers also affirmed that 'the Arvanitis speech is like theirs, but it includes some older words that are not used any more in the modern Albanian language'.

Today the Arvanitis who live in Attica are exclusively Greek-speaking and have a pronounced Orthodox and Greek identity. Even when asked questions like 'Do you intermarry with the Greeks' the Arvanitis wondered a lot what exactly we meant: 'What intermarrying? We intermarry, of course, because we are the same - Greek and Orthodox' or 'We intermarry because they are also local, they are not strangers, they are not from another place...' It is absolutely clear that they do not have any feeling of intermarriage.

The Arvanitis consider themselves to be Greek and avow that: 'If you tell an Arvanitis he's not Greek, he'll break your head'. The attitude of the Greeks to the Arvanitis is ambivalent. On the one hand, they are regarded as quite a closed group, but, on the other hand, sometimes people declare that the Arvanitis are as much Greek as all the rest. In order to underline the Greek identity of the Arvanitis both the Greeks and they themselves lay special emphasis on the Arvanitis descent of about 25 ministers: 'General Pangalos is also of Arvanitis origin - he comes from the Arvanitis of the Salamin Island. Almost all captains and sailors in the Greek navy during the Balkan War were Arvanitis, that's why when they had to attack the first Turkish ship the order was issued by the commanding admiral not in Greek, but in Albanian'.

In the opinion of most Arvanitis respondents, although they still keep the family saga memories about their origin and about their settlement in the places of their current habitation, as well as some specific cultural characteristics, they have been fully integrated and are already an integral part of the Greek nation.

The Arvanitis' attitude to the Albanian immigrants in the villages in Attica is intensely negative: 'They've flooded Greece. Nobody wants to hear this language (Arvanitis, Albanian) now, because they're not good people. They are secretive, we don't know what to expect of them. There are some good people among them, but most of them aren't. They're not the same people as the Arvanitis'. We were left with the impression that the renunciation and the negative stereotypes of the newly-come Albanians have been provoked, in some measure, by the fear that the Greeks will begin to identify Arvanitis with the immigrants and their condemnable behaviour and, as a result, subject them to contempt and rejection.

In response to our question whether the Arvanitis are inclined to contract marriages with the newly-come Albanians the female respondents answered: 'Never! We are believers. They all are atheists. They have no traditions, don't respect religious faith. They aren't good people.' We came up with another question: 'They work for you, don't they - how come you admit them to your homes, if they are not good people?' Two elderly Arvanitis we met in a cafï and a female respondent, a restaurant owner, replied in an almost identical way: 'They steal, and beat, and kill! They've done a lot of damage at the places where they worked, now everybody would prefer immigrant women from Bulgaria - nice women, we are breathing freely now, all of us.' The team members protested: 'It's not possible for Albanian women to be bad. Do they beat too... do they kill...?' Without coming directly to the point, our respondents told us stories about how when all of them were in the fields during the harvest season, the Albanian women who had been left home to help in the household - to cook and look after the children: 'not only rake around the house, but steal things, and even lift a hand against the children and the old people. Then everybody at home is in tears!' It is definitely a kind of new mythology, in our team's view, but it has been built on certain overwhelming stereotypes.

The Greeks and the Arvanitis in the villages were especially shocked by the fact that the Albanian immigrants were changing their names and religion in order to get integrated more rapidly, without ever implying a religious feeling in this act. Some women in the village of Kalivia told us the following story: A middle-aged Albanian immigrant had a friendly reception from the local people in the village, because he was a quiet and decent man. He came to be respected particularly because people noticed that he properly observed Muslim religious rites. In a word, a decent man - holding fast to traditions. One day he went to the village priest and asked him if it was possible to be converted to the Orthodox faith. The priest was somewhat surprised, but welcomed him warmly and told him it was necessary for the Albanian to go to church two or three weeks, especially in the evening and on Saturdays and Sundays, in order to be introduced into the Christian religion by a cleric. When the Albanian realized it would not happen immediately, but would rather take time and involve church attendance and listening to preaches, he gave up the idea. As all this outraged the local people, he was compelled to leave the village.

The narrators' final comment was the following; 'Most Albanians adopt the Orthodox faith to derive benefit. They want to have their own people here who would be able to help the next of them that are to come. They take full advantage of the situation in order to stay here for good. Even he who appeared to be a believer, refused to be instructed in our faith for as long as several weeks, he wanted to become one of us with no effort, and in no time. And what's more, it was so easy for him to abandon his own faith. See what kind of people they are?! They may be Muslims, but we always respect people, when we see they are anxious to keep their traditions and their religion.'

Albanian economic migration to Greece

Immigration policy. The rapid growth of the relative number of immigrants to Greece in the past several years predetermined the higher level of anxiety in Greek society and the xenophobic attitudes accompanying these fears.

Our research team was in Greece in the period between the two rounds of the local elections. The liberal-minded people, whom we conversed with, were worried by the relatively high percentage of votes that went to candidates professing extreme nationalist views. A large number of the interviewed Greeks, people of various social status, of different sex and age, were unanimous in their opinion that 'the Albanian immigrants alarm them, and the Greek government is responsible for their vast number and for their pervasive criminality, that the politicians were those who invited them to come to this country...'

On its part, the government is fully aware that the uncontrollable residence of illegal gastarbeiters, whose number is unknown at that, only leads to mounting social tension and negative results for the ruling power. Consequently, some measures have been undertaken to legalize a large number of the illegal workers in the country. So far, the campaign for the legalization of the immigrants took place in two waves: the first one in 1998, and the second one in 2001. At the time when our team visited Greece (the autumn of 2002) the economic immigrants were anxiously seeking to get acquainted with the relevant legislation and the legal requirements to meet, because a third wave of legalization was pending. On the one hand, its aim would be to obtain some information as to the number of foreigners working in this country. On the other hand, it intends to introduce some general rules for the employers, as well as put tax collection and social security payments under control. In the opinion of an interviewee, a foreign journalist residing in Greece, the legalization of foreigners has been carried out under EU pressure. As put by her: 'In Brussels, they want Greece to become a buffer against immigrants, to prevent them from reaching Western Europe, in exchange of which Greece has definitely received compensations - for each legalized immigrant.' According to the data we were able to collect, until now some 700-800 thousand immigrants have been legalized. Their overall number is estimated at about 1 200 000 and it is expected that most of them will be legalized during the new campaign.

Albanians. The Albanian migrant flows to Greece are the most intensive ones and, by experts' judgement, Albanians account for over 60 per cent of all foreign workers in the country. In 1996 the Ministry of Public Order published the figure of 200 000 Albanians illegally residing in Greece, but, at the same time, some independent Greek experts claim that these immigrants are at least 300 000, which constitutes one tenth of Albania's population. The sudden exodus of that large a number of the Albanian population and their heading for Greece and Italy is one of the most striking examples of mass migration in the period after the fall of the Berlin wall. One of our respondents, an economist, assumed that the number of the Albanian immigrants ran up to as many as 800 000 at the time our inquiry was conducted.

The researchers' opinion was that the Greek authorities had been absolutely unprepared for such intensity of the immigrant flow and resorted to paroxysmal and ineffective measures before reaching the point when they decided to regulate the situation by means of an official legalization of the immigrants. It was mentioned that during the period between 1991 and 1995 almost 1 000 000 Albanians, who worked illegally in Greece, were repatriated.⁸

The Albanians in Greece come mainly from Southern Albania, a small number from Albania's central parts, and a still smaller number from the North. In Greece, they are called Albanians, not Shkiptari, the way they call themselves and the way they are called in the other parts of the Balkans. Most of them admit they are religiously indifferent and therefore inclined to be converted to the Orthodox Christian faith - an act that never receives a negative sanction by the clergy and by the Greek authorities. The Albanian respondents acknowledged that their conversion to Christianity had a purely pragmatic meaning for them - it made their adaptation and legalization easier. Especially important to them was to baptize their children, because what they craved for was that the next generation be fully integrated in school, and, as future prospects, have equal opportunities on the labour market like the native young people.

On their part, the Greek authorities are supportive of this desire of the Albanians to integrate, relying upon it that it is the way to facilitate the full Hellenization/assimilation of Albanians over the next generations. The way it happened with the Arvanitis. One of the respondents, who had arrived during the first wave of refugees in 1991, related that when they were caught on the border, the Greek soldiers wanted them to make the sign of the cross in order to see who of them were Orthodox believers and who Muslims pretending to be Christians. This provoked laughter, because, in the Albanian's words: 'Indeed, none of us was quite clear about how the sign of the cross was made and before reaching the border we all, Christians and Muslims alike, instructed each other and exercised it. After all, we were coming from Albania of Enver Hoxha!' At the time we met, our respondent was already wearing, demonstrably, a gold bracelet with a cross representation on it in order to be identified, from a distance, as a Christian.

For the past 10-15 years Greece, as a receiving country, has become part of the global migration processes, characterized by shrinking of social rights, modification of labour in accordance with the

demands of the global market, growing differences between immigrants and non-immigrants, as well as among the separate immigrant categories.

This shock concerns both the hosting countries and the migrants themselves, especially those who come from the former socialist countries. For in their transition to a market-oriented society and 'wild capitalism' the social hierarchies in the Southeast European nations, in Russia, the Ukraine, etc. have been shattered and transposed, and, as a result, a number of absolutely inadapted employees have been thrown on the global labour market: for example, some categories of people that had been protected during the socialist period such as university graduates or specialized college graduates, undergraduates, children, even farmers with specialized qualification.

Time and again, the members of our team met middle-aged immigrant Bulgarian women, most of whom had graduated from universities and were painfully adapting to their new status of house-servants - they had been engineers in munitions works, or teachers, or philologists, but now they worked as housekeepers, baby-sitters, or carers of elderly and sick people.

In our Greek colleagues' view, and in the view of the European economists as well, the future tendency on the labour market will be to favour the highly qualified immigrants; however, the oceans of low-skilled immigrants seeking a better life, are vast and over the next years they are anticipated to expand further at a very high rate.

We, in our team think, though, that it may be a matter of the future. We saw Greece at a moment when high-skilled and educated people performed jobs that required no qualification, people who were only subjected to humiliation - low-paid, deprived of human rights protection, the less so of labour, social, or health rights protection.

The Greek colleagues working in the sphere of economics and social sciences have gained some fieldwork experience while dealing with this new social drama. In particular, their research interest has focused on the Albanian immigrants of the early 1990s to date, and they have already collected a solid amount of empirical data allowing them to analyze the theme of the social, economic, political and spatial exclusion of immigrants, Albanians in the first place.

According to a study by Lazaridis and Psimmenos, in analyzing the organization of the Albanian immigrants' places of residence, as well as the social niches they have been offered, what becomes inevitably obvious are the policies of marginalization and the racial barriers as regards foreign workers. These two scholars are unsparing in their judgements on the government's policies and public response, which have predetermined the spatial marginalization of Albanians, giving as an example what they observed in Athens: 'The view of migrants as 'polluters of the city' reflects the new stratification politics of urban centres in which the migrant is 'swept under the carpet' in an attempt to create a city without any visible signs of the migrant presence, yet which relies on migrant labour for its functioning. Hence new boundaries of invisibility are set, while the exclusion and criminalization of migration and poverty leads dangerously towards the development of contemporary cities like Athens as cities of apartheid.'*

Our team observed this clear-cut spatial exclusion in Athens and Thessaloniki with an experienced eye, because this type of urban apartheid is quite common in Bulgaria with the Roma and the Roma ghettos. In Athens itself we met women employed to look after children or work as carers of old people, or do housekeeping, who were hidden, 'invisible', in the homes of their employers. Some of the women work much longer than 12 hours a day, they are not allowed holidays sometimes for more than two, three months. They are often humiliated in various ways. One of our more emancipated respondents among the immigrants reported: 'When at last, after working for a month or two, or three, these women are given a day off, they would stroll the streets of Athens like mad, talking to themselves, disoriented, because they've had no opportunity, going out on regular weekends, to get familiar with the city they live in, neither do they visit the gathering places of their fellow countrymen, even less so are they able to find any friends or support'. Another immigrant, who approached us in the street by chance, complained: 'What's most oppressive for me is the solitude and isolation. The fact that I don't have a friend, at least one, to share my grievances with, and my anxiety.' Especially hard is the psychological strain educated women feel, for even when they take rest days regularly once a week and seek contacts in restaurants and cafés frequented by members of their own or some other immigrant community, the atmosphere they encounter there is hardly up to their level, it does not meet their criteria for association. A female Bulgarian

respondent confided to us: 'I went only once to the tavern where our people gather. I knew immediately it was not what I'd like - neither the music, nor the conversations, nor even the way they were trying to escape from loneliness. I can't be friends with just everybody'.

In Thessaloniki the Albanian gathering places are very distinct - the bus station and the near-by travel agency which, on a daily basis, provides the opportunity to travel the route between Thessaloniki and Korçë. The tickets cost 18 euros. Naturally enough, the Albanian employment exchange is based here, in this particular area, where after dusk (in order to remain less obvious) the Albanians come together and exchange information about available jobs, and potential employers. They would wait for the buses in order to get news from home from the people who come back or send money and presents along with those who leave. The employers also know of this Albanian triangle which remains 'invisible' in terms of official urban space and go there to hire workers - only during the day. As expected, later in the evening it became the proper place for our team to meet the proper interviewees among the immigrants.

According to our respondents, most of the Albanians do not have regular jobs; they often work part-time, by the hour. They also tend to be concentrated in specific branches. The men in the cities get employed in construction as house-painters or decorators, or in the city transport, and in the transportation and carrier services. Outside Athens and several other big cities, they get jobs as seasonal workers in agriculture or in the tourist sector.

Albanian women are to be found on the labour exchange much less often, but if any of them happen to appear there, they are mostly engaged for piece work done at home and in the sex industry. The women issue is much more complex and it was not a specific concern of our inquiry, but it was nevertheless inevitable to confront it in one way or another.

In the opinion of those who are familiar with the issue of illegal trafficking in people, quite often underage Albanian girls, even as young as 12 year-olds, are among those who fall prey to the traffic in women slaves. The working conditions in this sector are worse than in any other sphere of migrants' 'toil', frequently involving abuse and forceful subjugation to the will of the procurer or the client. Within the existing hierarchy of the different nationalities and the different sorts of sex services offered, the Albanian women in Greece occupy the lowest rung of the sex industry ladder, often falling victim to the stereotype describing them as dirty, uneducated and cheap. Since in Albania prostitution leads to a horrifying loss of dignity and disgraces the family, the Albanian prostitutes in Greece have to live in two different worlds neither of which is willing to accept them. This makes the condition of immigrant Albanian women a deadlock, as there are no opportunities for them outside prostitution, and their 'working sphere' becomes an indefinite trap.

According to researcher M. Hajdinjak,* organized crime rings in Albania, much like the two major political parties they are connected with, are divided on the principle of geographic and ethnic characteristics. In the South, where the Tosk clans are, it is the *Fari*** who control the traffic in illegal immigrants and women, supplying the sex industry in Italy (in collaboration with the Italian organized crime - the Sacra Corona Unita clan) and in Greece, as well as the traffic in heroin and cannabis for these two countries. According to official EU data, in 1998 alone the Albanian and Italian traffickers in people must have profited between 3 and 4 billion dollars from this illegal business.***

M. Hajdinjak's conclusion is that during the recent years trafficking in people has exceeded trafficking in narcotics as the most lucrative illegal activity in Albania. The Albanian mafia bosses invest the money obtained from drug trafficking in purchasing modern vehicles and rapid boats that cover the distance between Albania and Italy in less than an hour. The Italian authorities estimate that since 1991 between 500 000 and 1 000 000 illegal immigrants have been transferred to Italy alone.****

The Albanian immigrants in Greece earn from 600 up to 1000 euros a month. All of them rent homes paying about 200-300 euros a month for a small apartment. Those who stay here without their families, live in a common accommodation with several others in order to share the rent, as well as the household expenditures. According to the Albanian tradition, part of the money saved is sent to their parents, brothers, or families in Albania.

Most likely, the Albanians play a very important part in many sectors of the Greek 'shadow economy'. Their illegal or, lately, semi-legal status makes them vulnerable to exploitation and low payment. This, in turn, makes possible the survival of many marginalized Greek firms. Although Albanian immigrants have

been represented as a great danger to Greek national security and public order, and to Greek identity, it does not stop Greek employers from hiring Albanian workers. In fact, as put by some Greek sociologists, the Albanian immigrants have been excluded from virtually every space and facet of social life controlled by Greek society. If we refer again to the harsh characterization made by Lazaridis, the Albanians in Greece represent 'an undocumented low class' - part of what Cohen calls a deprived Helot class emerging in the new Europe.*

The Albanian migrants exist in the periphery of Greek society. They are easy to transfer and an easy prey to exploitation. Their incapability to look for alternatives of their present work conditions almost deprives them of any vigor to try to escape from the numerous forms of exploitation and marginalization they are subjected to in Greece.

Albanians and their interrelations with employers and other immigrants. Albanians are known among the other immigrants by their efforts to uphold their own interests before the employers - they would bargain for wages. They would not tolerate being insulted, humiliated, or cheated, therefore they would hold responsible any employer who infringes upon their rights.

The fact that they hold their own and support one another provokes envy and admiration among immigrants of other nationalities, who are neither so resolute, nor so united. There are various stories going round the immigrant circles about how the Albanians have stood up for their rights and interests.

Here follows what we were told by an immigrant Bulgarian woman: 'One day, after negotiating with a Greek employer who had been trying to cheat them, the Albanians seemingly agreed to carry a truckload of air conditioners for a pay of next to nothing. They took the money in advance, loaded the air conditioners on the truck, but just 'forgot' to unload them'. The interviewee and the other participants in the conversation happily laughed over this episode: 'They both played fair, because they did as much of the job as they had been paid for, and taught the skinflint a lesson too!'

Greek interviewees told us another story about how the taxi-drivers in Thessaloniki made large profits from carrying immigrants to their native places in Albania to pay short visits to their families and back. At one point, the Albanians began reckoning the amount of money being funnelled into the work co-operative of the Greek taxi-drivers and appointed their own people, with their cars bought second-hand, to drive immigrants to their homes and back, charging a fee. Thus, the money remained in the Albanian immigrant community, while the Greek drivers tried to cope with this unfair competition. After one or two very serious collisions and having got a good thrashing, the Greek taxi-drivers withdrew from the dispute, defeated.

We told our Albanian respondents a story about how several Bulgarian construction workers had been deceived by their employer - after three months of very hard work, renovating his house in some small provincial town in Peloponnesus, as soon as they finished, the employer turned them over to the police as illegal immigrants. The policemen handcuffed them and the Bulgarians, left penniless after a three-month toil, were deported back to Bulgaria. Our respondents remarked: 'He must have given the policemen a bribe. Such things happen here, but not to us. We'd go back with more people and he'll get his due punishment'.

So, we touched upon the subject of the Albanian immigrants' self-organization. They asserted that none of the immigrant groups had any regulated form of organization and protection. It is only the Philippine women who are mostly engaged as domestic servants that have created a syndicate. The rest of the communities gather at certain places, usually at caf  s and in restaurants owned by their fellow-countrymen. These caf  s and restaurants are not only centres of the immigrants' social contacts, but also information centres for finding jobs.

For the Bulgarian women such places to get information from and share grievances are one or two of the editorial offices of the four newspapers published in Bulgarian. Three of them - 'Contacts' - with a circulation of 4000 copies, 'Bulgaria Today', and 'Bulgarian Voice' - are published by Bulgarian women who are economic immigrants. Only the 'Athens News' is published in Bulgarian by a Greek. For many Bulgarians these are the only sources of information, especially as far as reference materials about relevant procedures of how to file documents for obtaining a green card are concerned. Even now the press turns

out to be the only means of communication for the Bulgarian immigrants in this alien environment. The small office of the 'Contacts' newspaper has become a gathering place of the Bulgarian immigrant workers.

Why is our study of the Albanian immigrants in Greece all the time intertwined with stories and examples from the daily life of the Bulgarian workers? Even the members of our team noticed that while we were tracing the Albanian meeting places, or in conversations with our Albanian respondents, we invariably touched upon the topic of the Bulgarians, who are their brothers in misfortune in Greece.

The encounter of Albanian and Bulgarian immigrants in Greece - a daily life situation or a herald of upcoming syndicates? In Greece, they treat immigrant workers from Bulgaria relatively well. The employers appreciate the Bulgarian workers' cultural level and the fact that they have come here in order to support their families in Bulgaria. There are compact masses of Bulgarians in Thessaloniki and Athens. As well as, of course, in the agricultural areas and the resort areas, in Katerini and Shkodra. Almost all of the Bulgarians have made an effort to acquire a legal status during the two campaigns carried out by the government and have already 'green cards'. According to data from the Bulgarian consulate in Greece there are another 100 000 illegal economic immigrants who are waiting for the new wave of legalization in order to regularize their status. Based on our team's estimate, currently the total number of Bulgarian immigrants (both legal and illegal) is almost 120 000.

The Bulgarian immigrants feel totally forsaken, left to the mercy of their employers and deprived of protection. They have been disappointed with themselves, as they do not help one another, with the Bulgarian Orthodox Church which is not willing to lend a helping hand (unlike the Russian church in Athens); they are also disappointed with the non-commitment on the part of the Bulgarian consulates which are alienated from the problems of the immigrants. On the other hand, the Bulgarian ambassador in Athens spoke up warmly in defence of the Bulgarian immigrants in Greece describing them in an article published in February 2003 as good and comparatively disciplined workers. He underlined, with every good reason, that responsible for the complicated and yet unresolved immigrant problems are the Greek, not the Bulgarian authorities.

In any case, no matter where responsibility is pinned, one thing has become clear from our conversations with the respondents - they can but rely on themselves to guarantee their own security and attain some more acceptable social positions, or else, seek support from colleagues from other nations with whom they are sharing 'the common social bottom'.

Our inquiries revealed the striking fact that about 70 per cent of the Bulgarian immigrants in Greece are women. The members of the Bulgarian colony in Thessaloniki do not live in compact masses like the Albanians. Only the Bulgarian Roma are an exception: they have settled in a single neighbourhood and have even a small fast food restaurant near the bus station where they can have cheap meals and meet and maintain contacts with one another. There are several Roma families from Velingrad who, in their own words: 'have brought along the whole tribe of close and distant relatives', and who make a living as seasonal workers and musicians, or do 'the dirty jobs as other immigrants'.

In the opinion of our Greek interviewees, what is most striking about those Bulgarian women who go out once a week on their days off, is their 'having a better time and more fun in the taverns than the Greeks themselves do...' The desperate spree the Bulgarian women indulge in and their emancipated manners are very often shocking to the still alive patriarchal Greek tradition. In Northern Greece, there are quite many Bulgarian women who have married Greek men or go out with local men, but in Athens love affairs between Bulgarian women and Greeks are not common.

While marriages between Greeks and Albanians are almost out of the question, marriages not only with Bulgarian, but with Polish, Czech, Ukrainian and Russian women are not rare. The Greeks explained to us their fondness for the Slav type of women, especially when they are light-haired and blue-eyed, with the specific attraction and charm distinguishing them from Greek women. The truth is, in fact, that cultural distances are much narrower and easily overcome with women of the Orthodox faith.

A female Bulgarian respondent, who is married to a Greek, recounted: 'When my husband took me to his mother's place in order to introduce me, she called me to the kitchen in a cool and stern manner, to talk like a woman to a woman. I was stunned, because I thought she objected to the age difference - I was several years older than her son. But she asked me one single thing: *'Are you one of us?'* I couldn't even

understand at once what she was asking me, but then quickly guessed and said: *Oh yes, I'm Orthodox*. That was absolutely enough for my mother-in-law and the visit proceeded in a quite regular and friendly atmosphere.

During our expedition we learnt that in a situation of impasse and with support from nowhere, some Bulgarian women resorted to co-habitation with Albanians. This was quite an intriguing fact for us, and we began collecting interviews on this particular subject.

Our female Bulgarian respondents confessed that after getting together with Albanians, the latter behaved like gentlemen and paid the rent for the rooms taking, at the same time, under their protection 'their own' immigrant woman.

A young girl (aged 18) told us her life story. Both she and her mother worked. All of a sudden, her mother fell gravely ill, diagnosed with cancer. With tremendous efforts and with the help of the Russian priest in Athens they managed to raise money in order to transport her to Bulgaria for an operation. The girl stayed in Greece to work still harder in order to earn more money for the treatment of her mother. Beside her day-time job, she had to find a second, night-time one. She was offered the highest pay at a night club to work as a waitress. Naturally, during the first week already she realized that the club was one with 'consumption' for the girls waiting on the customers. Scared, she approached an Albanian, who had been a friend of her mother, to seek help. He immediately offered her to live together and she accepted. On the next evening he showed up at the club and told the employer by way of an ultimatum: 'This girl lives with me, she's going to do the job you've hired her for and you've been paying for. If you dare put her to customers, I'll cut your head off.' After that for weeks on end he would do two or three jobs during the day and by night he would sit at the club to guard her. When she stopped him, seeing that he was extremely exhausted with toil and lack of sleep, he threatened the club keeper once again and ceased hanging about the place all night long. After work he would go home and sleep, but at least once or twice he would phone there to make sure everything was alright.

In general, the stories of these women vary, but the implication is the same - they feel protected, and the men are not left lonesome, they get a snug home, comfort and tenderness in their difficult life. They need each other. As explained by an Albanian respondent: 'We Albanians can't live alone, without a family, without a woman. There must be someone to take care of us at home, and someone we can take care of'. A question our team asked the Albanians: 'Why is it so widespread among you to live with Bulgarian women in particular, and not with Greek women or immigrant women of some other nationality?' Response: 'There are some people living with other immigrant women - Ukrainian, Russian. But with Greek women - no, never. They are not for us, and we are not for them, either. It's easy to live with a Bulgarian woman, they can make a place cosy, they cook well, and, what's more, they are 'megali cefali' - smart and intelligent'.

At this point of the conversation two of our respondents told us about the stereotypes regarding Bulgarians which had been passed over from generation to generation in their families in Southern Albania: 'My grandfather used to say: Bulgarians are megali cefali. As a child I couldn't understand why he repeated it so often - he had in mind not only that they had big heads, but that they were clever. Old people in our parts also said: 'Eat onion, when they wake up in the morning Bulgarians eat an onion for breakfast and that's why they have strong eyes and can see far off.' In the course of our field work here, once again we could identify extremely persistent and old (passed over for at least 3-4 generations) stereotypes about the Bulgarians shared by the Albanians, no matter in what part of the Balkan Peninsula they lived.

We changed the subject going back to Bulgarian women. We learnt from the respondents that most frequent was co-habitation between, on the one side, Bulgarian women in the age group of 35-50 and, on the other side, Albanian men aged 20-30. That was accepted unworriedly by the Albanians themselves, as well as by the Bulgarians, it was looked upon with certain envy by immigrant women of other nationalities, and with no understanding at all and contempt by the Greeks - both men and women. An Albanian respondent said: 'Go to the village of X. It's near Thessaloniki. The immigrants there are only Albanian men and Bulgarian women. They can't live without each other. It's just touching to see how they help and understand one another'.

Since it was not possible to collect quantitative data, we are unable to judge to what extent it is a real-life experience and a regular practice and to what extent - exaggerated single cases. After analyzing a sufficient number of interviews, we are inclined to accept that this kind of co-habitation and mutual assistance reveal a social tendency. We classify this phenomenon not only as part of the foreign workers' difficult everyday life and their efforts to survive in a hostile environment, but also as the initial and still instinctive steps towards syndicalism, paradoxical as it may sound.

*The confession of an Albanian immigrant
from Southern Albania*

T. is 48 years old, from Korçë. He finished a vocational school. In the time of Enver Hoxha he worked as a technician in a factory. He spoke as a leader, and he was highly intelligent.

We had invited to dinner at the hotel restaurant our respondent I., one of the leaders of the Albanian immigrants in Thessaloniki, whom we had been interviewing for already a few days. He helps the immigrants to find jobs, every evening he is on the labour exchange in the 'Albanian triangle' in order to allocate tasks, to resolve disputes, etc. It was he who brought T. with him. Not for any other reason, but because he had been left with the impression that we needed Albanians to live with and be protected by, and he himself was married with two children and was unable to get involved in this sort of friendly society.

We ordered a lot of tasty dishes, we drank a lot of ouzo and the conversation was going well, in an emotional vein, with tearful moments caused by painful memories. In order to keep the integrity of this confession, I will not interrupt it by mentioning our own questions with the help of which we pushed T. to different topics - they can be presumed.

Our respondent T.: 'After the 1960s Enver Hoxha declared: 'We are true communists, the rest are revisionists' and the relations between Albania and Bulgaria chilled. Before that time my uncle, for example, studied at the Higher Institute of Physical Culture and many other Albanians used to study in Bulgaria, while many Bulgarian specialists worked in Albania and we learnt from them a lot. That's why there are many stories about Bulgarians in our country - that they eat a lot of onion, for instance, which is good for their sight.

I do not send money to my wife in Albania. I left her. I caught her at home with another guy. In Albania, they kill for this kind of thing, but we in the South are gentler people and I'm thankful for that - it saved me from prison. I haven't read the Kanun. They say it's a big book - some thousand pages. We from the South are not familiar with it. In northern Albania it's blood for blood, if someone's killed, revenge is killing. And we would say: 'Well, really, my fellow is gone, why should other people be killed too.'

I haven't read about Çams and Arvanitis, but I've heard a lot about them. At first, the Çams were in Janina, Preveza and Igoumenitsa - in the time of Ali Pasha of Janina. Ali Pasha himself was an Albanian. I don't know exactly which year, but it's between 1942 and 1945. Napoleon Zervas drove the Çams away as far as Durrës and Elbasan. So they settled in Albania. We didn't like them.

Until 1991 we heard no mention of this question, it was taboo. Now the Çams have an association, they have already documents for their farm land and houses in Greece and they have reached as far as The Hague with their demands. In 1992 they went to Moscow to look for support. When two or three years ago Prime Minister Ilir Meta posed the question, Simitis said there was no such problem. Now I'm reading in the Albanian newspapers that the problem has grown and won't come to an end soon.

There must be two or three million Çams. I've been to the islands, and I've met some there too. I've been to the Hydra Island, ten thousand residents, and all of them spoke Albanian. The Çams who remained during the 1940s dispersed to the islands and changed their names. All Çams are Muslims and I try to decipher their names: Pavlo Sarafis, i.e. Sherifi, Dzhelepis - Dzhelepi, both of them are terrorists from the '17 November' organization.

Çams use some older Albanian words. Otherwise, we all are Balkan people, we all are very much alike. The Çams from Preveza have migrated to the Hydra Island. We the immigrants have followed their example - many of us have also changed our names. All Çams know Greek very well, but if they would claim their property here by all means - a war may be started. The way it happened in Kosovo - I don't like

the Kosovars. Why are they fighting? We in Albania, we were starving. And what do the Kosovars want? Tito gave them everything! Are they fighting for a flag alone? In our country, Albania, only 59 per cent of the people have houses, while all Kosovars have their own houses.

I travel back to Albania every six months. And I know for certain that Albania will never be looking up. There's no state and there'll never be. All the money there comes from black market wheeling and dealing. Albania is Europe's Columbia.

First the Communists came there, and they know only one theory - the Marxist one - they don't know the free market. We have always subsisted on thefts. You haven't heard of something we invented on our own, have you? Here's an example: there is a factory in Bulgaria making motor water pumps. We dismantled them, and we stole the plans. Two Bulgarian engineers visited our factory in 1985 to help us and we hid the plans, so that they couldn't see them. In 1976 Albanian specialists visited China on 6-month specializations: during the day they looked around and during the night they drew plans in their hotel rooms.

It's not possible to reorganize Albania, to make it a functioning state. Bulgaria and Romania will look up, but not Albania, never. That's why we're here for good; with a better opportunity, we'll move to Italy. It's better there. But we'll always feel nostalgia for Albania, and what we plan is like this - permanent residence and our families - outside Albania, in a genuine and well-organized country, but we'll build 'villa zones' in our native places where we can go back for the holidays and not break our ties with the homeland.

I hear that many Greek businessmen come to Bulgaria and open workshops, do business. Are you happy with this? We made them leave Albania, because they pay very low wages and treat people badly. And now they explain: 'Bulgarians are better than you and that's why we are investing there'. All Greeks who came to Albania were bandits, crooks. Lately, Italians began to come - we are pleased with them. We welcome them, all Albanian immigrants in Italy have social security.

Macedonia is an obstacle to our common border. I watched on TV a map where Macedonia stretches as far down as Thessaloniki. I don't like that. There's a village, Boboshtitza, four kilometres away from the border (in Albania). It is 500 years old and its population is Bulgarian. It's not a joke that we should have a common border.

Greece should be ahead of us all - we should learn from her what democracy is, but I've stayed here for eleven years now and I see quite different things. In 1996 some journalists came to our employment exchange in Thessaloniki and asked: 'What do you think, are the Greeks racists?' What answer should I've given them, when they are racists and they were secretly taking pictures of me: 'Don't you know your own race', that's what I told them in reply.

We Albanians treat ourselves badly. We aren't organized. Six months ago immigrants from Afghanistan arrived here and only two months later, in a village on the Crete Island, they declared they wanted an 8-hour working day and social security. The Philippine women formed a syndicate. We sank into the ground with shame on our account. We enroll our children in the Greek schools, and they learn Greek very soon and become excellent students. And we should ask for Albanian schools, the way it's in Germany for the Turks. My cousin had been here for nine years and then returned to Albania. His daughter didn't speak Albanian and had to start school from the beginning - in the first grade. While the Philippines in Athens have set up a school on their own and don't look for help from the government. The Chinese, too, always defend one another - not a hair of a Chinese's head shall be hurt.

Bulgarians are noble as employers and when they are successful, they pay Albanians well. A few days ago a Bulgarian stripper invited four men to carry some furniture. She paid 120 euro each for just several hours of work. A year ago a Bulgarian asked me to paint a night club. He paid me very well. He offered me to work as a bodyguard when they open. He expected twenty dancers from Bulgaria within six months. He said there'd be Greek guards outside, and me - I'd stay inside to keep an eye open for anybody who might insult the girls while they dance around the pole. I've been waiting for the place to open. Some time ago I found in the street some legalization documents a Bulgarian had lost. I went to the legalization office and I found the Bulgarian there. He gave me 5 000 for the favour. If it was someone else, he would have thrown away another person's documents, but I myself am an immigrant and I know how difficult it had been for

him to obtain them all. Someone else would have thrown them out, as I would have thrown out an American's papers.

We feel sorry for the Bulgarian women. We often ask them why they are alone - their husbands stay home in Bulgaria and read papers all day long, and in the evening - brandy and salad. In fact, men come from Bulgaria quite often, they seek jobs, but they're satisfied with neither the conditions, nor the payment, so they go back home and then send their wives. I was at a bar recently. A fellow countryman of mine came by taxi and asked if he could leave there a woman with me, to keep an eye on, he would come later, he said, to take her. I spoke to her in Russian and she understood me. The taxi driver had collected her from the border. She was a teacher. She had a son, a driver, who had told her: 'You should go to Greece to earn money'. Her husband, she said, was jobless and read newspapers all day long, and she provided for him, they lived on her pension of 50 levs. She had a Bulgarian-Greek phrase-book with her and was upset, on the brink of tears, that she didn't speak the language. I tried to calm her saying that everything would be OK. Later the taxi driver came and took her with him. I don't know what happened to her - she was like a lost child, and she was a teacher, a university graduate. But I can understand her. When I arrived here in 1991, I phoned my wife and children every day and I wept. In the beginning I kept crying all through the night.

I was working in the factory and we, eight friends, decided to set off for Greece. It was 21 February 1991, when we toppled the Enver Hoxha monument. And we headed for the border as we were, in our working clothes. I took two gold liras and hid them in my jacket. Five metres from the border they caught us. Nobody knew - neither my wife, nor my two kids. The Albanian border guards shot 150 bullets at us. The law was merciless - they had to shoot us dead. The Albanian border guards caught us and we were put in prison. They were mad, because we had passed through a two and a half metre high wire-fence with current, 7 metres wide on the border - we cut it to be able to get through.

We stayed two days in prison, then three months in custody, for preliminary inquest, but we were released through the intercession of some acquaintances. Later we tried again and they sent us back, and we tried again. It happened that the Greeks caught us and sent us back. But we ventured again. It was like a dream, like madness, like some kind of thirst - to set foot in a free country. I thought at that moment: 'Free or dead!' You won't understand that - it was paradise in Bulgaria, and you have no idea what it meant to live in Albania. You had everything, we had nothing! You can imagine what madness pushed us ahead for just a draught of freedom - for we were off without even thinking that we were leaving behind our wives and kids. We repeated all the time: 'We are going away for the sake of our children!' I don't want to hear of communists as long as I live. When I see the local communist party chief, I feel sick. The red colour isn't good. Even one's eyes get tired. But there's red in our flag.

I'm glad the Bulgarian king is the Prime-Minister. There's no going back for you. I haven't even thought that at the end of 2002 I'll be in Thessaloniki sitting at a table in a luxury hotel and talking about everything with Bulgarian people. Life is interesting when you are free.'

On parting, T. was in low spirits and pointed out philosophically: 'I don't love people any more. I'm tired. My nerves are in shreds. I can say some rude things that you won't like - for example about the three Z's everyone detests: *Zifut* (Jew), *zoban* (shepherd, low-brow), *Zam* (infidel, one you cannot rely on). Don't be under a delusion about the Albanians. We aren't united. Neither are we good. We're only people of honour, but in our own way. If you are my friend, I'll die to defend you. If someone comes to my house to kill you, he'll have to kill me first. If it's not at one's own place - come what may. The Albanian won't stir a finger. It's egoism in its crystal pure form that will either destroy Albanians or Albanians will destroy many other innocent people on their way.'

CONCLUSION

This time our field journal and our observations will finish without a conclusion or any inferences.

The case is special.

During this expedition we witnessed the beginning of a process of microglobalization of the Balkans. The migrant flows run from one Balkan state to another, a state which is more advanced economically, or pass in transit - on their way to some European country. Not because of wars, peace treaties, political

violence or infringed rights. All these have hitherto been the bitterly familiar causes of the displacement of huge masses of people in the Balkan region.

This time the reasons are purely economic. The Balkan nations which have known one another for decades and centuries only as neighbouring countries, as rivals, enemies or friends, are now meeting in a new arena - that of daily immigrant life. Members of different nations meet, live and survive together in a new space of apartheid - where the boundary of exclusion does not pass between separate states, their nations and governments, but rather between local people and immigrants, between employers, who are own people, and hired workers, who are strangers, between a society which immigrants try to get integrated into, temporarily or permanently, and the squalid suburbs where this same society thrusts them, in order not to think of them, not to see them, because they bring fears and discomfort.

This process is yet to develop in the Balkans. With time, other countries, too, will change from such that throw out their unemployed citizens as emigrants into countries that receive immigrants from near-by and far-off countries. Governments and politicians are not prepared to face this and do nothing to prepare their societies to show understanding and tolerance. The foreign workers who have chosen a new homeland - temporary or permanent, are beginning to form new marginalized minorities and need relevant legislation, protection and integration policies.